

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

103

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко ГАВРИЛОВИЋ (1970–2004)

Академик Милош БЛАГОЈЕВИЋ (2005–2012)

Проф. др Војин ДАБИЋ (2013–2017)

Др Петар В. КРЕСТИЋ (2018–)

Уреднички̑во

Др Габор АГОШТОН, Вашингтон, САД

Др Максим Јурјевич АНИСИМОВ, Москва, Русија

Др Ђорђе БУБАЛО, заменик главног и одговорног уредника, Београд

Др Росица Стефанова ГРАДЕВА, Софија, Бугарска

Др Иван ЛАКОВИЋ, Подгорица, Црна Гора

Др Александра НОВАКОВ, Нови Сад

Др Мира РАДОЈЕВИЋ, Београд

Др Срђан РУДИЋ, Београд

Др Александар ФОТИЋ, Београд

Др Ђура ХАРДИ, Нови Сад

Др Небојша С. ШУЛЕТИЋ, Београд

Секретар уреднички̑ва

Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник

Др Петар В. КРЕСТИЋ

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

103
(1/2021)

НОВИ САД
2021

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

Јелена Божић Jelena Božić
КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО CULTURAL AND HISTORICAL
НАСЉЕЂЕ САРАЈЕВСКЕ HERITAGE OF THE JEFTANOVIĆ
ПОРОДИЦЕ ЈЕФТАНОВИЋ FAMILY FROM SARAJEVO
7–51

Константин Драгаш Konstantin Dragaš
КОРИЈЕРЕ ДЕЛА СЕРА ПРЕМА *CORRIERE DELLA SERA* TOWARDS
СРБИЈИ И „СРПСКОМ ПИТАЊУ” SERBIA AND THE “SERBIAN
У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА QUESTION” IN THE BALKAN WARS
(1912–1913): ПОЛИТИЧКИ (1912–1913): A POLITICAL VIEW
ПОГЛЕД ИЗ ИТАЛИЈЕ FROM ITALY
53–89

Боривоје Милошевић Borivoje Milošević
ПОЛИТИЧКО ОРГАНИЗОВАЊЕ SERBIAN POLITICAL
СРБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ORGANIZATION IN BOSNIA AND
ПО ЗАВРШЕТКУ HERZEGOVINA IN THE AFTERMATH
ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА OF THE FIRST WORLD WAR
91–108

Мирослав Јовановић Miroslav Jovanović
ОСТАВКЕ НА ЧЛАНСТВО У RESIGNATIONS FROM
СРПСКОЈ КРАЉЕВСКОЈ THE MEMBERSHIP IN
АКАДЕМИЈИ THE SERBIAN ROYAL ACADEMY
109–130

Владислав Пузовић Vladislav Puzović
О ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ ON ĐOKO SLIJEPCHEVIĆ’S
ЂОКА СЛИЈЕПЧЕВИЋА DOCTORAL THESIS
131–141

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

Саша Марковић

БАЛКАНСКИ САВЕЗ, ИЛИ ПУТ КОЈИМ СЕ РЕЂЕ ИДЕ

(Саша Станојевић, *Сиварање Балканској савеза 1912*, Филозофски факултет
Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Историјски архив Топлице и Народни музеј Топлице, Косовска Митровица –
Прокупље 2020, 361 стр.)
143–145

Владимир Нимчевић

ВОДИЧ КРОЗ РАТНИ СРЕМ

(Горан Васин и Ненад Нинковић, *Срем у Првом свейском рајћу: лојалности
и њреки суд*, Историјски архив „Срем”, Сремска Митровица 2018, 133 стр.)
146–148

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
149–150

РЕГИСТАР / REGISTER
151–162

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
165–174

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS
175–180

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

UDC 930.85(=163.41)(497.6 Sarajevo)
UDC 929.52JEFTANOVIC
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2021.103.1
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Проф. др ЈЕЛЕНА БОЖИЋ
ЈНУ Институт за заштиту и екологију Републике Српске
Видовданска 43, Бања Лука, Република Српска
Босна и Херцеговина
Е-адреса: jbozic2013@gmail.net

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЉЕЂЕ
САРАЈЕВСКЕ ПОРОДИЦЕ ЈЕФТАНОВИЋ

САЖЕТАК: Предмет истраживања презентованих у овом раду је допринос породице Јефтановић културно-историјском развоју Сарајева. С великим материјалним богатством, друштвеним угледом и утицајем, чланови ове породице заузимали су истакнуте друштвене положаје у турско, аустроугарско и доба Краљевине СХС / Југославије, остварујући снажан утицај на национално-политичке интеграцијске процесе свога времена у Сарајеву и Босни и Херцеговини. Истраживање спроведено методологијом историјских наука, базирано на архивској грађи, посебно оновременој дневној и периодичној штампи, као и публикованим дјелима, омогућило је сагледавање и валоризацију мјеста и улоге најистакнутијих чланова породице Јефтановић у културном памћењу Сарајева и Босне и Херцеговине.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: породица Јефтановић, Сарајево, Срби, култура, историја, насљеђе

Међу првим богатим, угледним и утицајним српским трговачким и посједничким породицама, које су у културно-историјском насљеђу Сарајева оставиле неизбрисиве трагове, налази се породица Јефтановић, чији се родоначелник Хаџи Петар оvdје населио у другој половини XVIII вијека. И у тешким социјалним и економским приликама турског доба, чланови породице Јефтановић стекли су велико богатство и висок друштвени статус, захваљујући способности за различите облике исплативог пословања и породичним везама са угледним и имућним сарајевским породицама.

У новим друштвеним и политичким условима насталим након аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878. године, породични послови су проширени и капитал значајно увећан, што је свој видљив израз имало и у

изградњи европског Сарајева. Изразит је био и културни и друштвено-политички утицај и углед породице Јефтановић. Манојло и његови синови Димитрије и Глигорије посебно су били значајни као покретачи и носиоци национално-политичких интеграцијских процеса Срба у Босни и Херцеговини. И њихови насљедници Душан, Александар и Здравко Јефтановић оставили су видљив траг у културно-историјском наслеђу у периоду аустроугарске управе и Краљевине СХС / Југославије.

ХАЦИ ПЕТАР ЈЕФТАНОВИЋ (1750–1830)

Породица Јефтановић поријеклом је из долине ријеке Пиве. Средином XVIII вијека досељавају се у Тузлу, одакле се Петар Јефтановић, родоначелник ове угледне сарајевске трговачке породице, са супругом Јованком (1758–1815)¹ преселио у Сарајево², гдје им је 1791. године рођен син Манојло, један од највећих сарајевских трговаца и његов најугледнији и најутицајнији грађанин у XIX вијеку. У периоду када још није стекао богатство и иметак ходочастио је у Свету земљу,³ о чему свједочи и натпис на споменику породичне гробнице „Поклоник Петар”.⁴ У граду је био познат и као „Хаџи Петар Тузло”.

МАНОЈЛО ЈЕФТАНОВИЋ (1791–1878)

Манојло Јефтановић био је најугледнији сарајевски велетрговац у вријеме када је градска трговина доминантно била у рукама Срба и Јевреја.⁵ Отац Петар научио га је читању и писању и упутио у трговачке послове. Поред наслијеђеног имања, стекао је и сâм за оно време велико богатство. Оженио се први пут Дашом, кћерком хаџи Које Стефановића, а друга му је супруга била Анђелија рођ. Сршкић (1805–1860). Имао је три сина – Перу (?–1855), Димитрија (1826–1890) и Глигорија (1841–1927), те двије кћери – Мару, која се удала за Јову Деспића, у чувену и богату сарајевску трговачку породицу, и Јелку, удату за богатог сарајевског трговца Ристу Хаџи Ристића, који је са својим братом имао трговине у Бечу.⁶

¹ Податак с надгробног споменика (Гробље „Баре”, Сарајево, поље П 12, ред 12, бр. 27).

² Владислав Скарић, „Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације”, *Изабрана дјела I*, „Веселин Маслеша”, Сарајево 1985, 161.

³ *Нови Требевић: велики српски илустрирани календар у Босни и Херцеговини за јодину пролећу 1893*, Сарајево, 2 (1893), 115 (даље: *Нови Требевић*).

⁴ Податак с надгробног споменика (Гробље „Баре”, Сарајево, поље П 12, ред 12, бр. 27).

⁵ „ЋДимитрије Јефтановић (Читуља)”, *Босанска вила* 8 (1890), 113; Поред њега, међу најјачим трговачким породицама били су и Хаџи Ристини синови, синови Николе Деспића, Ристо Трифковић, Алекса Јелић и др. (В. Скарић, н. д., 229).

⁶ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1888, 775; Хаџи Ристић био је сарајевски трговац и члан школског одбора изабраног фебруара 1869. године, али је, успротививши се Сафет-паши, морао напустити Сарајево. Преселио се у Беч, гдје је отворио трговину. *Јавор* 47 (1886) у: Todor Kruševac, „Srpska realka – gimnazija u Sara-

Манојло је самостално почео пословати 1815. године, када је вјероватно и купио хан „на Вароши”. У овом старом дијелу Сарајева углавном су становали и пословали Срби. Хан је саграђен након великог пожара 1697. године⁷, од тврдог материјала, са смјештајним капацитетом од 150 гостију и 40 коња.⁸ Према историјским изворима, Манојло је 1852. године сигурно био власник овог хана,⁹ а након његове смрти, хан су наслиједили синови Димитрије и Глигорије.

Манојло је трговао овцама, вуном и кожом. Крзно лисице куповао је у Босни, а осталих животиња у Србији, Осијеку, Пешти, Бечу, Италији, а нарочито у Лајпцигу. Коже је продавао у Пешти и Бечу.¹⁰ „У она времена кад се колима путовало до Вуковара, а онда тек лађом до Беча, кад се у другим колима морала возити храна за четрнаест дана, кад су путеви били у ужасном стању, а лична и имовинска сигурност испод нуле, значило је ово трговање велику одважност”.¹¹ У Сарајеву је тада ћурчијски еснаф био најзначајнији,¹² са преко 40 занатских радњи и трговина, углавном у власништву Срба. Готови производи извозили су се трговачким караванима у Цариград и другдје у Турску, уз годишњи промет од чак 300.000 дуката.¹³ Неколико трговачких радњи Манојло је имао и у Ташлихану.¹⁴ У његовом власништву је, према према „Нацртима” и „Прегледу власника” инж. Чернија¹⁵ из 1889–1890. године, на јужној страни спрата Ташлихана био дућан бр. 145, површине 19,07 м², а у сувласништву дућани бр. 143 са Адолфом Клајном (20,29 м²) и бр. 146 са породицом Фадил-паше (вјероватно Фадилпашећи), површине 24,02 м².

јеву”, *Glasnik arhiva i društava arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 3 (1963), 115; даље: Т. Кркушевац, „Srpska realka – gimnazija u Sarajevu”. Налазимо га у списку добровољних прилога о Светосавској бесједи у Брчком 1890, са највећим прилогом од 20 фор. „Исказ”, *Sarajevski лист* 32 (19. март 1890), 3; Ристов брат, Коста Хаџи Ристић (1845–1870) бавио се историјско-етнографским истраживањима. У *Даници* и *Мајици* објављивао је чланке из босанске прошлости, народне пјесме и приповијетке, путописе и љетопис *Босански дођађаник*. Српско учено друштво у Београду постхумно је 1873. године издало *Српске народне пјесме, ћркушеване њо Босни. Збирка Косије Х. Ристића* (М. Ђ. Милићевић, н. г., 774–775).

⁷ Принц Еуген Савојски (1663–1736) у Аустројско-турском рату крајем 1697. године опљачкао је и готово до темеља спалио град, који се од тога споро и тешко опорављао.

⁸ Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1957, 81, 87–88.

⁹ Kl. Božić, *Slike iz Bosne*, *Vienac* 26 (17. srpnja 1869), 456; Alija Bejtici, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1973, 87–88; *Нови Требевић* 2 (1893), 115–119.

¹⁰ Дим. Глигорић, „Како је Манојло Јефтановић текао”, *Босанска вила* 10 (1895), 154.

¹¹ Данило Димовић, „Из мојих успомена”, *Правда*, 2360–2863 (8–11. априла 1939), 2.

¹² Улице на Башчаршији у којима су били ови дућани и данас носе називе Велики и Мали Ћурчилук.

¹³ В. Скарић, н. г., 229.

¹⁴ Ташлихан је саграђен између 1540. и 1543. године уз Гази Хусревбегов безистан као караван-сарај, али је углавном служио за трговину. Дијелећи судбину Чаршије, хан је у више наврата горио, а након пожара 1831. године је проширен. У великом пожару 1879. године толико је страдао да више није поправљан, а његови су остаци конзервирани (Hamdija Kreševljaković, „Naši bezistenî”, *Naše starine*, Sarajevo 1954, 237; Н. Крешевлјаковић, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, 84).

¹⁵ Josef Czerny (1850–1919) био је од 1884. године градски мјерник у Сарајеву („Из сарајевског градског вијећа”, *Sarajevski лист* 107, 20. септембра 1884, 3); а од 1910. године је у Бироу за градство Земаљске владе за БиХ. *Бошњак, Календар за њопросту 1910. годину*, Земаљска штампарија, Сарајево 1910, 6.

Дућан бр. 144, површине 19,22 м², наведен је као сувласништво Менте Узћуплије и „М. Јефтановић Дим.“, односно његовог сина Димитрија.¹⁶ Посебно добру пословну сарадњу Јефтановићи су имали са сарајевским Јеврејима, Хаџи Ристићима и другим Србима, који су такође имали своје комисионе радње у Бечу.¹⁷

Синове је рано увео у трговачке послове. У првој половини 1848. године најстаријег сина Петра – Перу послао је у Беч, гдје му је отворио комисиону радњу.¹⁸ Након што је октобра 1855. Перо умро,¹⁹ трговином су наставили да се баве синови Димитрије и Глигорије, који ће као велетрговац и посједник постати најбогатији Срби свога времена у Босни и Херцеговини.

Његови веома добри односи са турским властима омогућили су му обострано успјешно пословање, истакнут друштвени положај као коцобаше – изабраног представника у заштити права православног народа.²⁰ За активно дјеловање у својству члана Вилајетског сабора (Идаре мецлис), султан Абдул Азиз га је 1867. године одликовао Орденом реда Мецидије петог степена.²¹ Историчар Тодор Крушевац то објашњава тиме да су сарајевски велетрговци „у корумпираним турским чиновницима нашли ослонац за брже богаћење и акумулисање капитала“.²² Александар Ф. Гилфердинг, руски историчар, слависта и први конзул у новоотвореном руском конзулату у Сарајеву (1857–1858),²³ у свом путопису из 1857. године наводи да су православни трговци створили „трговачку касту коју покреће само лични и кастински егоизам“. Они су, по њему, уз ријетке изузетке, „ћифте и ситничари“, који су дио свога капитала пласирали дајући новац на зајам „по три процента мјесечно сигурним и поузданим дужницима, а по шест или осам процента непоузданој клијентели“.²⁴ Иако „једини слој који би био у стању да се

¹⁶ Vera Štimac, Samija Sarić, „Gazi Husrev-begov bezistan i Tašlihan u Sarajevu, 1889–1890“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXI–XXII, Sarajevo 2003, 95–118.

¹⁷ Исто, 230.

¹⁸ Пословођа је био Тано Радовић из Сарајева (В. Скарић, *н. г.*, 225).

¹⁹ В. Скарић, *н. г.*, 230.

²⁰ Коцабаша (тур. kocabaşı) – првак, старјешина (Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 5. izdanje, „Svjetlost“, Sarajevo 1985, 411); Након што је ферманом султана Абдул Азиза 13. маја 1865. године укинута Херцеговачки ејалет и формиран јединствен Босански вилајет, донесен је Вилајетски устав и реорганизована управа. Вилајетом је управљао валија, који је уједно био и предсједник Вилајетске скупштине (Идаре мецлис) с надлежностима у грађанским, финансијским и спољним пословима, те у пољопривреди и јавним радовима (В. Скарић, *н. г.*, 249).

²¹ „Вучковићу се у његовој туркофилској и конзервативној политици подржавања опстанка Турског царства и јединствене Босне и Херцеговине у потпуности придружио сарајевски коцобаша Манојло Јефтановић [...] Ваљда је цар ову честиту господу украсио редом, што су се заузимали за народ!“ („Из Сарајева пишу ‘Напредку’“, *Narodne novine* 15, 18. сјећња 1867, 3). Орден Мецидије, којег је установио султан Абдул-мецид, имао је четири златна и пети сребрни степен. Орден III степена је од султана Абдул Хамида 1896. године добио и Никола Т. Кашиковић (1861–1927), уредник *Босанске виле* од 1887. године, а од 1889. до забране рада 1914. и власник, који се на насловној страници листа потписивао са „Витез ордена Мецидије трећег степена“.

²² Т. Крушеvac, „Srpska realka – gimnazija u Sarajevu“, 103.

²³ В. Скарић, *н. г.*, 244.

²⁴ Према савременим истраживањима базираним на изворној архивској грађи, Јефтановић је самовољно одређивао каматне стопе, које су биле много ниже у односу на ове

брине о општем добру, о друштвеном напретку и о просвјетљивању народа у Босни – стоји на страни завојевача и помаже му свим силама у пљачкању сиромашних, напаћених и застрашених сељака. На сваком кораку, и у ситним акцијама и у крупним потезима, ова каста самоувјерено истиче своје одвратно и похлепно туркофилство. Ето до чега доводи психологија касте и тежња за профитом”.²⁵ За Манојла Јефтановића је записао да је „најбогатији сарајевски капиталиста, босански Ротшилд, арбитер читавог сарајевског православног друштва”.²⁶ Слични су били и ставови Гиљфердингове сараднице у прикупљању српске усмене традиције Хаџи Стаке Скендерове (1831–1891),²⁷ према „незаситости православних трговаца и свештеника”, који не брину о тешком положају потлаченог православног народа.²⁸

Негативне ставове према Манојлу налазимо у новинском извјештају о нападу групе муслимана на православни народ, на јутрење другог дана Васкрса 1865. године, где се наводи да је „нови коџа-паша Манојло Јефтановић тек пред вече пошао к везиру”²⁹ да то пријави и затражи заштиту. И у извјештају о нападу неколико десетина муслимана на православне вјернике на Васкрс 1. маја 1867. године, критикује се Јефтановић „и њему подобни” јер су у власти само формално, одобравајући некада и „турска закључења против својих једновјерника”.³⁰ У неким историјским текстовима наводи се да „оно мало кршћана који су у суду због непознавања закона и језика, те страха који имају од Турака не значе ништа и толико пута би било боље да их нема”.³¹ Описујући пријем Манојла и још неколико првака Сарајевске православне црквене општине у Меџлису код Риџа-ефендије, који им „није

Гиљфердингове наводе. За домаће становништво износиле су 2% за три мјесеца, а за стране трговце 1% мјесечно (Hana Younis, „Veletrgovac kao kreditor”, *Prilozi* 42, 2013, 87).

²⁵ Александар Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Сјарај Србији*, „Веселин Маслеша”, Сарајево 1973, 71–73.

²⁶ А. Гиљфердинг, *н. г.*, 73.

²⁷ Хаџи Стака је 1858. основала Српску приватну женску основну школу у Сарајеву, „на Вароши”, која је радила до краја турске управе. Гиљфердинг јој је издејствовао значајну финансијску помоћ из Русије, између осталих и од руске царице Марије. Имала је помоћ и турских власти. Са знањем турског језика стекла је „част и повјерење код виших османлијских кругова у Сарајеву, тако да је њена ријеч важила више него иједног Србина Сарајлије”. Уз дозволу и помоћ тадашњег валије Велуидин-паше отворила је и ову школу, коју су од 1862. године почеле похађати и дјевојчице осталих вјера, међу којима и кћери валије Топал Осман-паше, његових савјетника и чиновника. Залагањем Осман-паше код султана школа је добијала 600 гроша мјесечно, што је доласком Сафет-паше повећано на 1.000 гроша. А када је 1870. кренула на поклоничко путовање у Свету земљу, „одсједне у конацима свога узвишеног пријатеља и поштоваоца Топал Осман-паше. Он јој изрази код султана Азиса аудијенцију и путни трошак 10.000 гроша”. Након што је 1878. године школа престала са радом, Стаку и њену мајку код себе је примила, издржавала и сахранила племенита Мис Ирби (Алекса Ј. Поповић, „Хаџи Стака Скендерова, српска калуђерица и учитељица”, *Босанска вила* 23–24, 1903, 393–395).

²⁸ Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина, Стака Скендерова, *Љепојисци*, „Веселин Маслеша”, Сарајево 1976, 231.

²⁹ „Bosna”, *Narodne novine* 120 (26. svibnja 1865), 3.

³⁰ S. K., „O pokolju sarajevskom”, *Narodne novine* 110 (13. svibnja 1867), 2–3.

³¹ Fra Paškal Buconjić, „Glavni uzroci ustanka kršćanskog stanovništva u Hercegovini (1875). Kratak osvrt na namete” (S talijanskog preveo i bilješkama popratio Andrija Nikić), *Croatica Christiana periodica* 8 (1981), 81.

допустио ни сјести”, извјештач закључује да „то јест начин, какав се пристоји малодушним страшивицама и немарљивцем спрам обће користи”.³²

Бечки *Novi Pozor* у чланку поводом смјене валије Шериф Осман-паше (1861–1869) наводи како је он претходно „све силе упро био, да сбаци учитеља Петрановића, и то интригом преко обћине у којој је нашао као оруђе Ем. Јефтановића и Гјоргју Бесара, а владику изпод руке [...] кукавице Јефтановић и Басара бијаху му слипо оруђе на штету и срамоту народа, јер је Петрановић најспособнији учитељ, а стекао си је неумрлу заслугу у народа сакупљивањем народних пјесама, од којих је већ 2 књиге издао, а 4 има готову за штампу”.³³ Исте новине иду и даље, оцјењујући да је Осман-паша „у меџлисе постављао он најгоре изроде свих вјерах [...] највише хрђе и кукавице или издајнице”.³⁴ Извјештавајући да је за босанског валију, пар седмица након смјењивања, поново именован Осман-паша,³⁵ „мучитељ [...] страх и трепет поштених и праведних”³⁶ за осмогодишњег владања, *Novi Pozor* наводи да је то већину грађана Сарајева узнемирило, али да су се неки и обрадовали, међу којима митрополит Дионисије и Јефтановић, који „од радости проплака” и рече „сада није ми жао умриети кад видим да се је стари ред повратио”.³⁷ Хрватски лист *Primorac* пренео је чланак из новосадске *Zasjave* да су јавном читању султановог фермана о уставним реформама, пред везировим конаком у Сарајеву 29. септембра 1876. године, присуствовали и српски ђаци, које је школски одборник Јефтановић „под мораш одвукао”, али они „нити амин, нити ејвала викнуше, него очи к земљи оборише па мислише: еј Јефтановићу још за мало и твоје и турске владе”.³⁸ Несумњиво и под притиском јавности, он „због старости, замоли тадашњу владу, да га ријешити те дужности, што му и уваже – а на његово мјесто поставе сина му, покојног Димитрију М. Јефтановића, који је опет, све до окупације, био чланом великог Идаре меџлиса”.³⁹

Историјске чињенице, међутим, говоре да је Манојло Јефтановић уживао велики углед у српском народу. Као члан а онда и предсједник Сарајевске српске православне црквене општине, помагао је школе и цркву.⁴⁰ С њим на челу сарајевски трговци средином XIX вијека омогућили су уређење српских школа и иницирали рад на одгоју дјецe у српском православном духу.⁴¹ Тако

³² „Iz Sarajeva pišu Napredku”, *Narodne novine* 150 (4. srpnja 1865), 2.

³³ „Dopisi”, *Novi Pozor* 402 (17. siječnja 1869), 1597; Након што су се, осим Јефтановића и Бесаре сви остали чланови Сарајевске црквене општине томе успротивили, Осман-паша био је принуђен да од тога одустане.

³⁴ „Dopisi”, *Novi Pozor* 419 (7. veljače 1869), 1665.

³⁵ Његово друго постављење завршило је већ 25. маја исте године (В. Скорић, *н. г.*, 262).

³⁶ Овдје треба рећи да је ћирилични *Буквар за основне школе у вилајету босанском*, штампан у Вилајетској штампарији у Сарајеву и по налогу босанског валије Шерифа Осман-паше давао се на поклон ученицима у овом вилајету, како је то на унутрашњим корицама и наведено (Јов. Фил. Иванишевић, „Српско православно школство у Босни и Херцеговини”, *Школски вјесник* 11–12, 1909, 808).

³⁷ „Dopisi”, *Novi Pozor* 431 (21. veljače 1869), 1712.

³⁸ „Viesti iz Sarajeva”, *Primorac* 123 (13. listopada 1876), 3.

³⁹ *Нови Требевић*, 2 (1893), 115.

⁴⁰ Todor Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1978, 37.

⁴¹ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878–1918*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1960, 92.

је 1849. године у Манојловој кући са двије магазе, једном собицом и кухињом, радила српска основна школа и становао учитељ.⁴² Школа је овдје била и 1850. године, када са учитељем Ђорђем Маргетићем из Ливна почиње рад по савременијим педагошким стандардима.⁴³ Маја исте године саграђена је школска зграда, која је изгорјела у пожару, маја 1851.⁴⁴ Посебно је значајно да је 20. маја 1851. године основан фонд од сталних добровољних прилога богатих грађана за издржавање српских школа у Сарајевској општини,⁴⁵ чиме је престала обавеза родитеља да плаћају учитеља и књиге.⁴⁶ Манојло Јефтановић одмах је уплатио 1.200 фор. и наставио уплаћивати по 120 фор. годишње.⁴⁷ Као члан изабраног првог школског одбора (30. септембра 1851. године),⁴⁸ имао је утицај на осавремењавање и побољшање квалитета наставе. Тако је, на иницијативу сарајевских српских трговаца, доласком образованих учитеља из Србије, 1855. године отворена Већа грађанска школа,⁴⁹ коју је Теофил Петрановић 1864. претворио у реалку,⁵⁰ „по програму и нивоу [...] изнад основног образовања а испод тадашњих средњих школа у сусједним земљама”⁵¹ За помоћ овој школи цар Наполеон III одредио је 300 франака годишње.⁵² Због развијених трговачких веза са иностранством, а нарочито с Бечом и Трстом, трговци су утицали на наставни план школе, који је садржавао учење њемачког⁵³ и италијанског језика, као и „трговачке рачунице”, школа се до 1864.

⁴² Ј. Ф. Иванишевић, н. д., *Школски вјесник*, 8–10 (1909), 510–511; Пожар у Сарајеву 9. августа 1879. уништио је и дио архива Српске општине, тако да су подаци о почецима и развоју српских школа у Сарајеву непотпуни („Споменица приликом освећења темеља нове српско-православне основне мушке и женске као и више дјевојачке школе у Сарајеву 22. септембра (4. октобра) 1897.”, *Босанско-херцеговачки источник* 10, 1897, 396–399).

⁴³ За преустројство српских школа у складу с начелима модерне педагогије нарочито су били заслужни Шпиро Рајковић, Симо Самоуковић и Константин Петровић (Исто, 397).

⁴⁴ „Сарајлије се повезаше између себе и подигше нову зграду за 14.000 гроша. То је иста зграда у којој се данас налази 'Просветина' штампарија” (М. Боројевић, „Пре 400 година основана је прва школа у Сарајеву”, *Време*, 5366, 21. децембра 1936, 6).

⁴⁵ Ј. Ф. Иванишевић, н. д., *Школски вјесник*, 11–12 (1909), 810.

⁴⁶ У „Огласу” постављеном у цркви наведено је да ће од тада „моћи сваки родитељ у школу шиљати своју дјецу без да ће морати учитељу мјесечине плаћати – него само ако и уколико му стање допушта да драговољно штогод на ово наше велико и корисно дјело у Фонд школски допринесе” (Ј. Ф. Иванишевић, *Школски вјесник* 8–10, 1909, 510); Владислав Скарић наводи да су „у вријеме даскала Симе и Миће родитељи давали учитељу за свако дијете недјелно (можда мјесечно) по грош или цванцику – не сјећам се добро – а дјеца су зими свако јутро носила у школу по једну цјепаницу за огрев” и додаје: „ипак са приличном сигурношћу могу тврдити, да су учитељи имали вазда сталну плаћу од општине, али уз општинску плаћу добивали су учитељи још за свако дијете од родитеља мјесечно нешто у новцу (можда по један грош); за сиромашну дјецу давала је општина”. Даље наводи да је за год. 1839/40. плата даскала Симе и Миће била по 720 гроша (Влад. Скарић, „Српско–прав. основна школа у Сарајеву. Један прилог за њезину историју”, *Источник* 5, 1902, 112).

⁴⁷ Т. Крушеvac, „Srpska realka – gimnazija u Sarajevu”, 94.

⁴⁸ Ј. Ф. Иванишевић, н. д., *Школски вјесник*, 8–10 (1909), 810; В. Скарић, н. д., 231.

⁴⁹ „Први професор на њој би Александар Шушкаловић. Други професор био је Јован Димовић, који је почео да предаје и гимназијске предмете” (М. Боројевић, н. г., 6).

⁵⁰ Исто; В. Скарић, н. д., 251.

⁵¹ Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo 1972, 24.

⁵² М. Боројевић, н. г., 6.

⁵³ Црквено-школски одбор у Сарајеву се 1857. године обратио у Сомбор тражећи учитеља њемачког језика (Војислав Богичевић, *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1975, 229).

називала и Трговачка школа.⁵⁴ Архимандрит Сава Косановић затражио је 6. јуна 1875. од Стојана Новаковића да му јави „како би реалку претворио у нижу гимназију и шта да се у њој предаје”.⁵⁵ Као реална гимназија школа је радила до јуна 1883. године.⁵⁶ За издржавање ове прве српске средње школе највеће заслуге имале су богате сарајевске српске трговачке породице, међу којима и Јефтановићи. У школски фонд Манојло Јефтановић је 1878. године уплатио 1.250 фор., а његов син Глигорије 1.200 фор.⁵⁷

Према угледном трговцу и савременику Хаџи Макси Деспићу, Манојло је са још седам челника Православне црквене општине утицао на то да Рицаи-ефендија дозволи изградњу монументалне Саборне цркве Рождества Пресвете Богородице, недалеко од тадашње Ајас-пашине џамије,⁵⁸ иако „у закону турском стоји изричито сто харшина мора да буде од џамије свака црква далеко – а асли од цркве до џамије нема ни 75 харшина”.⁵⁹ Значајно је помогао и њену изградњу (1863–1874),⁶⁰ која је била изузетно велики грађевински подухват, посебно имајући у виду тадашње социјално и материјално стање православног живља.⁶¹ Имућнији трговци и посједници из Сарајева, Београда, Дубровника, Беча и Трста прилагали су новац у више наврата, док је православни народ Сарајева и околних села помагао добровољним радом, у чему су судјеловали и жене и дјеца.⁶² Највећи дио од 36.000 дуката, колико је коштала изградња,⁶³ приложили су управо сарајевски трговци Срби, предвођени Манојлом, као највећим добротвором са приложених 2.000 дуката.⁶⁴

⁵⁴ Đorđe Pejanović, *Srednje stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941 godine*, „Svjetlost”, Sarajevo 1953, 34; Mitar Papić, н. д., 24.

⁵⁵ М. Боројевић, н. г., 6.

⁵⁶ Српска нижа гимназија престала је 1883. са радом, јер се након отварања државне Реалне гимназије 1879. године „више није могла одржати” (Ljuboje Dlustuš, „Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas”, *Школски вјесник* 5, 1894, 227).

⁵⁷ Ј. Ф. Иванишевић, н. д., *Школски вјесник*, 11–12 (1909), 811.

⁵⁸ Џамија је потпуно страдала у великом пожару августа 1879. године, остаци су уклонени, а на том мјесту 1889. године изграђена је вакуфска зграда Ајас-пашин двор, касније хотел „Централ”. Одлука о градњи цркве донијета је још 1859. године, а до 1862. купљено је земљиште и материјал за градњу.

⁵⁹ Хаџи Максо Деспић, „Записи старог Сарајлије. Постанак наше цркве у Сарајеву. Како је почета 1862, а свршена и освештана 1872. године” (*Полиџика* 11776, 16. марта 1941, 18). У чланку се даље наводи: „Да је Рицаија поискао и пет стотина дуката, би му се драговољно дало, јера је учинио туди велику услугу општини, добро дјело, али није стијо ништа, није гледао да му се даде – него је веселио се што му је та комисија у дјел пала баш њему пак да море християне задовољити са својом вољом”.

⁶⁰ Темeљ цркве освeћен је 11. јуна 1863, а црква је потпуно завршена 1. маја 1874. године.

⁶¹ Добровољни прилози сакупљани су од 1863. до 1874. године. Међу највећим приложницима били су султан Абдул Азиз и кнез Михаило са по 500 приложених дуката. Архимандрит Сава Косановић боравио је у Русији 1873. године и за отплату дуга успио је прикупити три хиљаде рубаља, као и иконе за иконостас, црквене књиге, утвари и одежде (Х. М. Деспић, н. г., 18).

⁶² „До завршетка цркве сваког љета би свештеник у старој српској цркви огласио дан кулучења, па би школска дјеца, трговци и занатлије носили пијесак са Ћициске Јалије, гдје се сада налази главна пошта. Исто тако су носили отесану седру и малтер мајсторима на скеле” (Петар Будимлић, „Како је освештана Нова српска црква у Сарајеву” (*Јуџословенска њошња* 391, 20. септембра 1930, 9).

⁶³ В. Скарић, н. г., 266.

⁶⁴ Х. М. Деспић, н. г., 18.

Митрополит Сава Косановић записао је да је при набавци олова за покривање цркве, Манојло Јефтановић у скупштини рекао: „Де ми се осветите: колико год народ приложи, ја ћу сам трећу пару”.⁶⁵ И супруга његовог сина Димитрија Савка дала је „са своје огрлице десет рушпија за позлату крста”, у чему су је слиједиле и друге сарајевске госпође, које су тако скупиле 180 дуката.⁶⁶ Као предсједник Сарајевске српске црквено-школске општине, с још четрнаест чланова и митрополитом, договорио је посвету Саборне цркве за 2. август 1872. године код врховног заповједника Босне Хамди-паше, чијим је изузетним личним ангажовањем ово црквено славље протекло свечано и у најбољем реду.⁶⁷

Поред наведеног, о његовој високој националној свијести и политичкој оријентацији говори податак да је од почетка 1857. године био међу малобројним Сарајлијама претплатницима службеног листа Кнежевине Србије *Србске новине*.⁶⁸ Имао је блиске везе са руским конзулатом у Сарајеву, гдје је позиван на свечане пријеме.⁶⁹ С митрополитом Дионисијем бранио је 1869. године у Идаре меџлису Васу Пелагића, оптуженог у Бањалуци да је српски агитатор и бунтовник.⁷⁰

О Манојловом лику угледни београдски трговац Драго Видаковић, који је код њега служио шест година и водио му „кућни трошак”, свједочио је да је био „човек строг, прилична тврдица”, али да је сиротињи „давао на сваком кораку; мање прилоге и поклоне које где, давао би обично преко нас момака и других људи, не желећи да се помиње име дародавца”.⁷¹ Његови савременици говоре о „отмјеном, гордом, високоумном и промишљеном господину, аристократског држања”,⁷² што илуструје и Маноја Јефтановића (Слика 1). „Ауторитативни Манојло Јефтановић чије одлучно, хајдучко лице подсећа на јунака из народних пјесама, најмоћнија личност сарајевске чаршије педесетих година 19. стољећа, управо је то: човјек чија је ријеч била пресудна у споровима сарајевских трговаца послије које није било апелације. У његовој тешкој сјенци стоје његови млађи савременици, угледне хаџије и трговци, који као да и овдје узалудно покушавају досећи величину Манојловог лика.”⁷³

⁶⁵ Сава Косановић, Нова српскоправославна црква у Сарајеву, *Босанска вила*, 17 (1888), 270–271.

⁶⁶ Х. М. Деспих, *н. г.*, 18; На цркву је 1883. постављен сат, поклон „једне веома високе особе” („Сахат на великој православној цркви”, *Сарајевски лист*, 26, 6. марта 1883, 3).

⁶⁷ „Ви то учините, слободно”, рече им тада Хамди-паша, „а моја је брига и одговорност пред падишахом да осигурам ред и мир.” Уз то је још замолио митроплита да свечаност буде што већа, а да ће он „постројити пред црквом музику са бинбашом и вод аскера” (Петар Будимлић, *н. г.*, 9).

⁶⁸ В. Скарић, *н. г.*, 244.

⁶⁹ Свечаном пријему поводом имендана руског цара Александра II, 30. августа 1866. године, присуствовао је на позив тадашњег руског конзула Шуљепникова. „Домаће и стране вијести. Сарајево”, *Босански вјесник* 23 (10. септембра 1866), 179.

⁷⁰ Било је то безуспјешно, па је везир Осман-паша Васу Пелагића протјерао у Цариград (В. Скарић, *н. г.*, 263).

⁷¹ Д. Глигорић, *н. г.*, 154.

⁷² Д. Димовић, *н. г.*, 2.

⁷³ Ljubica Mladenović, Ivan Tometinović, *Portreti starih sarajevskih građana (Katalog izložbe)*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1968.

Када се угледни сарајевски жупник фра Грга Мартић, који је са православним суграђанима био у „врло добрим односима”, обратио српској Трговачко-ћурчијској задрузи за помоћ, за изградњу католичке цркве добио је 2.205 гроша.⁷⁴ И сав „народ србски даде толико и одазове се, да су се сви фратри чудили милости коју чинише.”⁷⁵ Сам Манојло дао је направити троја врата, а и други сарајевски Срби даровали су прозоре, крстове и др. „и тако цијела оправа би са даровима од Срба подмирена”⁷⁶ Ова фрањевачка црквица Св. Анте Падованског била је саграђена „на томе плацу гди су сада три куће Јефтановића у Котурову сокаку”⁷⁷ (данас Улица Симе Милутиновића). Завршена је и освешћена 8. децембра 1855. године,⁷⁸ а потом је уз њу саграђена основна школа.⁷⁹ Фра Грга Мартић међу приложницима за изградњу овог „училишта католичке сарајевске општине – *Skola realna*”, чији је темељни камен свечано положен 6. маја 1865. године, наводи и Манојла Јефтановића.⁸⁰

Слика 1. Портрет Манојла Јефтановића (Музеј града Сарајева)

Тестаментом од 26. марта 1869. Манојло Јефтановић завјештао је 10.000 фор. за разне добротворне сврхе, доказавши и тако „своју велику и неограничену љубав према цркви и школи [...] Ту се покојни Манојло сјетио: наше старе и нове цркве у Сарајеву, српско-православне школе у Сарајеву, сиротиње у Сарајеву, наше браће римокатолика у Сарајеву, Јерусалима, ман. високих Дечана, Српскоправославне патријаршије у Пећи, српско-православне школе и цркве у Новом Пазару, манастира Милешева, манастира св.

⁷⁴ Хамид Диздар, „Пре 82 године израдио је прву велику католичку цркву у Сарајеву Србин из Битоља Стојан Везенковић. Живот босанско-херцеговачких католика у прошлости”, *Правда* 12.265 (3. јануара 1939), 12.

⁷⁵ Максо Деспић, „Записи једног старог Сарајлије”, *Политика* 11710 (9. јануара 1941), 31.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Исто. Ова једина католичка црква у Сарајеву изгорјела је у великом пожару 1879. године.

⁷⁸ I. F. Jukić, *н. г.*, 580.

⁷⁹ М. Деспић, *н. г.*, 31. Аутор даље наводи да „док није било школе католичка дјеца учила су у нашој српској школи. [...] У данашњој обштини црквеној има писмо ћирилицом, писато од Фра Грге Мартића, који поискава од обштине србске књиге за своју школу да му пошаљу”.

⁸⁰ Fra Gr. Martić, župnik, „Dopisi Narodnim Novinama”, *Narodne novine* 116 (20. маја 1865), 2–3; На препоруку Шериф Осман-паше, за градњу ове школе султан Абдул Азиз даровао је 12.000 гроша (В. Скарић, *н. г.*, 251).

Тројице у Таслици, српско-православне цркве и школе у Чајничу, Цркве Херцега Стјепана у Горажду, српско-православних школа и цркви у: Фочи, Мостару, Травнику, Тешњу, Дервенти, босан. и у славонском Броду.⁸¹

ДИМИТРИЈЕ ЈЕФТАНОВИЋ
(1826–1890)

Манојлов син Димитрије (Слика 2) наставио је као трговац и посједник да шири пословање, па је са економским ишло и друштвено снажење ове породице. Основну школу завршио је у Сарајеву, а трговачку у Бечу. Помагао је оцу у радњи док га млађи брат Глигорије није у томе одмијенио. Послије очеве смрти и сам је водио трговину,⁸² а с братом очев хан 1879. године прерудио је у хотел „Оријент”,⁸³ за који је један путник записао да је био „оријенталан и по имену и по карактеру”.⁸⁴

Слика 2. Димитрије Јефтановић⁸⁵ и супруга Савка рођ. Деспић⁸⁶

⁸¹ *Нови Требевић*, за 1893. годину, Сарајево 1893, 116–117.

⁸² „† Димитрије М. Јефтановић”, *Босанска вила*, 8 (1890), 113.

⁸³ Оглас „власника Димитрија и Глише Јефтановића” да се у Хотелу „Оријент” од 3. фебруара 1881. „издаје под кирију 1 ресторација са једном великом собом за јело и у њој 1 келнерај, 1 велика кухиња, 1 соба за обитавање, све на долњем спрату, и 1 соба за обитавање на горњем боју” (*Сарајевски лист* 10, 3. фебруара 1881, 3).

⁸⁴ Omer Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1989, 218 (Утисци И. Минчина и Ланга објављени у дјелу „The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula”).

⁸⁵ *Босанска вила* 9 (1890), 133.

⁸⁶ Хисторијски архив Сарајево (даље HAS), ZF-992.

Као одборник и у више наврата предсједник Сарајевске српско-православне црквене општине дао је значајан допринос друштвеном, просвјетном и културном животу.⁸⁷ Тако је и као потпредсједник, на Скупштини српско-православног народа Дабробосанске епархије одржане марта 1873, под предсједавањем митрополита Пајсија, гдје се расправљало о надлежностима свештенства и митрополита, о притужбама народа на њихову самовољу, упућена представка цариградском патријарху са закључком да се у Сарајеву оснује Народни фонд увођењем пореза за сваку српску кућу у износу од 10 гроша годишње.⁸⁸ Као изабрани члан великог Вилајетског сабора,⁸⁹ на позив Масхар-паше, тадашњег босанског валије (гувернера), са још 20 првака свих конфесија учествовао је на сједници сазваној 28. маја 1878. године, поводом вијести да је народ петицијом затражио аустријску анексију Босне. Наиме, Санстефанским мировним уговором (3. март 1878), којим је окончан Руско-турски рат (1877–1878) и којим су Србија, Црна Гора и Румунија добиле независност, Босански вилајет је XIV чланом добио извјестан облик аутономије, под надзором Аустроугарске и Русије, унутар Отоманског, које је овдје требало провести реформе. Међутим, незадовољни муслимани упутили су валији захтјев да се сви уједине у одбрани земље у којој треба увести аутономију и да се преко скупштине надзире „омражена турска влада”.⁹⁰ Након што валија ништа није предузео, у Сарајеву је сазвана народна скупштина⁹¹ и 5. јуна 1878. установљен Народни одбор, у који је изабран и Димитрије Јефтановић. Осим дјеловања по многобројним тужбама на безакоње власти упућеним валији 2. јуна, задатак Одбора⁹² био је и да „брани своју земљу од Црне Горе, Србије и Аустро-Угарске”.⁹³

Још у току засједања Берлинског конгреса (13. јун – 13. јул 1878), министар Андраши је 2. јула од аустроугарског генералног конзула у Сарајеву Конрада Васића телеграмом затражио да султановом намјеснику валији Масхар-паши пренесе да су Енглеска и Француска пристале да се Аустроугарској додијели мандат окупације Босне, на шта ће морати пристати и Турска, те да се народ, посебно муслимански, умири и придобије за окупацију.⁹⁴ Валија

⁸⁷ „† Димитрије М. Јефтановић”, *Босанска вила*, 8 (1890), 113; Године 1885. његова странка смијенила је у одбору ЦШО странку Петракије Петраковића и његовог брата Глигорија Јефтановића, а на изборима 1888. побиједила је Петракијина странка (Бојо Маџар, *Покрећ Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, „Веселин Маслеша”, Сарајево 1982, 133).

⁸⁸ В. Скарић, *н. г.*, 270–271.

⁸⁹ Од православних је у овом највишем органу, на челу са Махзар-пашом као предсједником, био још и митрополит Антим, као вирилни члан (В. Скарић, *н. г.*, 270; R. Zaplata, „Pretstavka kršćana banjolučkog sandžaka sultanu 1873. godine”, *Развјештак* 10, 1936, 302).

⁹⁰ Dr Mihovil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, Matica Hrvatska, Zagreb 1910, 24.

⁹¹ Учествовали су „заступници цијелога муслиманског елемента, а и многи немуслимански” (Исто, 25).

⁹² Одбор је био састављен од 10 бегова, 10 имама и трговаца и још четири члана. За предсједника је изабран Мустај-бег Фадилпашић (Васо Чубриловић, *Босански Устјанак 1875–1878*, друго издање, Службени лист СРЈ, Београд 1996, 285; В. Скарић, *н. г.*, 282).

⁹³ Muhamed Hadžijamaković, „Porodica Hadžijamaković”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XVII–XVIII (1996), 297.

⁹⁴ Dr M. Mandić, *н. г.*, 24.

се за инструкције одмах обратио Порти, одакле је одговорено да се окупација мора мирно прихватити. Међутим, незадовољство у народу било је велико, па су отпочеле припреме за оружани отпор. Већ 7. јула Народни одбор донио је одлуку да се попишу и на границу пошаљу сви за рат способни мушкарци. Турски војни заповједник Хафиз-паша покушао је умирити побуњенике, али је то остало без успјеха и 27. јула је проглашен нови Народни одбор,⁹⁵ у чијем су извршном одбору била и браћа Димитрије и Глигорије Јефтановић.⁹⁶ Одбор је збацио турску власт у Сарајеву, преузео брзојавне линије, наоружавао народ и војску и изабрао заповједнике оружаног отпора окупацији, која је започела тога дана.⁹⁷ По налогу Народног одбора формирана је шесточлана делегација сарајевских грађана свих вјера, у којој је био и Димитрије Јефтановић. Делегација на челу с Хафиз-пашом упутила се 12. августа заповједнику аустроугарских окупационих снага, генералу Јосипу барону Филиповићу (1819–1889), тада улогореном код Зенице, с молбом да „прекине даље продирање ц. и кр. чета у унутрашњост Босне и Херцеговине, пошто о запосједнућу ових земаља порта још није обавијестила становништво, а ни прокламација Филиповићева није дослије проглашена народу у Сарајеву”.⁹⁸ Он их је на све то позвао да примире становништво које нема другога избора него да се започетој окупацији безусловно покори.⁹⁹

Након што је 19. августа Сарајево окупирано, успостављена је привремена војна управа и већ 22. августа донесен „Привремени штатут за земаљски главни град Сарајево”,¹⁰⁰ на основу којег је формирано прво Градско заступство на челу с Мустај-бегом Фадилпашећем.¹⁰¹ Заступство је бројало 18 чланова – 6 православних, 5 муслимана, 4 Јевреја и 3 католика. Међу њима је био и Димитрије Јефтановић, који је након градских избора проведених 1883.¹⁰² и 1887. године¹⁰³ био подначелник града до своје смрти.¹⁰⁴ Био је и у поклон-

⁹⁵ Владислав Скарић користи термин „Народна влада” и даје занимљив опис догађаја: „Након образовања нове владе масе су биле радосне. Људи су се на улици грлили. Они хришћани који су до сада носили европско одијело свукоше га, па обукоше народно босанско да се не би замјерили новој власти” (В. Скарић, *н. г.*, 296).

⁹⁶ Исто; Др М. Мандић, *н. г.*, 29–30.

⁹⁷ Рано ујутро 27. јула аустроугарска војска предвођена генералом Филиповићем прешла је границу Босне код Брода, Градишке, Шамца, Костајнице, Вргорца и Имотског. Након непуне три мјесеца, падом Кладуше 20. октобра 1878. године завршена је окупација цијеле земље.

⁹⁸ Др М. Мандић, *н. г.*, 54.

⁹⁹ Исто; В. Скарић, *н. г.*, 303.

¹⁰⁰ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, 1880, 585–586.

¹⁰¹ Мустајбег Фадилпашећ (1830–1892) био је један од највећих земљопосједника у земљи, који је у турско доба био члан Идаре меџлиса. На мјесту начелника града био је до смрти, 1. априла 1892. Начелници Сарајева у вријеме аустроугарске управе увијек су били из реда муслимана.

¹⁰² Након угушивања Херцеговачког устанка у јесен 1882. године, извршена је реорганизација управе. Привремени општински штатут од 22. августа 1878. замијењен је „Штатутом за земаљски главни град Сарајево”, одобреним 10. децембра 1883, а званично објављеним 9. јануара 1884. године. Самосталност заступства у обављању градских послова и управљању градском имовином у односу на претходни период знатно је повећана, а дјелокруг послова проширен.

¹⁰³ „Obnova gradskoga poglavarstva”, *Sriemski Hrvat* 31 (16. travnja 1887), 2.

¹⁰⁴ Претходник му је био Ђорђе Рајковић (1878–1883), а наслиједио га је Петро Петровић Петракија (1890–1905).

ственој депутацији цару Фрањи Јосипу у прослави тридесетогодишњице његовог владања 2. децембра 1878. године.¹⁰⁵

За културну историју града од великог значаја била је његова намјера да сагради велику модерну позоришну зграду. У сиромашном јавном културном животу Сарајева турског доба, био је један од ријетких домаћих људи који је, по угледу на конзуле, организовао кућна сијела са игранкама. И аустроугарска власт их је на то подстицала, у намјери да поспјеши интеграцију досељеника с домаћим угледним људима и оправда окупацију као културну мисију. Нарочито су била популарна кућна сијела са великим забавама у домовима градоначелника Мустај-бега Фадилпашића и подначелника Јефтановића. Како у оријенталном Сарајеву није било прикладних објеката, за гостовања позоришних група користиле су се баште у граду и на Бентбаши. Да би се културни догађаји могли одвијати и зими, 1881. године изграђена је скромна позоришна зграда,¹⁰⁶ која убрзо више није задовољавала нарасле потребе.

Димитрије Јефтановић затражио је од Земаљске владе дозволу да на свом пространом земљишту „на Црквини” у „једној од најживљих сарајевских улица” сагради позоришну зграду „према прописима грађевне технике и према потребама наше публице”.¹⁰⁷ Пројекат је 1889. године¹⁰⁸ урадио тада најзначајнији архитект Јосип пл. Ванцаш (1859–1932). Јефтановићу је, сасвим извјесно, било познато да је Ванцаш, након што је у љето 1881. у Бечу положио државни испит за архитектуру, једну годину праксе провео у бечком атељеу архитеката Фелнера и Хелмера (Fellner & Helmer), специјализованом управо за пројектовање позоришних зграда.¹⁰⁹ Пројектована је троспратна зграда са 450 мјеста у гледалишту, савремена по свом просторном рјешењу, жељезном конструкцијом, централним гријањем и електричном расвјетом.¹¹⁰ Предрачунска вриједност зграде са опремом била је 100.000 форинти, што је била изузетно висока инвестиција којом је требало показати финансијску моћ и потврдити висок друштвени статус. Позоришну зграду и уз њу планирану најамну стамбено-пословну вишеспратницу намјеравао је поклонити Сарајевској црквено-школској општини, како би од прихода издржавала српске основне школе.¹¹¹ Иако је већ била добијена и дозвола Земаљске владе, пројекат није реализован јер је Димитрије Јефтановић 30. априла 1890. године преминуо, а његови наследици од изградње одустали.¹¹²

¹⁰⁵ *Branislav* 68 (4. prosinca 1878), 3.

¹⁰⁶ Позоришна зграда, урађена по пројекту арх. Немечка (Hans Niemcezek), отворена је након шест недеља грађења, 22. октобра 1881. године. У предњем дијелу ове једносратне зграде биле су кафана и гостиона. „Позориште у Сарајеву”, *Сарајевски лист* 99 (28. октобра 1881), 3. Налазила се на углу Ферхадије и Катедралног трга, гдје је 1895. изграђена стамбено-пословна зграда Михајла Д. Бабића.

¹⁰⁷ Ријеч је о земљишту на тадашњем Апеловом кеју (данас Обала Кулина бана), преко пута данашње палате СПКД „Просвјета”, гдје је до пожара 1879. године била католичка црква („Градња новог позоришта у Сарајеву”, *Сарајевски лист* 34, 21. марта 1890, 2).

¹⁰⁸ Боривоје Јевтић, „Народно позориште у Сарајеву”, *Српски књижевни гласник* 3 (1921), 299.

¹⁰⁹ Далеко најугледнији и најграђенији на том пољу архитектуре реализовали су позоришне зграде у Бечу, Будимпешти, Прагу, Братислави, Прагу, Берлину, Хамбургу, Грацу итд.

¹¹⁰ „Градња новог позоришта у Сарајеву”, *Сарајевски лист* 34 (21. марта 1890), 2.

¹¹¹ „Допис из Сарајева”, *Србобран* 23 (1889), 13.

¹¹² „Читуља”, *Сарајевски лист* 52 (2. маја 1890), 3; „Читуља. Димитрије М. Јефтановић”, *Женски свет* 5 (1. маја 1890), 80.

Вијест о његовој смрти снажно је одјекнула у јавности и изван земље. Новосадски *Женски свећ* жали „за тако ваљаним и одличним чланом српским”, који је „један од најугледнијих и најпопуларнијих наших Срба не само у Сарајеву, него у широкој Босни”.¹¹³ У некрологу на насловној страни *Босанске виле* наводи се да су српски народ и школа изгубили „ваљаног родољуба и добротвора свог”, који је „у сваком раду био отресен и врло изузетан”, а нарочито „у раду и заузимању око овдашње српске школе, коју је срцем и душом љубио [...] и није жалио и материјално помоћи „ову лијепу расадницу српске свијести, те је 1882. године даровао српској школи 1000 фор. За тим када му се 1885. родио првенац Александар, поклонио је, у име његово, красну школску заставу, у вриједности 500 фор.”¹¹⁴ Како се даље наводи, приложио је „Високим Дечанима 100 фор. а новој бечкој цркви 50 фор.”¹¹⁵ Поред тога помогао је, као и брат Глигорије, градњу српске православне Цркве Св. Ђорђа у Вараждину, која је саграђена 1884. године.¹¹⁶ Такође је и гимназијском фонду приложио 500 фор.¹¹⁷ Новчано је помагао и сиромашне суграђане.¹¹⁸

По његовој жељи, удовица Савка (Слика 2) „раздијелила је преко 3000 фор. Од тога је даровано: овдашњој српској мушкој и женској школи 1000 фор.; у фонд за оснивање више дјевојачке школе 500 фор.; овдашњој сиротињи 500 фор.; музеју старе српске цркве 200 фор.; пјевачком друштву 'Слози' 150 фор.; по 100 фор.: заводу пл. Мис Ирби, познате срп. добротворке; крајцарском друштву; Frauenverein-у, Unterstützungsverein-у; по 50 фор.: 'Матици Српској', 'Друштву св. Саве', 'Зетском дому', а *нашем лисћу даровано је 150 фор.*¹¹⁹ Колико је у народу био поштован „најбоље се могло увидјети о погребу његову, на који се слегло аман сво Сарајево [...] Српски трговачки дућани били су листом затворени тога дана”.¹²⁰

Сахрањен је на сарајевском Српско-православном гробљу „Свети Архангели” на Кошеву. Занимљиво је напоменути да је надгробни споменик урадио бечки градски клесар, академски вајар Роберт Штрешнак (Robert Streschnak).¹²¹ Попут избора пројектанта позоришне зграде, и ово ауторство било је у функцији изражавања високог друштвеног статуса. У ову породичну гробницу (Слика 3) касније су сахрањени његова супруга и сва три сина.

¹¹³ „Читуља. Димитрије М. Јефтановић”, *Женски свећ* 5 (1. маја 1890), 80.

¹¹⁴ „†Димитрије М. Јефтановић”, *Босанска вила* 8 (1890), 113; „Гђа Савка удова Јефтановића”, *Женски свећ* 6 (1890), 94.

¹¹⁵ „Уз нашу слику”, *Босанска вила* 9 (1890), 140.

¹¹⁶ „Izказ priloga za sagrađjenje pravoslavne crkve u Varaždinu”, *Narodne Novine* 110 (12. svibnja 1884), 3.

¹¹⁷ Ј. Ф. Иванишевић, н. д., *Школски вјесник*, Сарајево, 10–11 (1909), 819.

¹¹⁸ Беркс, „Исказ о новчаним прилозима за подјелење огријева сиротињи за вријеме зиме 1889/90”, *Сарајевски лисћ* 118 (13. новембра 1889), 3. Његов прилог од 20 фор. био је међу највећим.

¹¹⁹ „†Димитрије М. Јефтановић”, *Босанска вила* 8 (1890), 113; У чланку „Гђа Савка удова Јефтановића” пише да је наведене износе „честита супруга скоро упокојеног подградоначелника Димитрија” даровала „у спомен свом покојном мужу”. *Женски свећ* 6 (1890), 94.

¹²⁰ „Уз нашу слику”, *Босанска вила* 9 (1890), 140.

¹²¹ Dr. Constant von Wurzbach, “Streschnak, Robert”, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, 40. Theil, Wien 1880, 41; Ауторово име „R. Streschnak” uklesano је у десном доњем углу предње стране подножја споменика.

Слика 3. Породична гробница Димитрија Јефтановића
(фото: Ј. Божић, јул 2020)

И Димитријина супруга Савка (1847–1915) оставила је траг у културној прошлости и урбаној слици Сарајева. Била је једина Српкиња у Оснивачком одбору добротворног друштва „Фрау Ферајн“, које су 1881. године у Сарајеву основале супруге високих аустријских чиновника. Друштво је помагало све који су били у потреби, без разлике вјере. Од 1917. године, када купују властиту кућу, мијења име у „Госпојинско друштво“.¹²² Увијек са великим износом налазимо је међу приложницима „Крајцарског штедовног друштва православних Српкиња у Сарајеву“ за помагање српских ученика у основним школама,¹²³ чији је добротвор са завјештаних 100 фор. био и њен супруг

¹²² Јованка Милошевић, „Добротворна просветна задруга Југословенки у Сарајеву“, *Правда* 2028 (26. јула 1932), 5.

¹²³ Према извјештају на Главној скупштини од 26. јануара 1890. године Друштво је бројало 122 чланице које редовно уплаћују своје прилоге, међу којима је Савка са приложених

Димитрије.¹²⁴ Српско-православној цркви у Чајничу је 1891. године даровала „једно красно и скупочијено свештеничко одјејаније т.ј. фелон, надбедреник и наруквице за спомен вјечити свога супруга!”¹²⁵ Исте године приложила је 300. фор. за подизање споменика Сими Милутиновићу Сарајлији.¹²⁶ Међу значајнијим је приложницима и у прослави задарске богословије на Видовдан 1894. године, поводом 25-годишњице постојања под именом „Православни богословни Завод”,¹²⁷ као и у прослави 10-годишњице *Босанске виле*.¹²⁸ Налазимо да је на забави „Слоге” 8. новембра 1897. године приложила 7 фор.¹²⁹

Непосредно поред већ поменуте зграде Ајас-пашиног двора 1893. године дала је саградити репрезентативну троетажну стамбено-пословну палату у ул. Фрање Јосипа¹³⁰ (данас Зелених беретки 22), која својом неокласичном архитектуром битно доприноси вједносној и обликовној цјеловитости европског градског центра.

Дјеца Димитрија и Савке Јефтановић нису дуго поживјела. Најмлађи Константин, рођен 1889, преминуо је већ 1892. године. Син Војислав (1885–1908) остао је у културној историји забиљежен као легатор СПКД „Просвјета”¹³¹ и један од шест утемељитеља Српског удружења учитеља за Босну и Херцеговину.¹³² Иако ни најстарији син Александар није дуго живио, остао је трага у архитектури Сарајева.

20 фор. („Сарајевкиња”, *Женски свей* 4, 1890, 61; *Босанско-херцеговачки исјочник* 2, 1890, 81); Исте, 1890. године је и српска добротворка, племенита Мис Ирби „увиђајући ваљани смјер овог друштва, ступила као потпомажућа чланица, и одмах положила 5 фор.” („Записник треће главне скупштине Крајцарског штедног друштва православних Српкиња у Сарајеву”, *Босанско-херцеговачки исјочник* 4–5, 1891, 193). Према записнику редовне скупштине, одржане 14. марта 1892. године, Савка је Друштву приложила 6 фор. и 35 новчића, што је био и највећи прилог. Мис Ирби је као потпомажућа чланица и тада приложила 5 фор. („Сарајевкиња”, *Женски свей* 7, 1892, 108). Након смрти предједнице и благајнице дошло је до застоја у раду одбора, па *Босанска вила* апелује на „свјесније сарајевске госпође” да оживе рад овог јединог српског удружења у Сарајеву („Крајцарско друштво у Сарајеву”, *Босанска вила* 1, 1904, 19).

¹²⁴ „Записник треће главне скупштине Крајцарског штедног друштва православних Српкиња у Сарајеву”, *Босанско-херцеговачки исјочник* 4–5 (1891), 193; У расходима за 1890. годину наводи се и да је за „исплату вијенца покојном Димитрију Јефтановићу потрошено 11 фор”.

¹²⁵ „Дар српско-православној цркви у Чајничу”, *Босанско-херцеговачки исјочник* 9–10 (1891), 415. Наведена је као „племенита Српкиња а супруга првог и највећег добротвора чајничке цркве пок. блаженог спомена достојног Димитрија М. Јефтановића из Сарајева”.

¹²⁶ „Исказ добровољних прилога које је примио Главни одбор у Сарајеву, у корист подизања споменика српском пјеснику, књижевнику и борцу Сими Милутиновићу”, *Босанско-херцеговачки исјочник* 11–12 (1891), 498.

¹²⁷ „Двадесетпетогодишња прослава задарске богословије”, *Босанско-херцеговачки исјочник* 7 (1894), 279. Приложила је 7,50 фор., а Глигорије Јефтановић 10 фор.

¹²⁸ „Исказ добровољних прилога о прослави десетогодишњице *Босанске Виле*”, *Босанска вила* 7 (1896), 119. Приложила је 30 фор.

¹²⁹ „Исказ”, *Босанска вила*, 4 (1897), 63.

¹³⁰ HAS, ZVP–60, Општи списи, 1844/1893.

¹³¹ Легатором СПКД „Просвјета” постајало се прилогом од најмање 20.000 К у злату или у реалитетима. *Двадесет и пет година рада Просвјете 1902–1927*, СПКД „Просвјета”, Сарајево 1927.

¹³² „Учитељска скупштина у Мостару”, *Учишељ* 1 (1908), 58.

АЛЕКСАНДАР ЈЕФТАНОВИЋ
(1883–1914)

Син Александар, посједник, оженио је Едиту (Edith) Браун (?–1957), кћерку инж. Аугуста Брауна, познатог сарајевског индустријалца, власника дионичког друштва „Подузетништва за градњу и грађевински материјал Аугуст Браун”, од 1912.¹³³

Њихова породична кућа била је у најужем градском центру, у Улици Фрање Јосипа 21.¹³⁴ Имали су двије кћерке – Александру (1911–1973) и Паулу (1913–1994), које су се удале за два брата из старе дубровачке племићке породице Бунић (de Вона). Александра-Пипси за Иву Луку (1905–1977)¹³⁵ а Паула-Пули за Франу – Francesca (1909–1991).¹³⁶

У центру Башчаршије (Улица Сафвет-бега Башагића, број 2), недалеко од Себиља, Александар је, према пројекту арх. Јосипа Ванцаша, 1912. године саградио стамбено-пословну троспратну угловницу у „босанском слогу” (Слика 4). Снажно истакнуте стрехе стрмог високог крова са бацама, прозори са мушепцима базирани су на препознатљивим елементима традиционалне стамбене архитектуре и зналачки интегрисани са сецесијским геометријским елементима угаоног еркера и парапета прозора. Зграда је антологијски примјер „босанског слога” и опуса архитекте Ванцаша, као идејног покретача ове особене и значајне стилске појаве, која је у обликовној синтези са сецесијом означила почетак развојне линије регионалне архитектуре Босне и Херцеговине модерног доба.

ГЛИГОРИЈЕ М. ЈЕФТАНОВИЋ
(1841–1927)

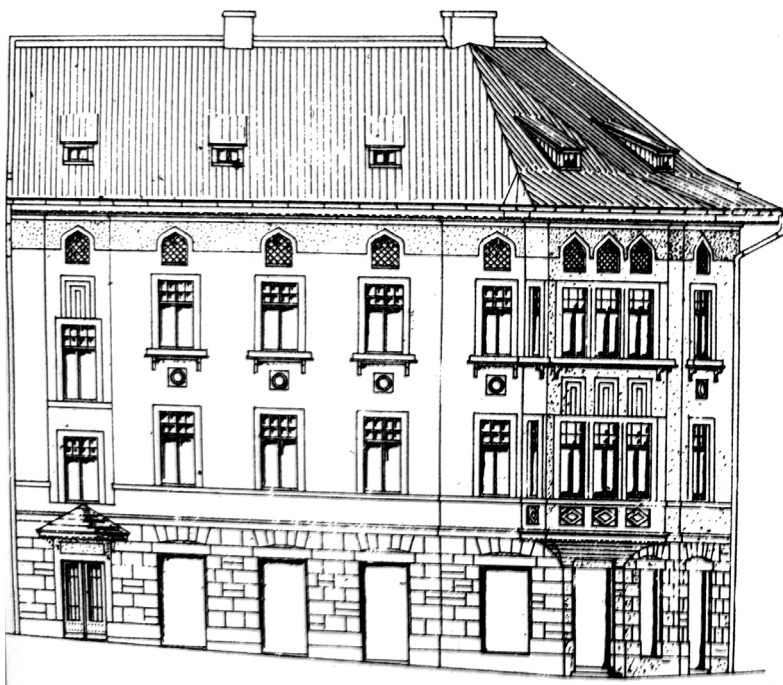
Најпознатији члан породице Јефтановић свакако је најмлађи Манојлов син Глигорије, српски народни вођа, политичар, велетрговац, индустријалац

¹³³ Аугуст Браун је одмах по доласку у Сарајеву 1878. године отворио прву модерну циглану у Кошеву (простор данашњег насеља „Циглане”), а онда и другу у насељу Велешићи, са укупном годишњом производњом од 6 милиона опека. У недалеким Хацићима имао је каменолом, а фабрику производа од камена у Сарајеву, гдје је такође отворио и парну пилану за израду грађевинске столарије и намјештаја (Рекламни огласи, *Календар Бошњак*, Земаљска штампарија, Сарајево 1909, XIX). На Свјетској изложби у Будимпешти 1896. године награђен је златном медаљом. Производима из његове циглане изграђене су многе значајне зграде, међу првима репрезентативна палата Земаљске владе (данас Председништво БиХ, 1883–1885) и његова властита монументална стамбено-пословна зграда „Маријин двор” (1885–1889, арх. Карл Паржик), коју је назвао по својој супрузи. Ова палата, која запрема цијели градски блок, постала је топоним познатог дијела Сарајева.

¹³⁴ Dany Brodник, *Sarajevoer Adressbuch 1914 mit Fremdenführer und Situationsplan*, Leon A. Finzi Buchhandlung, Sarajevo 1914, 56 (Даље: D. Brodник, *Sarajevoer Adressbuch 1914*).

¹³⁵ Живјели су у Дубровнику, гдје им је рођена кћерка Дијана уд. Пенде (1936–2017) (Доступно на: <https://www.myheritage.com.hr/>, приступљено: 16. јуна 2020).

¹³⁶ „Лични односи”, *Службени војни лист* 26 (27. августа 1937), 1063–1064. „Решењем бр. 9973 од 16. августа 1937. године, Министар војске и морнарице одобрио је женидбу поручнику фрегате Бони-у Ј. Франу са г-цом Паулом, ћерком поч. Јефтановића Александра, поседника из Сарајева.”

Слике 4а,б. Стамбено-пословна зграда Александра Јефтановића.
Пројекат (а) и данашњи изглед (б) (фото: Ј. Божић, јул 2020)

и велепосједник (Слика 5). Родио се на Св. Григорија Богослова, 7. фебруара 1841. године.¹³⁷ У Сарајеву је 1851. завршио Српску основну школу код даскала (учитеља) Симе,¹³⁸ потом српску нижу реалку 1855. године,¹³⁹ гдје му је учитељ био познати Александар Шушкаловић,¹⁴⁰ који је успјешно водио ову трогодишњу школу чији је савремени наставни план садржавао и предмете који су се предавали у гимназији и другим средњим школама. Глигорије је трговачку школу похађао у Бечу (1860–1863). Отац који га је „силно волео, али га је необично строго одгајао”, учитељу ове школе је поручио: „Само строго. Ваше месо моје кости [...] Та строгост код куће и солидна дисциплина у Бечу, створила је од Глише Јефтановића, поред све снаге темперамента и борбености, човека који се знао савлађивати,”¹⁴¹ што ће до изражаја доћи у каснијим бројним и тешким искушењима његовог политичког дјеловања. Након завршене школе радио је у очевој радњи. „Још у младости је показао особити дар за трговину, па је своме оцу Манојлу, чувеноме и првоме трговцу у Сарајеву, био десна рука.”¹⁴² Са знањем њемачког језика, одмјенио га је у далеком, а тада и опасним трговачким путовањима, па је „неколико пута пропутовао цијелу источну Европу”¹⁴³

Године 1870. оженио се Јефталијом (1857–1907,¹⁴⁴ Слика 5), сестром богатог трговца Петра Петровића Петракије, који је такође имао истакнуту улогу у друштвеном, културном и политичком животу града и земље. У

¹³⁷ „Пресједници пјевачких дружина”, *Босанска вила* 10 (1896), 154.

¹³⁸ Извори упућују да је ријеч о Сими Матковићу („Споменица приликом освећења темеља нове српско-православне основне мушке и женске као и више дјевојачке школе у Сарајеву 22. септембра (4. октобра) 1897”, *Босанско-херцеговачки источник*, 10, 1897, 397); односно о Сими Матковићу-Годоровићу (Ј. Ф. Иванишевић, н. д., *Школски вјесник* 11–12, 1909, 802).

¹³⁹ „Пресједници пјевачких дружина”, *Босанска вила*, 10 (1896), 153; Ова школа називала се већа грађанска школа, виша реалка, реалка, а понекад и трговачка школа јер се осим историје српске, босанске и турске, земљописа, граматике са синтаксом и „историје наравне”, предавало и познавање робе, трговачка рачуница и италијански језик. Отворена је 1864. године, најприје са само два разреда („Споменица приликом освећења темеља нове српско-православне основне мушке и женске као и више дјевојачке школе у Сарајеву 22. септембра (4. октобра) 1897”, *Босанско-херцеговачки источник* 10, 1897, 397).

¹⁴⁰ Александар Шушкаловић (1824–1886) завршио је у Београду гимназију и три године Лицеја (прва виша школа у Србији, указом кнеза Милоша Обреновића отворена је 1838. године у Крагујевцу, а 1841. премјештена у Београд, гдје је 1863. године прерасла у Велику школу). У Сарајеву је службовао од 1852. до 1857. и од 1860. до 1863. године, када се вратио у Србију (замјенио га је Теофил Петрановић, који је остао до 7. септембра 1869. године). Међу његовим познатим сарајевским ђацима био је и Сава Косановић (1839–1903), који је након завршене београдске Богословије био учитељ Мушке основне школе у Сарајеву 1861–1862, 1866–1872. и 1874–1879. године (Ј. Ф. Иванишевић, н. д., *Школски вјесник* 11–12, 1909, 802), затим надзорник српских школа и вјероучитељ у сарајевској реалки (Т. Крушеvac, „Srpska realka – gimnazija u Sarajevu”, 96, 107, 111). Сава Косановић био је први Србин митрополит дабробосански (од априла 1881. до септембра 1885). До тада су митрополити били Грци и Бугари, тзв. „фанариоти”, који су били „због своје грамзивости омражени у српском народу и изједначавани са турским изабљивачима” (Б. Мацар, н. д., 39).

¹⁴¹ Д. Димовић, н. д., 2.

¹⁴² Исто.

¹⁴³ Исто.

¹⁴⁴ „Јефталија Гл. Јефтановића”, *Женски свей* 2 (1. фебруара 1907, 44): „Народни првак из Сарајева, г. Глигорије М. Јефтановић, изгубио је 22. децембра п. г. (4. јануара 1907. – *най. Ј. Б.*) напрасно своју и честиту супругу, а нашу верну претплатницу г-ђу Јефталију у 53.

Слика 5. Глигорије Јефтановић¹⁴⁹ и супруга Јефталија, рођ. Петровић¹⁵⁰

Након очеве смрти, Глигорије је наслиједио његову трговачку радњу и, како је напријед наведено, половину хана „на Вароши”, гдје је након подјеле с братом отворио хотел „Цариград”.¹⁵¹ У новим политичким и привредним условима након окупације, прагматични Јефтановић проширује своје пословање и значајно увећава капитал. Као крупни земљишни посједник и велетрговац, лиферант робе за војску, индустријалац и кућевласник, постао је један од најимућнијих људи у земљи. За потребе новог времена, након пожара 1879. године интензивирана је изградња „земаљског главног града”, која је кроз наредних четрдесет година обимом и квалитетом далеко надмашила наслијеђено. Видјевши и ту одличну пословну прилику, отворио је циглану са око 60 запослених и кречану.¹⁵² У условима велике потражње за смјештај

скупштини (1920–1922), а од 1922–1935 посланик у Паризу. Као антикомуниста, сарадник и савјетник Милана Недића, с њим и остацима његове колаборационистичке владе побјегао је 1944. године у Аустрију, након завршетка рата у Рим, а потом у Севр, гдје је у избјеглиштву и умро (Зоран Д. Бајин, *Мирослав Сјалајковић (1869/1951): биографија*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2016). Био је окарактерисан и као „вођа и аранжер великосрпског покрета у Босни” („Политичке вјести”, *Svijetlost* 42, 18. listopada 1908, 2).

¹⁴⁹ „Глигорије М. Јефтановић, првак и вођа српског народа”, *Босанска вила* 1 (1904), 1 (на слици је са Орденом витеза Фрање Јосипа првог реда).

¹⁵⁰ Фото-архив старе Српско-православне цркве (Цркве Светих арханђела Михаила и Гаврила) у Сарајеву.

¹⁵¹ Године 1925. своју половину поклонио је кћеркама Круници и Драгици, односно зетовима (Н. Креševlјaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, 88; А. Вејтић, н. д., 88).

¹⁵² Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910–1914)*, ANUBiH, Sarajevo 1999, 44.

војске и бројног чиновништва из Монархије, када су станарине „скочиле до несразмјерне висине”,¹⁵³ знатан стални приход доносило му је изнајмљивање станова, кућа и пословних простора. Тако је већ 1880. године изнајмљивао просторе у кућама у улици Фрање Јосипа 2¹⁵⁴ и 38,¹⁵⁵ Темалуши 122¹⁵⁶ и Вароши 136.¹⁵⁷ Њихов број стално је увећаван с годинама и он постаје „највећи посједник у најпрометнијем дијелу града”.¹⁵⁸ Само три године након окупације изградио је модерни хотел „Европа”. Са Српском банком из Загребa и фирмом „Фелтринели” у БиХ је развио и посао експлоатације шума.¹⁵⁹

Осим за властите послове, велики дио времена и енергије у вишедеценијском активном ангажовању посветио је културном, црквеном, школском и политичком животу земље. Био је „душа сваком покрету и раду нашег народа”.¹⁶⁰ Као члан Сарајевског српско-православног црквено-школског одбора у периоду турске управе (од 1876. до априла 1878) ангажује се на унапријеђењу просвјетног живота Срба,¹⁶¹ што ће, уз рад на њиховом културном уздицању, наставити и након окупације 1878. године. Један је од оснивача (1888) и предједник српско-православног црквеног пјевачког друштва „Слога” у Сарајеву,¹⁶² најстаријег градског пјевачког друштва, чија је библиотека с читаоницом имала изузетан просвјетни значај.¹⁶³ „Ту је предједник Слоге уложио сву своју снагу, не жалећи ни труда ни материјалних жртава – али за то је јуначки освјетлао образ не само себи, одбору, друштву Слози, него и свему српском народу у Сарајеву.”¹⁶⁴ Међу првима је 1892. године изабран за почасног члана „Слоге”.¹⁶⁵

¹⁵³ Ferdo Hauptman, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)*, ANUBiH, Sarajevo 1987, 201–202.

¹⁵⁴ HAS, GP 1880, кут. 22, спис 7228.

¹⁵⁵ HAS, GP 1880, кут. 19, спис 5026 и 5232.

¹⁵⁶ HAS, GP 1880, кут. 23, спис 7599.

¹⁵⁷ HAS, GP 1880, кут. 18, спис 4708.

¹⁵⁸ Б. Маџар, н. д. 191.

¹⁵⁹ F. Hauptman, н. д., 201–202.

¹⁶⁰ „Прослава осамдесетогодишњице”, *Застава* 33 (18. фебруара 1921), 2.

¹⁶¹ Т. Kruševac, „Srpska realka – gimnazija u Sarajevu”, 114.

¹⁶² Друштву је прилагао увијек највеће своте. Тако је на забави „Слоге” 8. новембра 1897. године, као њен предједник приложио 15 фор. („Исказ”, *Босанска вила* 4, 1897, 63). Према извјештају на годишњој скупштини одржаној 31. јануара 1899. године, „Друштво је примљено из руку предједника Ристе Ђ. Бесаровића у врло жалосном стању, тако да је требало много труда и муке док се све у ред довело”. Само у претходној години у којој је Јефтанивић био предједник, значајно је увећана имовина (приход у претходној години био је 1943, 60 фор., библиотека обogaћена са 242 нове књиге, а вриједност гардеробе и намјештаја повећана на 2.350 фор.), као и број чланова друштва, тако да је број утемељитеља повећан са 63 на 85, помажућих чланова од 123 повећан на 180, а судјеловача од 28 на 67, тако да је с почасним члановима било укупно 350 чланова „Слоге”. На овој скупштини Ристо Бесаровић искључен је из Друштва („Десета главна скупштина друштва ’Слоге’”, *Босанска вила* 5–6, 1899, 76).

¹⁶³ Марко Марковић, „Национално-културни лик ’Слоге’ у њена прва три деценија (1888–1918)”, *Српско пјевачко друштво „Слога” у Сарајеву о њедесетогодишњици 1888–1938*, СПД „Слога”, Сарајево 1938, 12.

¹⁶⁴ „Годишња главна скупштина срп. православног црквено-пјевачког друштва Слоге у Сарајеву”, *Босанско-херцеговачки источник* 1 (1892), 38. Почасни чланови су били и митрополит Ђорђе Николајевић, Петро Т. Петровић и композитор др Јован Пачу.

¹⁶⁵ Исто.

Као члан и потпредсједник, а од 1895. и предсједник Сарајевске српско-православне црквено-школске општине несебично је радио на унапређењу српског школства и просвјете, које је и сам материјално помагао.¹⁶⁶ Био је и на челу сарајевског Одбора угледних грађана, основаног у сврху сакупљања прилога за подизање споменика Сими Милутиновићу Сарајлији (1791–1847) поводом стогодишњице његовог рођења.¹⁶⁷ Иницијативу је 1889. године покренула *Босанска вила*, објављивањем посебне свеске о овом пјеснику, а томе у част Алекса Шантића је спјевао пјесму *Сарајевском одбору за њодизање сјоменика Сими Милутиновићу*. Глигорије Јефтановић приложио је 400 фор. 1891. године.¹⁶⁸ Како је одзив и након двије године био незадовољавајући, Глигорије као предсједник објављује проглас и позив са сједнице Главног одбора за подизање споменика, 10. новембра 1892. године, да „свако у својој средини поради како би се започето, племенито, дјело крају привело”, јер Одбор не може ништа рјешавати док се „макар већа половина” не одазове.¹⁶⁹ Велике су његове заслуге „око унапређења опште српске ствари у Сарајеву,”¹⁷⁰ па је тако и приложник поводом прославе десетогодишњице оснивања и рада *Босанске виле*, с далеко највећим прилогом од 100 фор.¹⁷¹ Као заступник града Сарајева”, 1888. године одликован је Орденом витеза Фрање Јосипа првог реда,¹⁷² који је с поносом носио.

Глигорије Јефтановић несумњиво је био најмаркантнија личност политичког живота свог времена у земљи. Као борац за српске националне интересе и вођа у борби за црквено-школску аутономију (1896–1905), био је веома поштован и омиљен у српском народу. У његовој отмјеној кући (Слика б) одржавала су се разна окупљања, међу којима и састанци вођа српског аутономног покрета. И Томо Масарик (1850–1937), који је 14. децембра 1918. постао први предсједник Чехословачке, често је долазио у Сарајево код породице Јефтановић „и ту сакупио материјале против интрига којима је Аустро-Угарска хтела да изненади наш народ”.¹⁷³ Тако је његов дом „нека

¹⁶⁶ „Пресједници пјевачких дружина”, *Босанска вила* 10 (1896), 154.

¹⁶⁷ „Главни одбор за подизање споменика Сими Милутиновићу Сарајлији у Сарајеву”, *Босанско-херцеговачки истроичник* 3 (1893), 128–129.

¹⁶⁸ „Исказ добровољних прилога које је примио Главни одбор у Сарајеву, у корист подизања споменика српском пјеснику, књижевнику и борцу Сими Милутиновићу”, *Босанско-херцеговачки истроичник* 11–12 (1891), 498.

¹⁶⁹ Да би предњачио примјером, сарајевски одбор је првога дана сакупио значајну своту од 2.007 фор. („Pismo iz Sarajeva”, *Narodne novine* 91, 22. travnja 1891, 2). До 24. септембра 1893. сакупљено је 10.263 фор. и 51 новчић („Главни одбор за подизање споменика Сими Милутиновићу Сарајлији у Сарајеву”, *Босанско-херцеговачки истроичник* 3, 1894, 133).

¹⁷⁰ „Годишња главна скупштина срп. православног црквено-пјевачког друштва Слоге у Сарајеву”, *Босанско-херцеговачки истроичник* 1 (1892), 38.

¹⁷¹ „Исказ добровољних прилога о прослави десетогодишњице ’Босанске Виле’”, *Босанска вила* 7 (1896), 119.

¹⁷² Исто.

¹⁷³ „Из предавања Јана Шебе, посланика. Прослава рођендана председника Масарика у Чехословачком дому”, *Време*, 2558 (7. марта 1929), 3. У оптужници Јефтановићу у Велеиздајничком процесу наведено је и да је „чешким политичарима плаћана услуга за њихово ангажовање у делегацијама, у циљу подршке српским захтјевима у току аутономне борбе” (Б. Маџар, н. д., 180). У вријеме предаје Другог царског меморандума 1897. године, Јефтановић је два дана боравио у Прагу да би од чешких политичара остварили подршку покрету (Б. Маџар, н. д., 201).

врста хотела, који је обилато посјећен, или је и огроман биро: сваки дан је пун људи са свију страна и крајева. Једни дођу просто само да га виде и поздраве, други да их разговори, трећи да их посавјетује и упути, четврти да им помогне, пети да их утјешу. За свакога има он и савјета и утјехе, и потпоре и осмијеха, и разговора и саучешћа [...] У тешким часовима, у мрачним временима, он нам је био близак као друг, тјешу као вјера, кријепио као нада.”¹⁷⁴

Слика 6. Породична кућа Глигорија Јефтановића,
угао улица М. Тита и Куловића 19¹⁷⁵ (фото: Ј. Божић, јул 2020)

¹⁷⁴ „Глигорије М. Јефтановић, првак и вођа српског народа”, *Босанска вила* 1 (1904), 2.

¹⁷⁵ Тада Темалуша бр. 43 (D. Brodник, *Sarajevoer Adressbuch 1914*, 56).

Био је највиђенији и најпознатији Србин у земљи: „Ко год је Србин и честит родољуб знаде ко је Глиша Јефтановић, па са дубоким поштовањем и пуним устима изговара то име [...] Личност његова још мало па историјска, са значајем већ историјским издиже се у овој епоси као горостасан хрст у кржљавом шумарку [...] Ништа га није могло смести ни заплашити, а толикој одважности његовој диве се и непријатељи, али га у толико више цијене и поштују”.¹⁷⁶ Њему у част, на самом почетку XX вијека у Сарајеву настало је популарно „Јефтано-вићево коло”, које се изводило на српским друштвеним догађајима у плесним дворанама широм Босне и Херцеговине, у Војводини, одакле су га имигранти пренијели у САД, гдје се и данас изводи у српским заједницама.

Савременици су Глигорија описивали као чврстог, непопустљивог, усправног и поносног „не само по држању, него и по целој садржини свога бића [...] Кад га је човек видео само, добијао је на први поглед утисак необично енергичног, отпорног и одважног човека”.¹⁷⁷

Иако је аутономна борба вођена искључиво у законским оквирима и на миран начин, због својих принципијелних политичких ставова у одбрани националних интереса био је у немилости власти. Систематски провођени притисци и репресивне мјере имале су за циљ његово економско и политичко слабљење, како би се зауставило формирање јединственог опозиционог покрета Срба у земљи. Заједнички министар финансија Бењамин Калај (Benjamin Kállay, 1839–1903), „жедан освете” над потписницима Првог меморандума (1896),¹⁷⁸ проводио је прави прогон над њима.¹⁷⁹ Без навођења стварних разлога, покушао је да преко митрополита Мандића распусти Одбор Сарајевске црквено-школске општине на челу с Јефтановићем, у којем је с разлогом видио центар и исходиште опозиционог покрета. Након неуспјеха, одлучује да га насилно распусти и за комесара Одбора 1897. поставља власти лојалног Петракију Петровића, који „са владиним чиновником бар. Швајгером и митр. Мандићем има управљати црквено-школским пословима”.¹⁸⁰ Према запису савременика, министар Калај је барону Ку-Кробаку¹⁸¹ рекао „како би му са задовољством платио велику своту новца када би Јефтановића објесио на вјешала!”¹⁸² Барону Бенку¹⁸³ је наложио да „са пуно такта” против

¹⁷⁶ Исто, 1–2.

¹⁷⁷ Данило Димовић, н. д., 2.

¹⁷⁸ Меморандуми и слање делегација цару, жалбе и молбе патријарху били су основни вид легалне борбе за црквено-школску аутономију, која је кроз све вријеме провођена у законским оквирима.

¹⁷⁹ У другом меморандуму, чији је састављач био др Емил Гаврила (Б. Маџар, н. д., 231), изнесене су жалбе на прогон ЦШО и репресалије над вођама аутономне борбе. Иако је царев одговор био негативан, то није обесхрабрило Јефтановића, чија је популарност у народу додатно порасла након његове аудијенције код цара.

¹⁸⁰ С. Босанац, н. д., 528; Б. Маџар, н. д., 199–200.

¹⁸¹ Paul Robert Kuh-Chrobak (1863–1931), доктор права, високи државни службеник у Заједничком министарству финансија, Одјељење за БиХ (Winkelbauer, „Kuh-Chrobak, Paul Robert Frh”, *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 4, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1969, 333).

¹⁸² Leon Biliński, *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskog*, Edicija Memoari, knj. 1, Institut za istoriju, Sarajevo 2004, 79.

¹⁸³ Барон Исидор Бенко (1846–1925) био је од 1895. године шеф Одјељења за унутрашње послове Земаљске владе у Сарајеву, а од 1904. цивилни адлатус.

опозиције проводи репресивне мјере у њиховим материјалним интересима, као и социјални бојкот, којим ће им се ускратити благонаклоност чиновника и страних породица у цјелокупном друштвеном животу, што је обухватало и непосјеђивање светосавских бесједа.¹⁸⁴ Глигорију Јефтановићу је наложено да „мора рушити куће, гостионичарима који сједе у његовим гостионицама да их морају напустити, путем пропорције одузимље му се земљиште од неколико хиљада квадратних метара и то цијеном много мањом него што је плаћано одмах његовим првим комшијама”.¹⁸⁵ Од градске грађевинске службе је затражено да са „свом строгошћу” поступи са неким његовим рушевним зградама, па су му тако порушена два дућана и кућа у Темалуши и магазе у Ташлихану. Одузета му је дозвола за хотел „Оријент” чиме му је нанесена штета од 6.000 златних форинти,¹⁸⁶ па бечки лист *Deutsches Volksblatt* пише да Јефтановић, „који се до јуче могао скоро сматрати као милијунар, данас је скоро просјак”.¹⁸⁷ Сматрајући да му је лични интерес испред патриотизма, покушали су га ослабити и издавањем концесије Земаљске владе хотелијеру Прачки за његов хотел како би постао конкуренција Јефтановићевом хотелу „Европа”,¹⁸⁸ који је, међутим, остао први и најугледнији сарајевски хотел у наредних стотину година.

Колики је углед у народу уживао овај „јунак наших дана”,¹⁸⁹ говори чланак о дочеку на сарајевској жељезничкој станици вођа покрета Глигорија Јефтановића и Војислава Шоле из Беча 9. јануара 1903. године, након што су телеграмом јавили да је постигнут споразум о коначном рјешењу питања црквено-школске аутономије: „Око 2000 душа бијаше прекрило станицу [...] Сви фијакери у Сарајеву бијаху заузети, сви трамваји препуни, а многи су ишли пјешнице [...] сваки је грабио доћи до њих да се поздраве, а Јефтановићу још да цјелује јуначку десницу [...] г. Јефтановића носаше одушевљена свјетина непрестано кличући живио [...] Сва кола допратише вође до куће г. Јефтановића, гдје се свраћаше на честитање.”¹⁹⁰

Најзначајнији резултат дводеценијске борбе за црквено-школску аутономију (1886–1905) била је „Уредба о управи црквених и школских послова српско-православних епархија у Босни и Херцеговини”, санкционисана 13. августа 1905. године.¹⁹¹ У овој дугој, тешкој и економски исцрпљујућој борби

¹⁸⁴ АБиХ, ЗМФ, Пр. БХ 50/97 (у: Б. Маџар, н. д., 195).

¹⁸⁵ Србин Босанац, „Политичко–просветне прилике у Босни”, *Дело* 14 (1897), 527.

¹⁸⁶ Мирко Максимовић, „Црквене борбе и покрети”, у: *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење* (ур. Перо Слијепчевић), Издање Обласног одбора Народне одбране, Сарајево 1929, 83.

¹⁸⁷ Албер Мал, „Босна и Херцеговина”, *Дело* 14 (1897), 345.

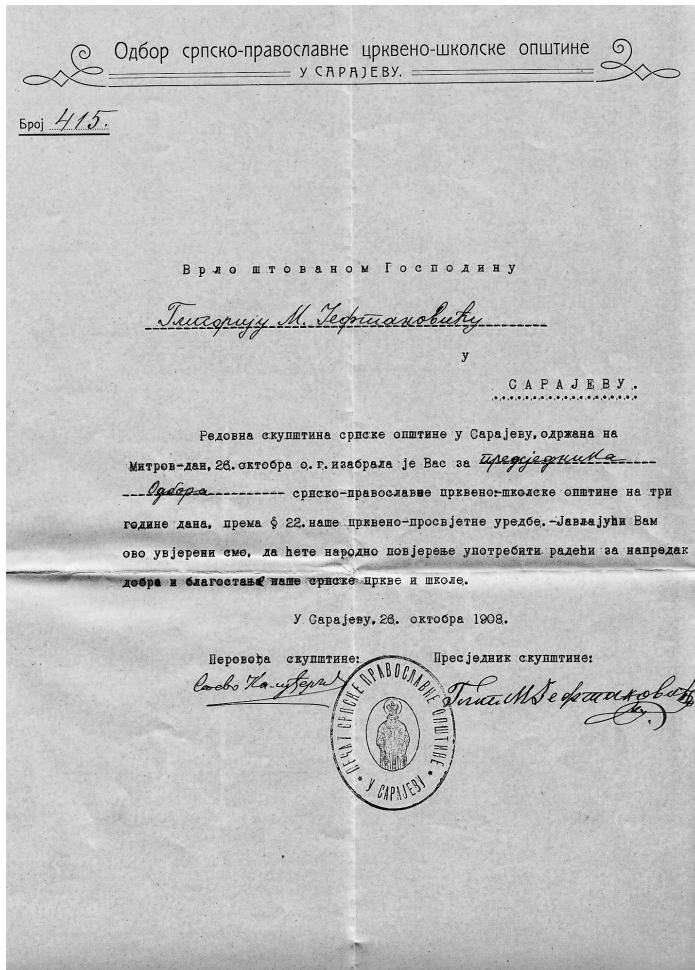
¹⁸⁸ Б. Маџар, н. д., 191; Земаљска вакуфска комисија, власник 1899. саграђеног Ајас-патиног двора (прој. арх. Јосип Ванцаш, 1888, АБиХ, ЗВС, прес 23/1890) након лицитације приземље изнајмила Ј. Кунерту за кафану, док су на оба спрата била по два стана за изнајмљивање (*Сарајевски лист*, 140, 23. новембра 1889, 3). Прачке је у овој згради 6. маја 1897. отворио „Гранд хотел Прачке”, са кафаном у приземљу и 22 собе на адаптираним спратовима (*Сарајевски лист* 54, 9. маја 1897, 3). Хотел је 1899. године проширен у Тумурија улици (*Вошњак. Kalendar za godinu 1900, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1900*, 65).

¹⁸⁹ *Искра* 3 (1898), 46.

¹⁹⁰ „Дочек вођа и метрополита”, *Босанска вила* 23–24 (1903), 411–412.

¹⁹¹ *Истичник* 8–9 (1905), 234.

Јефтановић је претрпио материјалне жртве,¹⁹² а национални развој био у застоју. Стога је убрзо, на основу Уредбе проведена организација црквено-школских институција, а онда и страначко политичко организовање. Под Јефтановићевим предједањем образован је посебан одбор који је извршио све припреме за прву скупштину Сарајевске црквено-школске општине одржане 14. октобра 1905. године, на којој је једногласно изабран за предсједника Одбора,¹⁹³ што ће обављати у више мандата (Слика 7).

Слика 7. Допис Српско-православне црквено-школске општине у Сарајеву (Бр. 415 од 26. октобра 1908) о избору предсједника Одбора Глигорија Јефтановића, потписаног као предсједник Скупштине¹⁹⁴

¹⁹² Б. Маџар, н. д., 385.

¹⁹³ „Sarajevo”, *Glasonoša* 39 (22. listopada) 1905, 3.

¹⁹⁴ Архив Старе српско-православне цркве.

Од 1905. до 1914. године Јефтановић је био потпредседник Великог управног и просвјетног савјета у Сарајеву,¹⁹⁵ који је, према уводном чл. IX Уредбе, у свим управним и просвјетним пословима био над свим српско-православним епархијама у Босни и Херцеговини. На првој, конститутивној сједници одржаној 1. децембра 1905. године под предсједништвом митрополита Григорија Живковића, изабран је за потпредседника Савјета.¹⁹⁶ Трогодишњи мандат му је додијељен и на изборима 1909. и 1912. године. У овом највишем управном тијелу црквено-школске аутономије имао је значајан утицај и на просвјету¹⁹⁷ као и на грађевинску дјелатност. Већ на првој сједници Савјета закључено је да ће се замолити Земаљска влада да градским општинама са српским становништвом изда наређење о издвајању дијела пореза за издржавање српских школа, као и да изградњу цркава и школа помогне бесплатним пројектима и грађевинским материјалом.¹⁹⁸ Резултат је био значајан број пароксијалних цркава изграђених по типским пројектима Грађевинског одјељења Земаљске владе.¹⁹⁹ У другим случајевима, Савјет је препоручивао пројектанта и финансијски помагао изградњу цркава.²⁰⁰ На сједници одржаној 19. маја 1914. године расправљало се и о градњи богословије, конвикта и палате ЦШО у којој ће бити и просторије Савјета.²⁰¹

¹⁹⁵ Предсједник је увијек митрополит.

¹⁹⁶ „Велики управни и просвјетни савјет”, *Истичник* 4 (1906), 116; Чланови овог Савјета били су сви митрополити као стални чланови, док су из сваке епархије по један презвитер, по четири свјетовна лица и по један учитељ или професор бирани од епархијских управних и просвјетних савјета. Чланство је било почасно звање са мандатом од три године. Савјет се састајао свака три мјесеца у Сарајеву, а председавали су му митрополити наизмјенично, док је потпредседник изабрани свјетовњак (Ј. Ф. Иванишевић, н. д., *Школски вјесник*, 11–12, 1909, 502; *Српска ријеч* 247, 29. децембра 1910, 4); Фонд „Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву (1905–1919)” налази се у Архиву Српске православне цркве у Београду (Радован Пилиповић, „Сто осамдесет година црквене администрације и архивског пословања у Митрополији београдској/Архиепископији београдско–карловачкој (1836–2016)”, *Календар Српске православне иаџиријаршије за иресџујну 2016. јодину*, Београд 2015, 128–139; Од јула 1909. Савјет је издавао свој мјесечник *Вјесник*, званично гласило српско-православних црквено-школских власти у БиХ, са сврхом „да служи за обавјештење о раду самоуправних тијела, а нарочито „за штампање корисних и поучних чланака за народ”. Одговорни уредник био је др Димитрије Васић, тадашњи тајник Великог савјета (Ј. Ф. Иванишевић, н. д., *Школски вјесник* 11–12, 1909, 837).

¹⁹⁷ С обзиром на огроман број неписмених (према првом попису 1879. године било је само 3% писмених, тј. оних који су знали писати ћирилицу и латиницу, што је до задњег званичног попис 1910. повећано на само 11,95%), Савјет је, између осталог, покренуо иницијативу да се награђују учитељи који отворе аналфабетске течајеве („Путујући учитељи”, *Учишељ* 1, 1908, 57).

¹⁹⁸ „Велики управни и просвјетни савјет”, *Истичник* 4 (1906), 116.

¹⁹⁹ Типски пројекти за српско-православне цркве урађени су 1894. и 1901. године (АБиХ, ЗВС, Збирка пројеката, кут. 64).

²⁰⁰ П. Н. Ј., „Освећење цркава у Маглају н/Б и у Драгаљевцу”, *Истичник* 19 (1909), 289. „План новоосвећених цркава у Маглају и Драгаљевцу, прављен је од једног и истог архитекта, ако се не варам онога архитекта, кога је Вел. савјет препоручио.” А ријеч је о Милошу Миладиновићу (1876–1934), једном од тада ријетких српских градитеља. Са завршеном Техничком средњом школом основао је у Сарајеву „Предузеће за грађевине и технички биро Милош Миладиновић, конц. градитељ” (НАС, О–ММ–383, кут. 1). Аутор је низа црквених, стамбених и јавних објеката, међу којима и репрезентативне палате СПКД „Просвјета” у Сарајеву, изграђене 1912. године.

²⁰¹ „Сједница великог управног и просвјетног савјета”, *Сарајевски лист* 103 (22. маја 1914), 2; Закључено је да се конвикт изгради што прије, али не из редовне субвенције. Пошто

Као изабрани члан ширег и потпредсједник ужег епархијског Управног и просвјетног савјета,²⁰² Глигорије Јефтановић је својим знањем, ауторитетом, искуством и енергичношћу значајно допринео рјешавању важних питања, међу којима су били изградња и рад школа, те рјешавање материјалног статуса парохија и свештенства.

Јефтановић је, као заслужни вођа и представник Срба, примљен у аудијенцију код цара Фрање Јосипа приликом његове посјете Сарајеву 30. маја 1910. године, када је издао царски патент и за 15. јуни 1910. сазвао Сабор Босне и Херцеговине.²⁰³ Овдје треба напоменути да је на изборима за Сабор,²⁰⁴ проведеним у мају 1910. године, све мандате за православне (31) добила Српска народна организација, основана октобра 1907. године. Била је то највећа странка у Сабору,²⁰⁵ а њени оснивачи и најистакнутији чланови били су Глигорије Јефтановић, Војислав Шола и др Милан Сршкић. У складу са §22. Земаљског устава, по положају потпредсједника Великог управног и просвјетног савјета СПЦ, Јефтановић је био вирилни посланик у Сабору, гдје је биран за члана Буџетског одбора²⁰⁶ и Контролног одбора за извршење буџета.²⁰⁷

С циљем развоја српског политичког живота и снажења националне солидарности и кохезије, са великим политичким утицајем и економском моћи, Јефтановић је био главни оснивач „Српске дионичке штампарије у Сарајеву”, њен главни акционар, предсједник скупштине и предсједник управног одбора.²⁰⁸ Године 1903. *Босанска вила* донијела је „Претходну објаву” да, након што је добијена дозвола Земаљске владе, српски народни прваци Глигорије Јефтановић у Сарајеву, Војислав В. Шола у Мостару, Коста Р. Кујунџић у Ливну и Лазо Јовановић у Доњој Тузли „намјеравају основати ’Српску дионичку штампарију у Сарајеву’, којој ће задаћа бити да предузима разне штампарске, издавачке, новинарске и друге сличне послове, којима се шири народна просвјета и припомаже привредно, имовно и свако напредовање земље и народа.”²⁰⁹ Идуће године купљена је опрема бивше Прве српске штампарије у

на конкурс прва награда није додијељена, расписан је нови. За палату ЦШО усвојен је пројекат бечког архитекте Андрије Прапротника, предрачунска вриједности 700.000 К, с роком завршетка 1915. године („Градња палаче великог управног и просвјетног савјета”, *Сарајевски лист* 117, 12. јуна 1914, 3).

²⁰² „Из сједнице ширег управног савјета у Сарајеву”, *Источник* 11–12 (1905), 391; *Календар Бошњак за 1913. годину*, 153.

²⁰³ „Kralj u Bosni”, *Svjetlost* 23 (5. lipnja 1910), 2; „Боравак Његова Величанства у нашој средини”, *Источник* 10 (1910), 156. Након анексије БиХ (1908), 20. фебруара 1910. године проглашен је Земаљски устав (Штатут) за Босну и Херцеговину, којим је уведен Сабор.

²⁰⁴ Четврто засједање Сабора формално је закључено 9. јула 1914. године, а 15. фебруара наредне године царевом одлуком Сабор је и распуштен.

²⁰⁵ У вријеме Скадарске кризе, 12 посланика ове групе 19. септембра 1913. вратило је своје мандате, па су на накнадним изборима изабрани кандидати Српске народне странке адвоката Данила Димовића, лојалне власти.

²⁰⁶ „Из Сабора”, *Вечерњи сарајевски лист* 147 (18. јуна) 1910, 2.

²⁰⁷ „Из Сабора”, *Вечерњи сарајевски лист* 149 (22. јуна) 1910, 2.

²⁰⁸ „Српска дионичка штампарија у Сарајеву”, *Босанска вила* 13–14 (1904), 266. Главна скупштина за оснивање српске акционарске штампарије је „једногласно изабрала за предсједника г. Глигорија Јефтановића, а за тајника г. Емила Гаврилу. Овлаштен је посебан одбор да што прије купи штампарију и покрене’ дневни политички лист ’Српску Ријеч’”.

²⁰⁹ „Претходна објава”, *Босанска вила*, 23–24 (1903), 410. Главница друштва износила је 100.000 круна, раздијељена на 2000 дионица по 50 круна.

Мостару, синова Мијата Радовића. Након што је комплетирана новим машинама и слагачким материјалом, штампарија је 1905. године почела са радом.²¹⁰ У исто вријеме Јефтановић је покренуо и лист за политичка, економска, просвјетна и културна питања српског народа *Српска ријеч*,²¹¹ чији је власник била ова штампарија.²¹²

Како би се у времену када су банке и новчани заводи били у рукама иностраног капитала одговарајућом кредитном политиком омогућило привредно јачање српског становништва, Глигорије Јефтановић покреће оснивање „Српске штедионице у Сарајеву”, чији је био и главни акционар. Позив за упис у чланство објављен је у првом броју *Српске ријечи*.²¹³ Након добијеног владиног одобрења, 6/19. јануара 1905. године одржана је конститутивна Главна скупштина,²¹⁴ на којој је Јефтановић једногласно изабран за предсједника скупштине и предсједника Управног одбора.²¹⁵ Године 1907. Српска штедионица претворена је у Српску народну банку, у којој је Јефтановић такође био предсједник.²¹⁶

Синоним за име Глигорија Јефтановића је хотел „Европа”, несумњиво његова најзначајнија материјална оставштина, трајно присутна у просторној меморији Сарајева. Након великог пожара у августу 1879, у којем је изгорио централни дио града, на основу одлуке Градског заступства од 11. марта 1880. године, 11. маја исте године урађен је Регулациони план реконструкције (Слика 8).²¹⁷

Избор локације у непосредној близини постојећег занатско трговачког центра Ташлихана и Башчаршије на истоку, уз главну градску улицу Фрање Јосипа, недалеко од српско-православне Саборне цркве и као почетак изградње новог пословног центра града ка западу, био је Јефтановићев стратешки

²¹⁰ Ђорђе Пејановић, *Штампариие у Босни и Херцеговини 1529–1951*, „Свјетлост”, Сарајево 1952, 29–30. Штампарија је била већег капацитета и у њој су штампани и лист *Просвјета*, сва издања СПКД „Просвјета”, као и службене публикације српских националних установа. У нередима након атентата 1914. штампарија је демолирана и инвентар углавном уништен. СПКД „Просвјета” је након завршетка рата преузела остатке и 1924. отворила „Штампарију друштва 'Просвјете' у Сарајеву”, коју је 1948. откупила сарајевска „Свјетлост” за своју штампарију.

²¹¹ Уредништво листа било је у Ташлихану (Фрање Јосипа 37), недалеко од Јефтановићевог хотела „Европа”. Лист је излазио четири пута седмично.

²¹² „Позив на претплату”, *Српска ријеч* 1 (1/14 јануара 1905), 4. Српска дионичка штампарија потпуно је уништена и просторије управе и уредништва *Српске ријечи* демолиране у антисрпским демонстрацијама након Сарајевског атентата, па лист више није могао излазити („Како је пустошено. Дани безвлашћа у Сарајеву”, *Пијемонти* 172, 25. јуна 1914, 3; У. „Demoliranje srpskih zavoda”, *Novosti* 174, 30. јуна 1914, 2; „Срби изван закона. Сарајевске демонстрације”, *Пијемонти* 168, 21. јуна 1914, 2).

²¹³ „У добри час!”, *Српска ријеч* 1 (1/14. јануара 1905), 2.

²¹⁴ Званични оглас, *Српска ријеч* 1 (1/14. јануара 1905), 5. За осниваче у потпису је Глигорије М. Јефтановић.

²¹⁵ „Скупштина за оснивање Српске штедионице у Сарајеву”, *Српска ријеч* 4 (9. јануара 1905), 2–3.

²¹⁶ Удруживањем сарајевске Српске народне банке и Српске банке из Мостара формирана је Српска централна банка за Босну и Херцеговину, која се са Српском кредитном банком из Дервенте и Српском привредном банком удружила у Српску централну привредну банку д. д. Сарајево (1912–1949).

²¹⁷ HAS, ZKP-514.

Слика 8. Регулациони план реконструкције пожаром уништеног Сарајева, израђен маја 1880. године. Означени су: 1) Локација будућег хотела „Европа”, 2) Јефтановићева улица, 3) Ташлихан и 4) Саборна црква.

пословни потез. Тим више што је услиједила и изградња градске жељезнице, са станицом у Ферхадији улици, сјеверно од Саборне цркве. Како до тада у граду није било савремених угоститељских објеката, ова је изградња у јавности праћена са посебном пажњом. Званични *Сарајевски лист* 1881. године усхићено извјештава да је у улици Фрање Јосипа „измилила [...] послије дужег времена (то се зове фундамент!) кућа г. Глише Јефтановића из земље те сад на мермерли темељи расте на очиглед”.²¹⁸ Пратећи динамику изградње, овај лист у септембру извјештава да се зграда хотела, који ће имати 80 соба, већ зида изнад првог спрата.²¹⁹ Септембра наредне године радови су већ били у завршној фази.²²⁰ Простор кафане у приземљу закупио је хотелијер Ласлауер (Eduard Lasslauer) и с њом је хотел свечано отворен 12. децембра 1882. године.²²¹ Убрзо је отворена и гостионица,²²² коју је у закуп узео индустријалац Леви.²²³ Са годину дана раније саграђеном Официрском касином, био је ово први савремени објекат посве у духу средњоевропске

²¹⁸ „Грађевине по Сарајеву”, *Сарајевски лист* 56 (14. јула 1881), 3.

²¹⁹ „Грађевине по Сарајеву”, *Сарајевски лист* 78 (9. септембра 1881), 3.

²²⁰ „Градња по Сарајеву”, *Сарајевски лист* 112 (17. септембра 1882), 3.

²²¹ „Кафе Европа”, *Сарајевски лист* 149 (13. децембра 1882), 3.

²²² „Гостионица у Хотел Европе”, *Сарајевски лист* 153 (22. децембра 1882), 2.

²²³ Heinrich Löwy, бечки индустријалац, који се непосредно иза окупације доселио у Сарајево, гдје је крајем новембра 1881. отворио новоизграђену савремену пивару у улици Конак („Градња пиваре у Сарајеву”, *Сарајевски лист* 71, 24. августа 1881, 2; „Пивара у Сарајеву”, *Сарајевски лист* 107, 16. новембра 1881, 3). Од 14. новембра исте године био је предсједник Јеврејске ашкенаске општине која је тада бројала 76 члана („Из јеврејске општине”, *Сарајевски лист* 107, 16. новембра 1881, 3). Налазимо и податак да је на Светосавској бесједи, одржаној на Сокоцу 1893. године са 5 фор. био највећи приложник („Јавна захвалност”, *Босанско-херцеговачки истичник* 4–5, 1893, 197).

неоренесансне архитектуре, која ће постати најчешће примјењиван стилски образац за репрезентативне објекте.

О важности изградње хотела говори и податак да је Градско заступство, на приједлог заступника Мехмед-бега Капетановића, одобрило 100 фор. „за израду дипломе којом би се одало признање Глиши М. Јефтановићу за изградњу Хотела Европа, прве модерне зграде у Сарајеву”.²²⁴ Поред тога, Сарајевска општина донијела је и одлуку да се „у знак признања за овакве заслуге у пољепшању и унапређењу вароши прозове Јефтановићевим именом онај сокачић који крај ове нове големе зграде везује улицу Фрање Јосипа са Ферхадијом [...] То је прошле недјеље спроведено. На улицу се прибила таблица с натписом ’Глише М. Јефтановића улица’”.²²⁵

Опис хотела оставио је археолог Роберт Мангро, који је ту боравио 1894. године: „Улаз је у покрајњој улици и води право кроз зграду до једног отвореног дворишта. У приземљу се налази велика кафана и соба за билијар с погледом на главну улицу, док су ресторани и кухиње на супротној страни од улаза. Љети се унутрашње двориште користи као сала за ручавање и, лиепо уређено као што је било, са великим расцвјетаним егзотичним биљкама, чини врло привлачно мјесто.” За собу у којој је одсјео наводи да је „исто толико удобна колико и елегантно намјештена”.²²⁶

Доградњом сјеверног крила у Јефтановића улици (прој. 1906, арх. Ј. Ванцаш),²²⁷ хотел је 1907. године проширен са десет соба на два спрата, те пространим вишенамјенском двораном и зимском баштом у приземљу (Слика 9).

Слика 9 а, б. Хотел „Европа” (изглед 1907)²²⁸ и Зимска башта²²⁹

²²⁴ „Из Градског вијећа”, *Сарајевски лист* 22 (24. фебруара 1883), 2; Сједница је одржана 12. фебруара 1883.

²²⁵ *Сарајевски лист* 5 (15. јануара 1884), 3. Дотадашњи назив улице био је Мала Ферхадија.

²²⁶ Omer Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1989, 223.

²²⁷ Пројекат у архиву Завода за планирање и развоја града Сарајева (несређено).

²²⁸ Рекламни огласи објављивани у *Календару Бошњак* и *Српској ријечи*.

²²⁹ HAS, ZFR.

Ново проширење хотела изведено је 1913. године надоградњом трећег спрата над првобитним корпусом из 1882. године²³⁰ (Слика 10). Том приликом извршена је и комплетна обнова хотела. Након што је у антисрпским демонстрацијама после Сарајевског атентата 1914. хотел демолиран, опет је морао бити обновљен и том приликом је над проширењем из 1907. године дограђен трећи спрат (Слика 11).

Слика 10. Хотел „Европа” након проширења и доградње трећег спрата (1907) над дијелом из 1882. године²³¹

Слика 11. Хотел „Европа” након доградње трећег спрата (1913) над дијелом из 1907. године²³²

²³⁰ HAS, O-MM-383, кут. 4.

²³¹ Исто.

²³² HAS, ZFR.

У антисрпским демонстрацијама након Сарајевског атентата, многобројне мање и веће групе необузданих демонстраната, наоружаних каменицама, тољагама, сјекирама, чекићима и маљевима, у својим рушилачким изливима неразумног бијеса 28. и 29. јуна у већем дијелу града пљачкали су и демолирали српске куће, занатске радње, трговине, угоститељске објекте. У бруталним изливима мржње и бијеса посебно су страдале зграде српских просвјетних, вјерских и културних институција и установа. „Маса од више тисућа народа као да је полудила; што порушено, поразбијано и разбацано на улицу имаде робе од преко 200 српских кућа и дућана [...] порушили су и похарали све што је српскога у Сарајеву.”²³³ Над овим невиђеним погромом сарајевских Срба, згражавао се сав цивилизовани свијет, о чему свједоче бројни новински извјештаји са улица града, који је одавао тужну слику попут ратне пустоши.²³⁴ Према процјени извјештача *Пијемонџа*, штета је износила око десет милиона круна.²³⁵

Као најбогатији, најистакнутији, најутицајнији и најугледнији Србин у земљи, Глигорије Јефтановић био је централна мета побјешњеле масе. „Због тога је црно-жута сарајевска руља прво на њега навалила приликом погибије Франца Фердинанда и он је за време рата имао много да трпи.”²³⁶ Хотел „Европа” први пут су демолирали на Видовдан увече, а онда у два наврата довршили сутрадан,²³⁷ када су му демолирали и породична кућу, гаражу за возила и штале за коње преко пута куће у тзв. „Јефтановића башти”.²³⁸ Потпуно су уништили два омнибуса за превоз гостију хотела, фијакере, саонице, „али то тако, да на мјесту не има ништа другога, до ли рушевина [...] Чак су хтјели поубијати и коње, али им се овдје одупро киријаш, иначе неки Нијемац, који је уз то викао ’Живила Србија!’”²³⁹ Демонстранти су ту спалили српску заставу.²⁴⁰ Потом су провалили у кућу, уништили покућство и све побацали на улицу.²⁴¹ „Велика множина разног покућства, око шест врста разних кочија, ћилима и још многе преразне ствари застрли су сав овај простор у Ђемалуши [...] Сви су миндерлуци и креветске ствари побацане да се данас у даљини од 100 метара шећеш овом улицом по самој вуни, рекао би да су ту стада ушишана [...] Ђемалуша изгледа од силне масе ствари управо забарикадирана, те је и промет туда посве немогућ и ако је пут широк 30 метара.

²³³ „Velike demonstracije i prieki sud u Sarajevu”, *Naša sloga* 25 (2. jula 1914), 1.

²³⁴ О демонстрацијама опширно у: Јелена Божић, „Демолирање зграда у антисрпским демонстрацијама у Сарајеву након атентата 28. јуна 1914.”, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске* 12 (2020), 129–171.

²³⁵ „Како је пустошено. Дани безвлашћа у Сарајеву”, *Пијемонџ* 172 (25. јуна 1914), 3.

²³⁶ „Прослава осамдесетогодишњице”, *Засјав* 33 (18. фебруара 1921), 2.

²³⁷ У осам часова увече Јефтановић је затражио „редарствену заштиту, а у пол 9 отпочело је наваљивање камењем на свратиште, а да то полиција ничим није настојала запријечити. Изгредници су два цијела сата ударали по жељезним вратима не могавши их пробити, а редарство ипак није уредовало, мада се његова постаја налази у удаљености од неколико часака. Јефтановића су из тог здвојног положаја спасили неки одважни пријатељи Хрвати” („Naradaј na Jeftanovića”, *Novosti* 186, 12. srpnja 1914, 2).

²³⁸ HAS, GP 1880, кут. 18, спис 4695. На овом простору данас је Централна банка БиХ (М. Тита 25).

²³⁹ „Ostala pustošenja”, *Novosti* 174 (30. lipnja 1914), 3.

²⁴⁰ „Како је пустошено. Дани безвлашћа у Сарајеву”, *Пијемонџ* 172 (25. јуна 1914), 2.

²⁴¹ „Protusrbske demonstracije u Sarajevu”, *Jutarnji list* 702 (1. srpnja 1914), 4.

Сав овај крај наличи као зграиште после тешког пожара или град после дугог бомбардовања”²⁴² (Слика 12). Дописник мађарског *Аз Ешиј*-а приликом посјете Јефтановићевој кући освједочио се „да је извршено ужасно дивљаштво [...] Подерали су му и диплому, којом је добио орден, а орден је један зликовац носио на грудима, док је пљачкао и рушио”.²⁴³ Извјештач загребачких *Novosti* наводи да „највеће згражање побуђује уништење и оскврнуће одијела обитељских упокојеника. Ове Србима тако свете реликвије, растргане су и попљуване. Једној 300 година старој светачкој слици изболи су очи. Драгоцјености, процијењене на више тисућа, нестале су. Изгредници оплијенише рушницу, преобукоше се на лицу мјеста оставивши ондје своје цуње.”²⁴⁴

Процјене штете коју је претрпио Глигорије Јефтановић су различите, а према најнижим штета је износила преко пола милиона круна.²⁴⁵

Јефтановић је убрзо санирао штету и уредио хотел, који су на почетку рата, уз симболичну новчану накнаду, запосјели аустроугарски официри и војници. Нако рата Јефтановић је хотел обновио опет као најмодернији и најопремљенији градски хотел првога реда,²⁴⁶ који је развојем туризма још више добио на значају. Увидјевши пословну прилику у овом новом привредном сектору, 1921. године основао је „Хотелско и индустријско дионичко друштво Г. М. Јефтановић”, са капиталом 1,5 милион динара, подијељеним на 15.000 акција. Ово друштво, касније преименовано у „Г. М. Јефтановић д. д. Сарајево”, водило је и хотел „Европу”,²⁴⁷ од 1940. у власништву Глигоријевог сина Душана, који је већ дуго година хотелом и управљао.²⁴⁸

Досљедан и принципијелан у борби за национална права, био је у немилости власти, која све до проглашења полицијског часа и пријеког суда 29. јуна у 17 часова, није адекватно ангажовала војску, полицију и жандарме да ове наредне сузбију, што оставља мјеста сумњи да су ови систематични напади организовани и управљани од саме власти на челу с генералом Оскаром Поћорекком. По једном накнадном сазнању, између земаљског поглавара БиХ генерала Поћорекка и Григорија Јефтановића „дошло је до неугодног призора. Пригодом жалобне службе божје за покојни приестолонаследнички пар у оvdјешњој србској цркви, довезао се је и Јефтановић са својим синовима пред цркву, али га на вратима стојећи детективи нису пустили унутра [...] а када је генерал Потирек излазио из цркве поздрави га Јефтановић остентативно. Потирек је међутим окренуо леђа и није узвратио поздрава.”²⁴⁹

²⁴² „После сарајевског атентата”, *Засјав* 136 (23. јуна / 6. јула 1914), 1.

²⁴³ Исто.

²⁴⁴ „Нападaj на Јефтановића”, *Novosti* 186 (12. сrпнја 1914), 2.

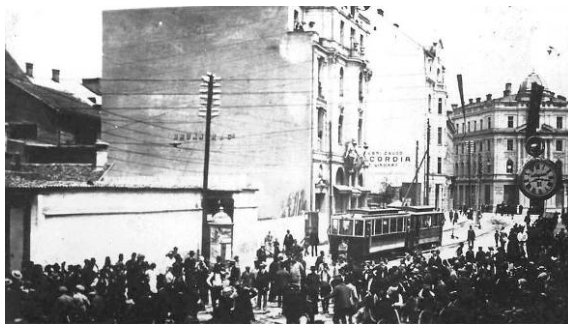
²⁴⁵ зб, „Interview sa Јефтановићем”, *Обзор* (Јутарње издање), 181 (3. сrпнја 1914), 1; „Страховити дани у Сарајеву”, *Трџовински гласник* 135 (22. јуна 1914), 5; „Шта пише Мађарорсај”, *Трџовински гласник* 133 (20. јуна 1914), 2.

²⁴⁶ „Текућа топла и хладна вода у собама, собе са купатилом, сепаратне бање, апарт-мани, телефон у собама, лифт, централно гријање, друштвене просторије, велика кафана, ресторација, зимска башча. – Дневни концерат. Аутогаража. – Аутобус за сваки воз. – Аутомобил за све излете у околину.” Туристички проспект *Hôtel de l'Europe Sarajevo*, Jugoslovenska tiskarna, Ljubljana, s. a.

²⁴⁷ Kemal Hrelja, „Pregled društveno–ekonomskih prilika u Sarajevu između dva rata”, *Sarajevo u revoluciji. Revolucionarni radnički pokret 1937–1941*, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo 1976, 90. Касније „Г. М. Јефтановић д. д. Сарајево”

²⁴⁸ „Изрази захвалности”, *Време*, 27. јануара 1940, 2.

²⁴⁹ „Упадica kod requiema”, *Јутарњи лист* 712 (12. сrпнја 1914), 3–4.

(a)

(b)

(v)

Слика 12 а, б, в. Демонстранти у Темалуша улици између гаража и куће Глигорија Јефтановића (Слика а). Уништена имовина избачена испред куће (слике б, в).²⁵⁰

²⁵⁰ Фотографије су из дневних листова.

Отворена osveta власти uslijedila je nakon što je u pokušaју da odmah nakon atentata prebегне u Srbiju, te je uhapшен u Viшеграду.²⁵¹ U Сарајеvu je provedena rasprava protiv њега и сина Душана ради „злочина сметања јавног мира и сигурности, односно припомоћи у том злочину”.²⁵² Према оптужници, у Глигоријевим шталама пронађена је осликана лимена плоча са грбом Србије, иницијалима Гаврила Принципа и „насликаним грбовима разних земаља, од којих су неке нераздвојни дијелови аустро-угарске монархије”.²⁵³ Оптужбу је заступао државни одвјетник Свара, а бранилац Јефтановића био је Данило Димовић. Глигорије Јефтановић осуђен је на једну годину, а син Душан на шест мјесеци тешке тамнице и подмирење судских трошкова.²⁵⁴ Уз то је „за првог осуђенога скопчан губитак предсједништва српско-прав. црквено-школске опћине и великог црквеног и управног савјета као и комтурног крста реда Фрање Јосипа, дочим за другог оптуженога губитак академског степена”.²⁵⁵ Уложено жалбу Врховни суд је у децембру 1915. године одбацио и пресуду у цијелости потврдио.²⁵⁶ Одмах је Јефтановићевој улици име промијењено у Кевешова²⁵⁷ које је враћено 1919.²⁵⁸

Свега неколико мјесеци након што је пуштен из затвора поново је ухапшен.²⁵⁹ Наиме, у претресима након окупације Београда, аустроугарске власти у стану адвоката др Емила Гавриле, сумњиченог за посредовање између Србије и политичких вођа у БиХ,²⁶⁰ пронашле су материјал за подизање оптужнице против Глигорија Јефтановића и Војислава Шоле „због злочина велеиздаје”, према § 1116. Казненог закона јер су „од 1899. радили на остварењу циља да Босну и Херцеговину припоје Краљевини Србији”.²⁶¹ Ухапшени су 5. јуна 1917. године и наредног дана започело је саслушање пред истражним судијом. „Јефтановић је био чврст, непопустљив, усправан и поносан не само по држању, него и по целој садржини свога бића”.²⁶² Негирајући све наводе оптужнице, Јефтановић је изјавио да нема разлога ни да се брани,

²⁵¹ „Уапшења”, *Jutarnji list* 702 (1. srpnja 1914), 4.

²⁵² „Osuda Gligorija Jeftanovića”, *Hrvatska misao* 200 (430) (11. listopada 1915), 2.

²⁵³ Исто. На саслушању атентатора, Гаврило Принцип порицао је „свако познанство с Јефтановићем и Спалајковићем, као и то, да је на њихов трошак студирао” („Rasprava proti sarajevskim atentatorima”, *Novosti* 287, 21. listopada 1914, 9).

²⁵⁴ „Vođa bosanskih Srba pred sudom”, *Jutarnji list* 1280 (16. listopada 1915), 7.

²⁵⁵ „Osuda Gligorija Jeftanovića”, *Hrvatska misao* 200 (430) (11. oktobra 1915), 2.

²⁵⁶ „Osuda u parnici Jeftanović potvrđena”, *Jutarnji list* 1342 (15. prosinca 1915), 5.

²⁵⁷ „Promjena imena ulica u Sarajevu”, *Jutarnji list* 1355 (29. prosinca 1915), 5; Hermann Albin Josef Kövess von Kövessháza (1854–1924), аустројски генерал и угарски барон, септембра 1915. постављен за команданта новоосноване п. и кр. Треће армије, одиграо је одлучујућу улогу у освајању Србије, Црне Горе и Албаније (Egger Rainer, “Kövess von Kövessháza, Hermann Baron”, *Neue Deutsche Biographie*, 12, 1980, 416).

²⁵⁸ Након завршетка Другог свјетског рата улица је добила име Васе Пелагића (А. Вејтић, н. д., 375), што је остало до задњег рата (1992–1995), од када носи име Владислава Скарића.

²⁵⁹ „Хапшење Јефтановића и Шоле”, *Србобран* 406 (20. јула 1917), 4.

²⁶⁰ „Иако нема јасних доказа, Гаврила је изгледа потписао уговор по коме је добијао 12.000 динара у злату за ‘испитивање и уређивање спољашње управе српско-православне цркве и просвјете’ о чему је био дужан да српској влади подноси годишњи извјештај” (Б. Маџар, н. д., 180). У вријеме аутономне борбе био је уредник новосадске *Засјаве* и од Јефтановића сматран главним савјетником српске опозиције у БиХ (Исто, 231).

²⁶¹ Д. Димовић, н. г., 2.

²⁶² Исто.

оптужујући власт да ништа није предузела када су му у антисрпским демонстрацијама након Сарајевског атентата кућу „цијелог бијела дана унутра сву порушили, попљачкали, однијели сав накит; у хотел 'Европи' порушили и разбили стаклета и уништили ми у Темалуши сву шталу са 10–12 коња у присуству полицијских власти и других области”.²⁶³ Након интерпелације Југословенског клуба у Бечу и Српско-хрватске коалиције у пештанском парламенту, због неправилности у истрази, мађарски државни тужилац пристао је да се кривични поступак против Гавриле, Јефтановића и Шоле обустави. Бечки „Рајхспост” извјестио је да је кривична истрага над Јефтановићем и Шолом за велеиздају прекинута 22. септембра исте године.²⁶⁴

Глигорије Јефтановић одиграо је значајну улогу у наредним мјесецима, када се радило на уједињењу Босне и Херцеговине са Србијом у једну самосталну државу Срба, Хрвата и Словенаца. Након што је у Загребу 5. октобра 1918. године основано Народно вијеће СХС, 20. октобра формиран је Главни одбор НВ СХС БиХ за чијег је предсједника изабран Глигорије Јефтановић.²⁶⁵ Основни задатак ове главне институције новостворене власти био је да формирањем котарских и мјесних одбора обезбиједи мир до званичне примопредаје власти од аустроугарског земаљског поглавара, а она је извршена 1. новембра 1918. године. Већ 3. новембра формирана је Народна влада за БиХ на челу са Атанасијом Шолом.²⁶⁶ Глигорије Јефтановић договорио се у најужој сарадњи с војводом Степом Степановићем да се у Босну и Херцеговину упути једна српска дивизија да заштити становништво и имовину приликом повлачења аустроугарске војске. У име тридесет хиљада окупљених грађана, дочекао је војводу Степановића и поздравио прве јединице Друге српске армије и потпуковника Ранковића приликом њиховог уласка у Сарајево, 6. новембра 1918. године у 16 сати.²⁶⁷

Након проглашења прве заједничке државе Јужних Словена 1. децембра 1918. године, у Београду се 1. марта 1919. састало привремено Народно представништво уједињеног Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, са задатком да изврши припреме за Уставотворну скупштину. Јефтановић је као најстарији члан изабран за предсједника тог предсједништва. У свом говору је, између осталог, рекао да је веома срећан што је доживио „нашу потпуну слободу и наше уједињење”.²⁶⁸

Глигорије Јефтановић преминуо је у 87. години живота, у уторак, 15. марта 1927. у шест часова ујутро.²⁶⁹ Као првом предсједнику Народног вијећа у Сарајеву и првом привременом предсједнику Привременог народног представништва Краљевине СХС одата му је почаст на почетку сједнице Народне скупштине, чији је предсједник Марко Трифковић положио вијенац

²⁶³ Исто.

²⁶⁴ „Јефтановић и Шола”, *Правда* 244 (8. октобра 1917), 1.

²⁶⁵ Dr Bogdan Krizman, „Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje”, *Prilozi Instituta za izučavanje istorije radničkog pokreta* 4 (1968), 113.

²⁶⁶ „Улазак наше војске у Сарајево”, *Вечерње новосици* 19 (12. новембра 1918), 1.

²⁶⁷ Исто.

²⁶⁸ „Пре десет година”, *Време* 2581 (4. марта 1929), 1.

²⁶⁹ „† Глигорије Јефтановић”, *Правда* 72 (16. марта 1927), 3. „Оставио је за собом две кћери: г-ђу Круну удагу за г. др. Милана Сршкића Министра Правде, г-ђу Драгицу супругу г. др. Спалајковића нашег посланика у Паризу и три сина гг. Душана, Здравка и Манојла.”

на одар Јефтановића с натписом „Председник Нар. Скупштине СХС првом председнику Скупштине СХС”.²⁷⁰ Лист *Време* објавио је вијест да је преминуо Глигорије Јефтановић „један од најугледнијих и најимућнијих Сарајлија, који је ставио на коцку не само све своје имање [...] већ је ризиковао и сам опстанак свој и своје породице. Једна веома крупна фигура у политичком животу српскога народа последњих деценија отишао је брзо за пок. Николом Пашићем са којим је стајао увек у најтешњој вези и заједничком раду, чак и онда када је то за једног Босанца представљало највећу, па и саму опасност за живот”.²⁷¹

Сахрањен је 16. марта у 15 часова у Сарајеву,²⁷² на Српско-православном гробљу Свети Архангели на Кошеву, одакле су посмртни остаци пренесени у породичну гробницу на гробљу Баре (поље П 12, ред 12, бр. 27). На средини полеђине надгробне плоче је текст: *Глигорије М. Јефтановић, вођа народа *7 II 1841 – †13 III 1927*, а испод лијево: *У добру је лако добро бити на муци се познају јунаци*, а десно: *Својим родитељима – син Душан 1940*. (Слика 13).

Слика 13. Породична гробница Глигорија Јефтановића
(фото: Ј. Божић, јул 2020)

²⁷⁰ „† Глигорије Јефтановић”, *Застава* 60 (17. марта 1927), 2.

²⁷¹ „Смрт Глигорија Јефтановића”, *Време* 1882 (16. марта 1927), 5.

²⁷² Исто.

Најбољу оцјену историјског значаја дјела Глигорија Јефтановића дала је *Босанска вила* у чланку поводом његовог 63. рођендана: „Кад прође то доба, кад мину људи, а догађаји постану далека и блиједа успомена – и онда ће још живјети име и дјело његово.”²⁷³

ДУШАН ЈЕФТАНОВИЋ
(1884–1941)

Глигоријев син Душан, посједник, индустријалац и бечки доктор права био је подначелник Сарајева (1930–1934)²⁷⁴ и предсједник Народне радикалне странке у Сарајеву.²⁷⁵ У његовом браку с Миленом рођ. Петриновић (1895–1958) рођени су кћерка Ксенија и синови Предраг и Ненад.²⁷⁶ Породична кућа била им је у улици Темалуша 15.²⁷⁷

Значајан је његов рад као члана, а од 1922. и потпредсједника предсједништва Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину, формиране 1909. године.²⁷⁸ Након што је Министарство трговине и индустрије 3. марта 1923. распустило Комору, постављен је за савјетника комесара Обртног одјела, а од 1925. године је члан Правног и Саобраћајног одјела.²⁷⁹ Од 1927. године је у индустријској секцији,²⁸⁰ а предсједник Трговинско-индустријске коморе за Дринску бановину био је 1934,²⁸¹ 1936,²⁸² и 1937. године.²⁸³ Такође је био и вишегодишњи члан Управног одбора Централне организације за унапређење туризма и саобраћај путника и туриста у Краљевини Југославији „Путник”.²⁸⁴ Као представник Туристичког савеза из Сарајева био је члан управе Заједнице туристичких организација, гдје се залагао за допуну Уредбе о унапређењу туризма и аутобуског саобраћаја, као и за подршку

²⁷³ „Глигорије М. Јефтановић, првак и вођа српског народа”, *Босанска вила* 1 (1904), 1.

²⁷⁴ „Прослава осамдесетогодишњице Томе Масарика”, *Време* 2845 (8. марта 1930), 3; „Г. Албер Тома у Сарајеву”, *Време* 3352 (1. маја 1931), 9; „Пољски парламентарци у Сарајеву”, *Правда* 10367 (15. септембра 1933), 3; „Стогодишњица великодобротворке нашега народа”, *Правда* 10655 (4. јула 1934), 5.

²⁷⁵ „Организовање Радикалне странке у Сарајевском изборном округу”, *Време* 6489 (16. фебруара 1940), 4; „Заказан манифестациони збор Радикалне странке у Сарајеву”, *Време* 6498 (25. фебруара 1940), 5.

²⁷⁶ „Milena Jeftanovic” (Доступно на: <https://www.geni.com/people/Milena-Jeftanovic/6000000028334022597>, приступљено: 23. августа 2020).

²⁷⁷ D. Brodник, *Sarajevoer Adressbuch 1914*, 56.

²⁷⁸ Члан пословодног одбора био је његов отац Глигорије (Божо Мацар, *Привредне коморе у Босни и Херцеговини. Монографија о њиховом оснивању и раду 1909–1945*, Сарајево 2006, 67).

²⁷⁹ *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1925*, Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Сарајево 1926, 7. Од 1932. дјелује под именом Трговачко-индустријска комора.

²⁸⁰ *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1927*, Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Сарајево 1928.

²⁸¹ „Изјаве саучешћа”, *Правда*, 10759 (16. октобра 1934), 9.

²⁸² „Пленарна седница сарајевске Трговачко-индустријске коморе”, *Правда* 11562 (30. децембра 1936), 11.

²⁸³ „На седници Трговинско-индустријске коморе у Сарајеву” *Правда* 11671 (18. априла 1937), 7.

²⁸⁴ „Саобраћај домаћих туриста показао је у нашој земљи прошле године пораст”, *Правда* 10230 (1. маја 1933), 10.

приватној иницијативи за развој туризма.²⁸⁵ Био је члан и секретар сарајевског Ротари клуба.²⁸⁶ Краљевим указом 1930. године одликован је Орденом Југословенске круне IV реда.²⁸⁷

О његовом ангажовању у спортском животу земље знамо да је био члан Почасног одбора „Првог слета смучара Краљевине Југославије”, одржаног у Сарајеву 13–16. фебруара 1937. године у част прославе 15-годишњице опстанка „Југославенског Зимско-спортског Савеза”, одржане под покровитељством предсједника владе и министра иностраних послова др Милана Стојадиновића.²⁸⁸ За заслуге у подршци спорта установљен је „Пехар дра Душана Јефтановића” за јуниоре у смуку.²⁸⁹ Такође налазимо и да је био кум свечаности Соколског друштва у Сарајеву, поводом прославе 1. децембра 1931. године.²⁹⁰

У складу са породичном традицијом остварио се и као добротвор. Сарајевској Саборној цркви даровао је витраж са ликом Св. Саве,²⁹¹ а штићеницима Дома слепих „Витешког Краља Александра Првог Ујединитеља” у Земуну приложио је 100 динара за покој душе оца Глигорија,²⁹² те по 50 динара у своје и у име хотела „Европа”.²⁹³

Ухапшен је у Сарајеву 5. маја 1941. године, одведен у Загреб, гдје је био у истој затворској ћелији с митрополитом Петром Зимоњићем (1920–1941).²⁹⁴ Те године је убијен у усташком логору Јасеновац.²⁹⁵

ЗДРАВКО ЈЕФТАНОВИЋ (1895–1965)²⁹⁶

Здравко Јефтановић, љекар, дао је велики допринос сарајевском спорту као спортиста и један од оснивача спортског друштва „Славија”, а онда и

²⁸⁵ „Седница пленума Заједнице туристичких организација”, *Време* 6725 (14. октобар 1940), 6.

²⁸⁶ Свечаност инаугурације сарајевског Клуба одржана је 21. марта у великој дворани хотела „Европа”, који је и данас мјесто окупљања његових чланова („Једна свечаност у сарајевском Ротари клубу”, *Време* 3318, 22. марта 1931, 6).

²⁸⁷ Наведен је као „поседник из Сарајева” („Одликовања грађана у бановинама”, *Правда* 241, 7. септембра 1930, 4).

²⁸⁸ Плакат Првог слета смучара Краљевине Југославије, HAS, ZP-18. Наведен је као предсједник управног одбора „Путника” у Сарајеву.

²⁸⁹ „На Јахорини одржане успеле смучарске утакмице за првенство у алпској комбинацији”, *Време* 6865 (6. марта 1941), 12.

²⁹⁰ *Време* 3564 (2. децембра 1931), 3.

²⁹¹ Потпис на витражу: „Дарује др. Душан Јефтановић”. Током рата у Босни и Херцеговини (1992–1995) витражи у цркви су уништени. Године 1998. обновљени су у атељеу „Станишић витражи” из Сомбора, гдје су били урађени и оригинали.

²⁹² „Изјаве захвалности”, *Време* 6712 (1. октобра 1940), 9.

²⁹³ „Изјаве захвалности”, *Време* 6472 (27. јануара 1940), 28.

²⁹⁴ Велибор В. Цомић: *Усташки злочини над српским свешћеницима (Сйрагање српских епископа у НДХ)*, Светигора 1995, Пројекат Растко (Доступно на: <https://www.rastko.rs/istorija/dzomic-uzlocini/uzlocini-episkopi.html>, приступљено: 12. септембра 2019).

²⁹⁵ *Arhiv Spomen-područja Jasenovac. Poimенични popis žrtava KL Jasenovac* (Доступно на: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>, приступљено: 12. септембра 2019).

²⁹⁶ База података Новог гробља у Београду (април 2021).

предсједник Спортског клуба „Славија”.²⁹⁷ Био је у групи гимназијалаца и младих спортиста – Феодор Лукач (1892–1973), Стево Јокановић (1892–1978) и Емил Најшул (1893–1959) – који су у Сарајеву 1908. године основали „Ђачки спортски клуб” (ЂСК) за његовање свих грана спорта. Клуб убрзо мијења име у „Средњошколски спортски клуб” (ССК).²⁹⁸ У почетку су примат имали лака атлетика и планинарство, а од 1909. године и фудбал.²⁹⁹ Настојања Јефтановића и његових другова код Земаљске владе да клуб добије јавно-правни статус, остала су без успјеха. Након иступања хрватских чланова у времену нараслих националних подјела и покрета,³⁰⁰ клуб 1913. године мијења име у „Српски спортски клуб” и гради властито игралиште на Ченгић Вили.³⁰¹

У антисрпским демонстрацијама након Сарајевског атентата, игралиште је разорено, имовина уништена, чланови клуба ухапшени и интернирани, а дијелом упућени у војску. Клуб је за вријеме рата дао 15 официра, који су пребјегли у Русију, а потом се као добровољци прикључили српској војсци.³⁰² Након формирања Краљевине СХС клуб наставља рад, од 1921. године под именом Спортски клуб „Славија”.³⁰³ Поред атлетике и фудбала, клуб је развијао и друге, а нарочито зимске спортове. Неколико чланова овог клуба били су успјешни репрезентативци на такмичењима из лаке атлетике двадесетих година у Бечу, Берну и Прагу. Тако Здравко Јефтановић поставља аустријски рекорд у скоку у даљ из мјеста и „постиже вријеме аустријског рекорда у трчању на 200 м. [...] Г.г. др. Лукач и др. Јефтановић постижу, на лакоатлетским утакмицама у Берну, неколико првих и других награда”.³⁰⁴ Као члан репрезентације Југославије судјеловао је и на Славенској олимпијади, одржаној 5. и 6. августа 1922. године у Прагу.³⁰⁵ Године 1925. СК „Славија” гради властити стадион на Маријин-двору, капацитета 3.000 мјеста.³⁰⁶ На прослави тридесете годишњице постојања овог најстаријег, а у међуратном периоду и највећег сарајевског клуба, одржаној у Сарајеву 3–11. септембра 1938. године,

²⁹⁷ Ј. Палавистра, „Двадесет година Спортског Клуба Славија”, *Време* 2645 (4–7. маја 1929), 17.

²⁹⁸ „Основали су га ђаци српски оријентисани и надахнути идејама словенства и југословенства. Другим речима дечаци који су постали национални борци и мученици, а доцније први пионири организованог спорта у слободној држави” (Радомир Павловић, „Сарајевска Славија прославља тридесетогодишњицу опстанка”, *Политика* 10870, 2. септембра 1938, 12).

²⁹⁹ Фудбалски клуб одиграо је прву утакмицу 1910. године у Сплиту. „Сплићани, не знајући за име тајног клуба из Сарајева, афиширали су утакмицу сарајевског Османа (!) против Сплита. То име је остало још неко време” (Ј. Палавистра, *н. г.*).

³⁰⁰ Хрватски спортисти се 1913. године прикључују „Сарајевском аматерском шпорском клубу” (САШК), основаном 1910. године.

³⁰¹ Р. Павловић, *н. г.*

³⁰² „У Одеси члан клуба капетан Свет. Геровац саставља чету, која игра са Русима све до одласка у Добруцу” (Ј. Палавистра, *н. г.*).

³⁰³ Исто.

³⁰⁴ Исто.

³⁰⁵ Branko B., „Slavenska olimpijada u Pragu”, *Dom i svijet*, 17 (1. rujna 1922), 329–330.

³⁰⁶ Стадион се налазио источно од касарне „Краља Александра”, на локацији сјеверно од Техничке средње школе (*Приручни план града Сарајева с ознаком јавних и важнијих груписа установа*, Градско начелство Сарајева, Статистички одсек, 1932). Од 1945. године стадион је носио име „6. април” по дану ослобођења Сарајева, а користили су га и ФК „Железничар”, основан 1921. године, као и новоформирано СД „Торпедо”. Трибина је, након рушења стадиона, пренесена на стадион Грбавица (грађен 1949–1953), гдје је запаљена у рату 1992–1995.

присуствовала је висока делегација Краљевине Југославије предвођена предсједником владе Миланом Стојадиновићем и ресорним министрима. За вријеме Другог свјетског рата овај клуб престао је са радом, а 1945. године је и расформиран.³⁰⁷

Здравко је био ожењен Анкицом рођ. Лукач, сестром Феодора Лукача.³⁰⁸ У том браку рођена је кћерка Татјана. Налазимо и податак да је био лекар с приватном праксом у Београду, гдје је као самац 1933. становао у Његошевој 49, код станодавке Љубице Савић.³⁰⁹ У Београду се 1936. године оженио Љубицом рођ. Викторовић.³¹⁰ Преминуо је у Београду 11. марта 1965. и сахрањен на Новом гробљу у Београду.³¹¹

ЗАКЉУЧАК

Улога угледне и богате сарајевске српске трговачке и велепосједничке породице Јефтановић у историји Сарајева и Босне и Херцеговини од средине XVIII вијека до пред Други свјетски рат била је велика. Неодвојив од политичког дјеловања на афирмацији националног идентитета и значаја за привредни развој, основни предмет истраживања у овом раду је сагледавање њихових у културној меморији и урбаној слици Сарајева трајно присутних баштињених вриједности.

Као чланови и предсједници политичких и националних институција, одбора и савјета, значајно су утицали на организацију и унапређење просвјетних и културних институција, обилно материјално помагали обнову, изградњу и опремање српско-православних цркава, посебно Саборне цркве у Сарајеву, затим српских школа, националних, културних, као и спортских друштава. Сталним унапрјеђењем и проширењем свога пословања, генерацијама су стицали велики капитал, што им је омогућило изградњу значајног броја привредних и стамбено-пословних објеката, међу којима је најмодернији и највећи градски хотела „Европа” Глигорија Јефтановића остао један од најпрепознатљивијих симбола Сарајева. Укупном духовном и материјалном оставштином која представља свједочанство о нашој прошлости, породица Јефтановић нас обавезује на трајно памћење.

³⁰⁷ Почетком Другог свјетског рата све спортске активности су замрзнуте, а само мјесец дана након ослобођења Сарајева (6. април 1945) обновљен је спортски живот. На иницијативу Ратка Дугоњића донесена је одлука да се не обнавља рад клубова који су дјеловали на вјерској и националној основи (Доступно на: <https://www.fsk.ba/index.php/o-savezu/fudbal-u-sarajevu>, приступљено: 22. јуна 2020).

³⁰⁸ „Autobiografija dr Feodora Lukača (1892–1973)”, *Vreme* 1147–1148 (27. decembra 2012), (Доступно на: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1090416>, приступљено: 19. јуна 2020).

³⁰⁹ „Из средског суда. Кад станодавка позајми 120.000 динара свом самцу”, *Правда* 10408 (26. октобра 1933), 4. У чланку се наводи да је у фебруару и јуну 1931. др Јефтановић купио од бечке фирме „Ц. Х. Ф. Милер” рентген апаратуру у вриједности преко 200.000 динара.

³¹⁰ „Г. др. Здравко Јефтановић, лекар, син Јефталије и Глигорија из Сарајева и гђа Љубица, кћи Зорке и Љубомира Викторовића из Шапца, венчани”. Личне вести, *Vreme* 5171, 9. јуна 1936, 2.

³¹¹ База података Новог гробља у Београду (април 2021).

Prof. JELENA BOŽIĆ, PhD
Principal research fellow
PSI Institut for protection and ecology of the Republic of Srpska
Banja Luka, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina
E-mail: jbozic2013@gmail.net

CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE OF THE JEFTANOVIĆ FAMILY FROM SARAJEVO

SUMMARY: Based on the methodology of the historical sciences, the result of research has shown a great importance of the rich Serbian family of merchants and landowners, the Jeftanović family, in the cultural history of Sarajevo and Bosnia and Herzegovina. Inseparable from their political activity on the affirmation of national identity and their importance for the economic development, researches in this paper considered their presence in the cultural memory and urban image of Sarajevo. As the members and presidents of boards and councils, they promoted the national identity and mobilization, cultural and educational progress of the Serbian population. During the period when religion played an important part in the formation of the modern Serbian nation, they significantly influenced the organization and improvement of national institutions. They financially helped the Serbian Orthodox Church, especially the Cathedral Church in Sarajevo, then Serbian schools and numerous national cultural societies. By constantly expanding their business from the middle of the 18th century until before the World War II, they gained the huge capital, which enabled them to build a large number of buildings, including the Hotel “Europe”, one of the main symbols of Sarajevo. The total spiritual and material heritage of the Jeftanović family is a testimony to our past that obliges us to remember them.

KEYWORDS: family Jeftanović, Sarajevo, Serbs, history, culture, heritage

Мер КОНСТАНТИН ДРАГАШ, истраживач приправник
Балканолошки институт САНУ
Кнеза Михаила 35/IV, Београд, Србија
Е-адреса: konstantin.dragas@bi.sanu.ac.rs

КОРИЈЕРЕ ДЕЛА СЕРА ПРЕМА СРБИЈИ И „СРПСКОМ ПИТАЊУ” У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА (1912–1913): ПОЛИТИЧКИ ПОГЛЕД ИЗ ИТАЛИЈЕ*

САЖЕТАК: Тежиште рада представља анализа перцепције, политичких ставова и коментара везаних за учешће Краљевине Србије у балканским ратовима (1912–1913) у једном од најчитанијих и најтиражнијих италијанских дневно-политичких листова *Коријере дела Сера* (*Corriere della sera*). Начин и карактер извештавања, широка мрежа дописника на фронту и у државама чланицама Балканског савеза допринели су да *Коријере дела Сера* овај ратни сукоб и предуслове за његово избијање испрати детаљно и са великим интересовањем. Рад ће расветлити политичка гледишта овог листа према одређеним питањима у вези са током и исходом балканских ратова, највише оних која су се односила на отварање тзв. „српског питања” у сукобу са Османским царством. Испитаће се она гледишта која су се односила на политичке аспирације и улогу Србије у рату, уз репортаже, али и наклоност, односно анимозитет уредништва листа и његових сарадника према општем ратном напору Србије и, у мањем делу, Црне Горе. Пружиће се основни подаци о листу крајем XIX и почетком XX века, као и његово позиционирање на италијанској политичкој сцени. У краћим цртама изнеће се политички погледи главног уредника Луиђија Албертинија, најпроминентније личности италијанске публицистике тог времена, на балканске ратове, будући да је рубрику спољне политике уређивао заједно са колегом Андреом Тореом. Уз њих, *Коријере* је имао широку мрежу сарадника и дописника, ратних извештача (Вико Мантегаца, Луиђи Луцати, Гвелфо Ћивинини, Луиђи Барцини, Ђино Бери и др.) чији ће погледи према Србији и Црној Гори у балканским ратовима одиграти изванредан утицај

* Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години број: 451-03-9/2021-14/200170 од 5. фебруара 2021.

на италијанско јавно мњење. Указаће се и на значај присуства дописника из других италијанских листова.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Corriere della sera*, Италија, балкански ратови 1912–1913, Луиђи Албертини, Краљевина Србија, Албанија

I

Лист *Corriere della sera* покренут је 1876. године у Милану, са ограниченим финансијским могућностима и скромним тиражем. О историјату листа и уредништва написан је немали број различитих студија у италијанској историографији.¹ Оснивач и покретач листа био је Еуђенио Торели-Виолије² (Eugenio Torelli-Viollier, 1842–1900), италијански новинар француског порекла, у младости сарадник часописа *L'Indipendente*. Новинарски занат учио је у Торину од славног француског писца Александра Диме.³ Лист је, у почетку излажења, бранио конзервативно оријентисану политику италијанске историјске Деснице (*Destra Storica*), у време када је она дефинитивно изгубила полуге извршне и законодавне власти у Италији. Такво опредељење произилазило је из идеолошког антагонизма два најчитанија миланска листа средином 70-их година XIX века: радикално-демократског *Secolo* и конзервативно-кавуријанског листа *Perseveranza*, чију је доминацију на штампаном тржишту Велије желео да потисне и превазиђе. Почетна замисао била је да се формира разноврстан, садржајан лист који ће доносити непристрасну, детаљну и објективну анализу вести из домаће и светске политике. То је изискивало да се не наруши добар однос са владом, метафорично описан у Торели-Виолијеовој мисли из 1876. и првом одштампаном броју.⁴ Од мо-

¹ Од синтеза ширег обима које у раду користимо овде истичемо: G. Licata, *Storia del Corriere della sera*, Milano: Rizzoli, 1976; G. Licata, *Storia e linguaggio dei corrispondenti di guerra: dall' epoca napoleonica al Vietnam*, Milano: Guido Miano, 1972; A. Moroni, *Alle origini del Corriere della sera. Da Eugenio Torelli Viollier a Luigi Albertini (1876–1900)*, Milano: Franco Angeli, 2005; O. Bergamini, *La democrazia della stampa. Storia del giornalismo*, Bari: Gius. Laterza & Figli, 2006; S. Colarizi, *Storia del «Corriere della Sera»*, Vol. II, *Il Corriere nell'età liberale*, Milano: Rizzoli, 2011. Важна монографија коју такође користимо, посвећена социјално-економским аспектима успона листа, историјату уредништва и дописништва је L. Benadusi, *Il 'Corriere della sera' di Luigi Albertini. Nascita e sviluppo della prima industria culturale di massa*, Roma: Aracne editrice S.r.l, 2012. У остале важне радове убрајамо: P. Jovino, *I cinque lustri di Luigi Albertini al Corriere della sera*, Ancona: Mediateca delle Marche, 2004; *La storia nelle prime pagine del Corriere della Sera: (1876–2012)*, a cura di Angelo Varni, Milano: Rizzoli, Fondazione Corriere della Sera, 2012; N. Nielssen, "The Corriere della Sera and the Rise of the Italian Nationalist Association", *European History Quarterly* 12 (2) (1982), 143–165; E. Decleva, *Il 'Corriere della sera' (1918–1925), 1919–1925. Dopoguerra e fascismo. Politica e stampa in Italia*, a cura di B. Vigezzi, Bari: Laterza, 1965, 227–240.

² Потекао из сиромашне породице, у осмој години остао сироче. У младости учесник гарибалдинског покрета у Краљевству двеју Сицилија. Прву новинарску каријеру отпочео је у листу *Indipendente*, а после кратког боравка у Паризу средином 60-их година XIX века вратио се у Милано, где је постао сарадник културних часописа *Illustrazione* и *Secolo*.

³ F. D' Ovidio, *Rimpianti*, Milano–Napoli: Remo Sandron, 1903, 269.

⁴ Замислили смо оснивање нејприсјасној листи. Листи који ће, пре нећо шћио изнесе на видело одређена њишања, ња истиа њишања најпре размодриши; пре нећо шћио одлучи да засћуија неко сћановишће, њо сћановишће расветлиши; који ће, пре исказивања наклоности неком сћаву, ње сћавове у целосћи изложити. (...) Ово је загађак који себи њосћављају

мента када је материјалним прилозима у Управни одбор листа ушла породица Креспи, богата трговачка фирма памуком, новине су престале да буду искључиво издавачко предузеће, поставши својеврстан израз велике финансијске и трговачке буржоазије Ломбардије.⁵ Њихов финансијски „улог” омогућиће да *Коријере дела Сера* престане са преузимањем чланака из других листова, тј. да створи самосталан фонд за финансирање својих извештача, кореспондената и дописника по целој Европи и свету.⁶ Тај прелом означио је да ће лист заступати политички центрizam, анти-социјалистичку политику, антиклерикализам и непријатељство према левим странкама. Такав став дошао је до израза приликом радничких немира на северу Италије 1898. године, нарочито у Милану.⁷

Друго велико раздобље листа означава период у коме је директор и главни уредник био Луиђи Албертини (Luigi Albertini, 1871–1941), по мишљењу многих један од највећих италијанских новинара и издавача у историји.⁸ Под његовим управништвом (1900–1925)⁹, лист ће попримити све карактеристике поузданог, релевантног, визуелно преуређеног и модерно реформисаног гласила са вестима, чланцима, есејима и анализама у које су читаоци имали поверење; био је то лист развијене мреже извештача и разноликих „подлистова”, по узору на лондонски *Times*.¹⁰ Овде треба истаћи да се оснивачем институције „специјалног дописника” у италијанској штампи сматра Ђакомо Ђоби Белкреди (Giacomo Gobbi Belcredi, 1855–1919), новинар који је једно време провео у Србији као дописник листа *Трибуна (Tribuna)*.¹¹

Својеврсну политичку филозофију, идејно-политичка становишта и шире, друштвене погледе, Албертини је целовито изразио кроз разноврсне есеје и богату писану заоставштину (махом преписку, једним делом необјављену¹²), касније сакупљену у неколико кључних епистоларно-историографских радова, у којима се комбинују упечатљива лична сећања и мемоарски

енлески листови, листови који најбоље схваћају и ошелошворују слободу. (...) Пошћио са владом одржавамо везе и делимо истовевине идеје, та веза је најбоље јемство нашеј политичкој курса. Уважени људи који су на челу наше Државе осликавају наше идеје, као шћио иредсћаваљају идеје највеће броја Ићалијана (прев. аут.). F. D' Ovidio, нав. дело, 271–272. Вид. и: “Al pubblico”, *Corriere della sera*, 1, 5–6 marzo 1876, 1.

⁵ O. Bergamini, *La democrazia della stampa...*, 191–192.

⁶ A. Moroni, *Alle origini del Corriere della sera...*, 9.

⁷ O. Bergamini, *La democrazia della stampa...*, 192.

⁸ О Албертинију в.: O. Barié, *Luigi Albertini*, Torino: UTET, 1972; A. Albertini, *Vita di Luigi Albertini*, Milano: Mondadori, 1945; O. Barié, *Luigi Albertini, il “Corriere della sera” e la crisi dello stato liberale*, Milano: Giuffrè, 1971; G. Spadolini, *Albertini e Giolitti*, Firenze: Olschki, 1968.

⁹ Пре него што је дошао у уредништво листа, Албертини је неколико месеци (зима 1894 – лето 1895) провео као дописник и кореспондент листа *Gazzetta piemontese* у Лондону, где је изучавао положај и опште карактеристике британске радничке класе, али пошто је изгубио интересовање за економске теме, вратио се у Италију, где је најпре радио у листу *Credito e cooperazione*, а потом прешао у *Коријере*, на позив Торели-Виолијеа, после чије смрти је, након краће управе Оливеа, преузео управљање листом (1900).

¹⁰ O. Bergamini, *La democrazia della stampa...*, 194; A. Moroni, *Alle origini del Corriere della sera...*, 18.

¹¹ ‘Gobbi Belcredi Giacomo’, *Dizionario bio-bibliografico dei letterati e giornalisti italiani contemporanei*, Napoli: Tipografia Melfi & Joel’e, 1907, 126.

¹² Цела писана заоставштину Луиђија Албертинија чува се у *Archivio Centrale dello Stato (ACS)* у Риму.

приступ историји са наративно-хронолошком обрадом историјских догађаја. Под тим делима, препознатим као незаобилазна историјска грађа за период 1871–1914, подразумевамо мемоарско-историографско дело *Venti anni di vita politica* (*Двадесет њ година њолийичкој живојѡа*, 1950–1953) и *Origini della Grande guerra* (*Порекло Великој рајѡа*, 1942–1943)¹³.

Албертини је био либерални конзервативац, монархиста, антиклерикалиста, публициста, историчар, интелектуалац и оштроумни коментатор разноврсних друштвених и политичких феномена у Италији и Европи. Био је хроничар политички турбулентног и економски неразвијеног италијанског друштва на почетку XX века. У погледу спољне политике, заговарао је сарадњу Италије са Великом Британијом; био је англофил који је предосетио дипломатско зближавање сила које ће сачињавати Антанту и велики критичар Ђолитијеве унутрашње политике. Са словенским светом први пут ближе је дошао у додир када је као специјални дописник *Коријере дела Сера* у Русији испратио крунисање цара Николаја II (мај 1896).¹⁴ Премда није одуздао од остатка италијанске штампе у погледу пружања подршке рату у Либији, подржавао је хришћанске балканске државе у предстојећем рату против Турске, утичући да *Коријере* напусти став безрезервне подршке Немачкој и Аустрији и заузда франкофобију, коју је лист неговао у време Криспија.¹⁵

Треба напоменути да је *Коријере дела Сера* све до избијања Првог балканског рата био наклоњен политици Тројног савеза (*Triplice Alleanza*), водећи рачуна о очувању угледа Аустроугарске у бројевима који су свакодневно излазили и цензури свих текстова, гледишта и коментара који би оштро критиковали спољнополитичку оријентацију Тројног савеза. Лист је показивао извештан степен разумевања за балканске народе и одустајање од безрезервне подршке Аустроугарској, али не по цену рата. Године 1906. лист је, поводом посете Леополда фон Чиршког Томазу Титонију, истакао да Италија нема за циљ освајања на Балкану, већ очување *statusa quo* и да никакве промене без договора са Аустријом нису на том подручју могуће, премда су иредентизам и балканско питање два највећа проблема у односима са Двојном монархијом.¹⁶

¹³ L. Albertini, *Le origini della guerra del 1914*, I–III, Milano: Bocca, 1942–1943.

¹⁴ Исте године као специјални дописник Адолфо Роси (Adolfo Rossi, 1857–1921) провео је неколико летњих месеци 1896. у Црној Гори, о чему ће оставити запис у књизи *Un escursione al Montenegro* (Milano: Carlo Aliprandi Editore, 1896). Роси је био одређен да испрати припреме и ток венчања Виторија Емануела III са Јеленом Петровић. У својим кратким репортажама описао је Цетиње, владајуће чланове дома Петровић, њихове моралне карактеристике, које је тумачио као ратничке и храбре, навике, обичаје, политички живот, искуство боравка на Ријечи Црнојевића. Пренео је разговор са књазом Николом, који је изјавио да би „Црна Гора војно подржала италијанско учешће у Адуи”, док је Петра Вукотића и књаза Николу описао као „ликове са Рембрантових слика”. Роси је посебно био одушевљен великим бројем официра који су похађали италијанске војне школе. Том приликом сусрео се и са Валтазаром Богишићем и Јакобом Сундечићем, а Лазара Томановића описао као приврженика италијанске књижевности. A. Rossi, *Un escursione al Montenegro*, Carlo Aliprandi editore, Milano: 1896; A. Rossi, „Nel Montenegro”, *Corriere della sera*, 239, 31. agosto 1896 – 1. settembre 1896, 1; „Nel Montenegro”, *Corriere della sera*, 243, 4–5 settembre 1896, 1.

¹⁵ G. Licata, *Storia del Corriere della sera...*, 63.

¹⁶ L. Monzali, “Albertini e il ‘Corriere della Sera’ dalla fine del XIX secolo allo scoppio della guerra”, *L. Albertini, I giorni di un liberale: diari 1907–1923*, a cura di L. Monzali, Bologna: Mulino, 2000, 28.

Занимљиво је да је 1908. године лист неговао амбивалентан, двосмислен и умерен став према анексији Босне и Херцеговине.¹⁷ Директор торинског листа *La Stampa* Алберто Фрасети (Alberto Frassati) критиковао је извесно Албертинијево занемаривање значаја анексије Босне и Херцеговине за италијанску спољну политику, нарочито у контексту великих јавних полемика на релацији *интервенциониста* и *неутралиста* 1914–1915. године.¹⁸ Фрасети је био противник обнављања новог уговора Италије у оквиру Тројног савеза, али пут за јачање Италије није тражио у њеном нужном сукобу са Централним силама – од тога су га одвраћали свест да Француска има нерашчишћене „рачунае” са Италијом, као и општа неприпремљеност италијанске армије. Премда су обојица заговарали јачање и осамостаљивање италијанске спољне политике, тј. мењање њеног пасивног положаја према већини европских сила,¹⁹ сукоб са Албертинијем и ривалитет два најчитанија италијанска дневно-политичка листа имао је немали значај за италијанско друштво. Фрасети је сматрао недопустивим да Албертинијев лист хвали „минимизаторске” и „повољне” услуге Аустрије поводом анексије, одајући признање говору Александра Фортиса о Балкану у италијанском парламенту; Албертини је, с друге стране, сматрао да је Аустроугарска тим чином само исправила „нејасне односе са Турском”.²⁰ Фрасети је писао да се „Аустрија служи лажима да би оправдала свој продор на Балкан”, а да је „*Stampa* једини лист који је у Италији препознао на време ту опасну политику”, оптужујући Албертинија за „недостатак освешћености, савести и осећаја солидарности”.²¹

¹⁷ Неколико чланака везаних за анексију Босне и Херцеговине у *Коријере дела Сера*: “Le conquiste e rinunzie austriache”, 282, 10. ottobre 1908, 1; L. Luzzatti, “Le speranze di pace nel mondo che studia e lavora”, 326, 23. novembre 1908, 1; “Il significato della Nota”, 357, 25. dicembre 1908, 1; “I prodromi alla Conferenza dei Balcani. La nuova fase pacifica del conflitto turco-balcanico”, 292, 20. ottobre 1908, 1; “Dopo la nota di Isvolski alle Potenze sull’annessione della Bosnia-Erzegovina”, 358, 26. dicembre 1908, 1; “Gli elementi pacificatori”, “La situazione com’è”, 56, 25. febbraio 1909, 1; “Il testo di due documenti storici”, 70, 11. marzo 1909, 6; “Il significato della nota serba”, 71, 12. marzo 1909, 1.

¹⁸ S. Romano, “Albertini e Frassati: il peso dell’opinione regionale alla vigilia dell’intervento”, *Opinion publique et politique extérieure en Europe. I. 1870–1915. Actes du Colloque de Rome* (13–16 février 1980) Rome: École Française de Rome, 1981, 591–606.

¹⁹ *Исџо*, 596.

²⁰ “Un dietroscena”, *Corriere della Sera*, 283, 11. ottobre 1908, 1. *La Stampa* је у својим колумнама објавила да је у време анексије Босне и Херцеговине упутила подршку наступу Александра Фортиса (Alessandro Fortis), једном од „најконтраверзнијих говора против Аустрије и италијанске владе, које је наишло на опште одушевљење Сената, Парламента и јавног мњења”. Фортис је у говору 3. децембра 1908. упозорио на опасност анексије, захтевајући да Италија затражи укидање 29. члана Берлинског уговора који се односио на војни надзор Црне Горе, као и одржавање међународног конгреса и учешће Италије на њему, у чему су га делимично или потпуно подржали посланици Барзилаи (Barzilai), Гали (Galli), Ди Скалеа (Di Scalea), док је посланик Фраделето (Fradeletto) тврдио да тај догађај доноси опасност по Хрвате. Наглашавао је да се тиме задаје „нови и озбиљан ударац италијанском утицају на овом (Јадранском, прим. аут.) мору”, те да то „оснажује хрватски елемент и чини га надмоћним, што можда непоправљиво угрожава судбину наше браће на далматинској обали, који се не боре за политички иредентизам, већ за очување своје цивилизацијске традиције”. *Atti parlamentari. Camera dei deputati*, Tornata del 3 dicembre 1908, (Sessione 1904–1909), Legislatura XXII, DLVI, Roma: Tipografia Camera dei Deputati, 1909, 24235–23245.

²¹ L. Frassati, *Un giorno. Un giornale: 1868–1961. Alfredo Frassati. Volume Primo. Parte seconda*, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1978, 298–300.

Коресподенти су у то време одиграли значајну улогу. Почев од 1908. Србијом се повремено, кроз анализу спољне политике бечког двора, као противник аустроугарског продора на Балкан, бавио специјални дописник из Беча Франко Кабури (Franco Caburi),²² а много више Арналдо Ђипола (Arnaldo Cipolla), који је најпре 1908. био дописник из Србије, Црне Горе (1909), а потом из обе земље почетком 1915.²³ Средином јуна краткотрајни дописник *Коријере дела Сера* са Цетиња био је публициста и теоретичар национализма Роберто Форгес Даванцати (Roberto Forges Davanzati, 1880–1936).²⁴ Кабури је критиковао Сан Ђулијанову балканску политику, питајући се да ли је „жртвовање симпатије српског народа за Италију и погоршавање добрих односа са Грцима било вредно стварања државе осуђене *a priori* на немогућност икаквог постојања, осим за интерес Беча”, а осудио је и упаде албанских комита на територију Србије након балканских ратова, упркос „неутралности Албаније”.²⁵

Албертини је још 1909. упозоровао на опасност од рата Аустрије и Србије.²⁶ Тврдио је да Аустрија жели да „понижи Србију”.²⁷ Критикујући споразум Гвичардини–Ерентал од 30. новембра 1909, те наглашавајући његов штетан карактер по италијанске интересе, и оптужујући Титонија за почињену грешку Ђолитијеве владе да узajамно поштује споразум из Ракониђија са Русијом и споразуме са Аустроугарском од 1902, изнео је мишљење да је, без обзира на обавезу консултовања италијанске стране у вези са компензацијама на Балкану, Аустроугарска имала право да интервенише због статуса Новопазарског санџака; у новембру 1912. тај став појаснио је тиме да треба разликовати „окупације *in iure* од окупација *in facto*”.²⁸ Он је највише за-

²² Био је од 1902. новинар у листовима *Piccolo di Trieste*, *Tribuna*, *Corriere della Sera* и *Giornale d'Italia*.

²³ Погледати нпр.: А. Cipolla, “Eccitazione ed attesa”, 282, 12. ottobre 1908, 1; “Uno scambio di dispacci tra i Principi di Montenegro e di Serbia”, 284, 14. ottobre 1908, 5; “Una processione notturna a Belgrado”, 287, 15 ottobre 1908, 1; “Missione di propaganda per la causa nazionale serba”, 290, 18. ottobre 1908, 1; “I volontari serbi. Un'intervista con Jovanovic”, 320, 17. novembre 1908, 2; „E il Montenegro?”, 93, 3. aprile 1909, 3; “L' avvenire dei falchi della montagna”, 98, 8. aprile 1909, 1. Много веће интересовање за Јужне Словене Кабури ће показати тек у годинама Првог светског рата, када објављује књигу *L'Austria e l'Italia: note e appunti di un giornalista italiano a Vienna* (Milano: Fratelli Treves, 1915). У тој студији показивао је наклоност историјским размишљањима историчара Анђела Перничеа (Angelo Pernice). Објавио је и студију *Italiani e Jugoslavi nell' Adriatico* (Milano: Fratelli Treves, 1917). Ђипола је боравио у Србији почетком 1915, заједно са новинаром Мариом Соберером, о чему је оставио сведочанства. Вид.: А. Cipolla, M. Sobrero, *A traverso sette popoli in guerra: visioni e impressioni di due corrispondenti*, Torino: Unione tipografico–editrice–torinese, 1915.

²⁴ Погледати: R. F. Davanzati, “La congiura nel Montenegro”, *Corriere della sera*, 169, 19 giugno 1908, 3; “Dopo la sentenza di Cettigne”, *Corriere della sera*, 185, 5. luglio 1908, 3.

²⁵ F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti di un giornalista italiano a Vienna*, Milano: Fratelli Treves, 1915, 91, 94.

²⁶ *Страх ме је од раија Аусџирије са Србијом. Ако се Русија буде умешала, шџија ћемо да радимо? Да будемо ѡрџишв Аусџирије – ѡто је можеда најбоља одлука. Али, како се одбранишш од срамоше шџио смо најусџишшл савезника? Само ѡсџишављам шџишаше: не дајем и одџовор на њеџа, јер бих ѡако дошцао у искушење да одџоворим ѡџџврдно; ѡа нас Аусџирија шџолико мрзи, ѡрезире и вређа* (прев. аут.). L. Albertini, *I giorni di un liberale...*, 97.

²⁷ *Исџо*, 101.

²⁸ L. Albertini, *Venti anni di vita politica. Parte Prima. L'esperienza democratica italiana dal 1898 al 1914. Volume II (1909–1914)*, Bologna: Zanichelli, 1951, 334–335; “La politica dell'Austria

служан што је свој лист усмерио ка критици спољне политике Аустроугарске, нарочито после разговора који је обавио са Ђолитијем крајем октобра 1912, када се није сложио са намером владе да се обнови споразум у Тројном савезу, услед „нејасног исхода Балканског рата“; Албертинијев став подржали су Леонида Бисолати (Leonida Bissolati) и Гаetano Салвемини (Gaetano Salvemini), а пресудан чланак објављен је 12. новембра.²⁹ Из Тореове преписке са Албертинијем сазнајемо да је директор *Коријера дела Сера*, током прве две недеље сукоба (октобар 1912), био неодлучан по питању отворене подршке Балканском савезу, а да је управо Торе, као дописник из Рима, највише утицао на главног уредника да заузме одлучан став подршке.³⁰ Торе је писао већ 23. октобра да „очекује и нада се победи Балканског савеза“, а да ће од става који *Коријере* буде заузео исход учешћа Италије на будућој мировној конференцији бити пресудан.³¹ Из преписке са Гвалтијером Кастелинијем види се да Албертини није прихватио идеју поделе Албаније између Србије и Грчке, коју је Кастелини сматрао мање опасном по италијанске интересе од аутономне албанске државе под аустроугарским утицајем.³² Албертини је бранио одлуку Сан Ђулијана, као политичара којег француска дипломатија није превише симпатисала, да се Ђаковица, Пећ и Призрен доделе Србији, „уз још нека увећања“, а да се питање српске луке на Јадранском мору реши додељивањем Сан Ђовани ди Медве, Алесије (Љеша) и Скадра Црној Гори, које би Србија могла да користи.³³ Похвалио је Ђолитијеву опрезност према Сан Ђулијановој самосталној иницијативи у априлу 1913. код грофа Лихновског да се питање Скадра реши добијањем мандата за аустројско-итали-

di fronte alla Serbia e al Montenegro. Perché non vuole lo sbocco della Serbia nell'Adriatico”, *Corriere della sera*, 320, 23. novembre 1912, 1.

²⁹ Историчар Барије истиче да је позиција *Коријере* све до јула 1914. била „стварање једне тзв. Балканије“, тј. Балканске федерације која би спречила обнову турских насиља, еманциповала балканске народе, и зауставила продор и укоренивање Аустроугарске на Балкану, чак и по цену да такво опредељење не донесе подршку политици одређених територијалних проширења Италије. О. Barié, “La politica nazionale del Corriere della sera, dalla guerra di Libia alla grande guerra”, *Risorgimento, Rivista di Storia del Risorgimento e di storia Contemporanea*, XX (1968), 177–178; О. Barié, *Albertini...*, 286–288.

³⁰ L. Albertini, *Epistolario 1911–1926. Dalla guerra di Libia alla Grande Guerra (1911–1914)*, Vol. I, Milano: Mondadori Editore, 1968, 162.

³¹ L. Albertini, *Epistolario. Dalla guerra di Libia alla Grande Guerra...*, 163.

³² Албертини је том приликом бранио „балканску” политику коју је лист заузео 1908. Гвалтијеро Кастелини (Gualtiero Castellini, 1890–1918), тршћански новинар, публициста, путописац и познавалац геополитике Балканског полуострва писао му је, између осталог, 12. новембра 1912: *У сивари, дозволиће ми да кажем да је то моје сасвим поуздано уверење, сичено током балканској пушовања које сам имао прилике да обавим у августу и септембру: Балкански савез је одлучио да делује. У време нејасне формулације последњеј Берхтолдовој предлога, Савез је показивао последње најоре да сичеже узде: од тој ирзменука, схвајивши да се аустријска ојасносј навдија, Савез се одлучио на оокреј. Берхтолдов ѓаф је збој тоја, својом аларманјном важностју, условио балканску акцију, а то је за Аустрију било кобно колико и повлачење из Санџака које је иржелекивао Еренјал. Два велика, шиха иораза два канцелара. У Србији је министар Јовановић дозволио да се ово разуме још у септембру, и сасвим случајно, са радостју, моћу да Вам кажем да ми је са великим задовољством говорио о чланцима тојодина Тореа, који су иначе ирема тоом предлоју били сумњичави: реч је о чланцима који се свакодневно бележе и чиијају у Министарсвиу сивољних иослова (Србије, прим. аут.) (прев. аут.). Исио, 167–168.*

³³ L. Albertini, *Venti anni di vita politica...*, 339–340.

јанско посредовање у Црној Гори, при чему је директор *Коријере дела сера* замерао Болитију да није био обавештен о тој иницијативи и да је у својим *Мемоарима* прећутао планове о подели Албаније (мај 1913) са Аустроугарском, који су се косили са одмереним ставом изреченим месец дана раније поводом Црне Горе.³⁴ Албертини се у јануару 1913. успротивио дипломатском „ћутању” италијанског министра спољних послова због, како је тврдио, аустријског „уцењивања” црногорског краља Николе око препуштања Ловћена Аустрији, тврдећи да се његов лист борио против „ексклузивног етничког права албанизације оних простора који су пре седамдесет година били српски, а више нису, услед турског насиља”.³⁵ Албертини је у својим мемоарима, поводом Скадарске кризе, подсетио да је Италија саветовала Аустроугарској одустајање од изазивања сукоба, апелујући на улогу Русије:

Зар ће Русија ово дојусити? Зар њанслависти неће извршити ирритисак на владу да реагује у користи Јужних Словена? Са групе сиране, ако Аустрија остане у овоме сама, ризикујући раи, да ли ће се задовољити раиом који ће бити окончан – чак и ако се сукоби буду њренели на Црногорце и северну Албанију – а да не ѡражи никакве ѡодносити за себе? Ми не можемо да замислимо да би равнодушна и несебична Аустрија водила раи искључиво из ѡој разлоа и с ѡим циљем да Скадар ѡреда будућој независној албанској држави (прев. аут.).³⁶

Треба истаћи да се Албертини противио плану италијанске окупације Валоне и јужних делова Албаније у случају да Аустроугарска освоји Цетиње и сломи независност Црне Горе, како су захтевали националисти и њихов часопис *Idea Nazionale*.³⁷ Албертини је у истом делу избегао да помене неслагање листа са српским присвајањем Вардарске Македоније непосредно уочи избијања Другог балканског рата.

II

С обзиром на чињеницу да су балкански ратови 1912–1913. представљали радикално узнемирење европске дипломатије и „забијање клина” у ионако пољуљан систем европске политичке равнотеже, италијанска јавност, узбуђена због начина вођења италијанског рата у Либији, унутрашњег одвијања Младотурске револуције и рапидног опадања Османске империје, показала је велико интересовање за политичка збивања на Балкану, нарочито за територијалне промене које ће ти ратови изазвати. О балканским ратовима италијанско јавно мњење и интелектуални, публицистички кругови, писали су

³⁴ *Исѡ*, 369–372.

³⁵ *Исѡ*, 362.

³⁶ *Исѡ*, 376.

³⁷ Том приликом истакао је да је веровао, упркос личном анимозитету према таквом подухвату, да ће искрцавање трупа у Валони бити усаглашеном са Бечом. L. Albertini, *Venti anni di vita politica...*, 380–382; O. Barié, “La politica nazionale del Corriere della sera, dalla guerra di Libia alla grande guerra”..., 178.

и расправљали још у првим годинама сукоба.³⁸ Балкански ратови (1912–1913)³⁹ представљали су преломну тачку за политичку усмереност *Коријере дела Сера*, пошто од тог времена овај лист почиње да критикује аустроугарску политику на Балкану, тражећи путеве споразума са балканским нацијама, о чему као пример може да сведочи сукоб Албертинија са грофом Сан Ђулијанијем око права Србије на излаз на море.⁴⁰ Најцеловитији коментар подршке Балканском савезу објављен је у тексту „Балканско питање и Италија” (*La questione balcanica e l’Italia*) од 12. новембра.⁴¹ Готово сви најчитанији италијански листови имали су, поред *Коријере*, дописнике у Србији, Црној Гори, Бугарској, Турској и Грчкој током 1912–1913.⁴² Пошто се сматрало

³⁸ Овде истичемо следеће публицистичке радове: С. De Stefani, “L’assetamento dei Balcani e l’Italia”, *Nuova Antologia*, Vol. CLXII, Fasc. 982, (1912), 305–310; А. Baldacci, “I confini della Nuova Albania”, *Nuova Antologia*, Vol. CLXVIII, Fasc. 1008 (1913), 686–698. Мемоарско-путописна сведочанства: G. Castellini, *I popoli balcanici nell’anno della guerra: osservati da un italiano*, Milano: Treves, 1913; G. Barella, *La guerra turco-balcanica vista e vissuta agli avamposti montenegrini: diario*, Venezia: Casa Ed. Veneta, 1913; F. Giordano, *Grecia, Turchia, Balcani: studi ed impressioni*, Milano: R. Sandron, 1914; А. Ricchetti, *La guerra nella Penisola*, Roma: Tip. E. Voghera, 1913. Од осталих истичемо: В. De Lucca, *Gli albanesi, i macedo-romeni e gli interessi d’Italia nei Balcani*, Roma: Tipografia dell’Unione editrice, 1913; М. Govi, *Il socialismo internazionalista e la guerra italo-balcanico-turca*, Modena, 1912; L. Lodi, *L’Italia e la guerra nei Balcani*, Roma: Tipografia Editrice Nazionali, 1915; L. Azzarita, “Gli Slavi della Balcania e l’Italia”, *Vita Internazionale*, Anno XVI, Milano, 1913, 430–433; L. Azzarita, “La questione albanese e le rivalità tra l’elemento teutonico e quello serbo”, *Vita Internazionale*, Anno XVI, Milano: 1913, 35–38; Т. Scoccianti, *Appunti sul servizio di Guerra prestato nel Montenegro, Durante la Campagna balcanica, dall’ambulanza 29 della Croce rossa italiana (novembre 1912 – maggio 1913)*, Roma: Tip. E. Voghera, 1914; Viator, “Dalle guerre balcaniche all’ultimo piano germanico”, *Vita e Pensiero*, Vol. 2, 1916, 218–224; F. V. Ratti, *Albania e vita Albanese*, Firenze: Bemporad, 1915; Illyricus (pseud. di Eugenio Barbarich), *La guerra nei Balcani: la ripresa della guerra: la guerra tra gli alleati*, Roma: Rivista marittima, 1913; А. Ghisleri, *La guerra e il diritto delle genti secondo la tradizione italiana: Conferenza tenuta nel Teatro di Forlì il 3 Novembre 1912*, con appendice di note documentali, Roma: Libreria Politica Moderna, 1912; А. Caroncini, *L’Italia e la futura economia balcanica: contributi alla preparazione dei nuovi trattati del commercio*, Offic. tip. Bondoni di G. Bolognesi, 1913; F. Carli, *La ricchezza e la guerra*, Milano: Treves, 1915. Осим наведених дела, погледати најновију студију: О. Поповић, “Montenegro in Travel Accounts of Italian Authors in the Period of the Balkan Wars”, *International Journal of Euro-Mediterranean Studies*, Vol. 11, Num. 1, Emuni, (2018), 29–48. Бруно Барили, дописник *Трибуне*, објавио је књигу репортажа *Српски рајтови* (В. Barilli, *Le guerre serbe*, a cura di Giorgio Pellegrini, Roma: Editori Riuniti, 1993), који су преведени на српски језик. Б. Барили (прир. Ђ. Пелегрини), *Српски рајтови*, Нови Сад: Прометеј, 1996; Б. Барили, *Бишка код Мергара и Врањичија*, прир. М. Јелачић, Земун, 1913.

³⁹ Најцеловитију студију посвећену односу Италије према Балканском савезу, уз хронолошки приказ дипломатске активности италијанских дипломата на Балкану од 1878, дали су Антонело Бјађини и Алберто Бекерели. А. Biagini, *L’Italia e le guerre balcaniche*, Roma: Edizioni Nuova Cultura, 2012. А. Becherelli, *Serbia e crisi balcanica (1908–1913), Il carteggio dell’adetto militare italiano a Belgrado*, Roma: Edizioni Nuova Cultura, 2015.

⁴⁰ L. Albertini, *I giorni di un diario...*, 27–28. О италијанским дописницима на Балкану: G. Licata, *Storia e linguaggio dei corrispondenti di guerra...*, 94–99.

⁴¹ “La questione balcanica e l’Italia”, *Corriere della Sera*, 315, 12. novembre 1912, 1–2.

⁴² Један од првих скупљених извештаја/репортажа објавио је још 1913. новинар Еуђенио Гварино (Eugenio Guarino, 1875–1938) за социјалистички часопис *Avanti!* (*Nei Balcani durante la guerra: lettere dal Montenegro, dalla Serbia, dalla Bulgaria, dalla Rumenia, dalla Turchia*, con prefazione di Claudio Treves, Milano: Soc. Ed. Avanti, 1913). Своје дописнике током балканских ратова у државама Балканског савеза, првенствено у Србији и Црној Гори, имао је лист *Tribuna*, чији је дописник Бруно Барили (Bruno Barilli, 1880–1952), познати сликар и супруг сликарке Милене Павловић-Барили, од 1912. до 1915. боравио у Србији, сарађујући

да ставови листа не одударају превише од политике италијанске владе, многи уводни текстови тј. чланци објављивани у августу и септембру 1912. приступали су детаљно балканској проблематици. Лист је током целокупног трајања балканских ратова велику пажњу посвећивао бечкој политичкој штампи и реакцијама које су покрети трупа балканских народа код ње изазивали.⁴³ О блискости Србије и Италије у том времену упућују и похвалне речи листа према намери увођења италијанског језика у трговачке школе у Србији и министру Љубомиру Јовановићу, најзаслужнијег за тај чин.⁴⁴ Преносећи вест о смрти Милована Миловановића, једног од главног креатора српско-бугарског савеза, лист је истакао значајне појединости из његове биографије, хвалећи његову ученост, дипломатску вештину и способност да у Риму буде примљен срдачно.⁴⁵ Поводом доласка грофа Бертолда на преговоре у Сан

истовремено у *Corriere della sera* и *Il Resto del Carlino*. За *Il Secolo* дописник из Србије и Црне Горе био је Ђулио Барела (Giulio Barella), који је сарађивао у болоњском листу *Il resto del Carlino*, а био је главни дописник и за тршћански лист *Piccolo*. Други важан дописник са турско-балканског фронта који је често коментарисао Србију био је Капасо Торе ди Капра-ра Ђовани (Capasso Torre di Caprara Giovanni), који је под псеудонимом Ђубело Мемоли (Giubello Memmoli) објављивао репортаже у листу *Giornale d' Italia*; на истом фронту бора-вио је и Корато Золи (Corrado Zoli), сарадник *Stampa* и *Secolo*. Леонардо Ацарита (Leonardo Azzarita) био је дописник листа *Gazzetta di Venezia*, али је слао репортаже и извештаје у *Secolo*, *Messaggero*, *Piccolo*, *Corriere della Puglia*, пошто је од 1911. до 1915. путовао Балканом. Дописник листа *Messaggero* из Србије, ослобођене Вардарске Македоније (1912) и Црне Горе (1913) био је Итало Карло Фалбо (Italo Carlo Falbo), главни уредник (1909–1912) и угледни новинар. Дописник листа *Giornale d'Italia* из Рима на српском фронту био је 1912. године Исидоро Замполи (Isidoro Zampolli, 1867–1928). Значајне описе за *Giornale d'Italia* пружио је и Лучано Магрини (Luciano Magrini, 1885–1957), истакнуто име италијанског дописништва и новинарства, који је све до 1923. био лични Албертинијев повереник за питања спољне политике; у априлу 1913. боравио је у Албанији и поприштима Другог балканског рата; одређени публицисти оптужили су Магринија за хеленофилство и наклоност Турцима. Орацио Педраци (Orazio Pedrazzi) био је дописник листа *Telegrafo* из Ливорна. За торински лист *La Stampa* дописник из Цариграда од 1908. био је Вирђинио Гајда (Virginio Gayda, 1885–1944), који је коментарисао балканске догађаје, као истакнути познавалац историје балканских народа; у Скадру је у марту и априлу 1913. у име листа *Stampa* боравио и Франческо Саворњан ди Браца (Francesco Savargnan di Brazza, 1883–1964); дописништво са Балкана од 1907. у том листу обављао је и Родолфо Фоа (Rodolfo Foà), сарадник листа *Tribuna*, а као оснивач *Italia all'estero*, угледног научног часописа посвећеног проблемима италијанске емиграције и спољне политике, живо је пратио промене на Балкану, будући да је пре 1912. боравио у Македонији и Албанији. Ђузепе Бевионе (Giuseppe Bevi-one) био је такође дописник *La Stampa* и боравио је на Балкану 1912. године, а написао је студију о политичко-економском присуству Италије у Османском царству (*Italia e Asia minore*, Torino: Bocca, 1914), у којој је изложио погледе на Младотурску револуцију. Дописник најчитанијег тршћанског листа *Piccolo* из Србије током Првог балканског рата био је Марио Нордио (Mario Nordio); дописник листа *Mattino* из Напуља на Балкану Карло Скарфољо (Carlo Scarfoglio), док је Ело Луцато (Ello Luzzatto) извештавао за листове *Nazione* (из Фиренце) и *Gazzetta di Venezia*. Један део Нордијевих путописа из 1912–1913. могуће је пронаћи у књизи *Mario Nordio. Inviato speciale in Europa*, Istituto Giuliano di storia, cultura e documentazione, 1992. Искуства у балканским ратовима помогло је да у Првом светском рату дописник листова *Messaggero* и *Secolo* постане Иво Типико (1869–1923), српски књижевник италијанског порекла из Далмације, који је своја искуства објавио у књигама *Ујисци из рајна* (Београд: Portalibri, 2020) и *Из рајних дана (1912–1917)* (Крф: Министарство просвете и црквених послова, 1917).

⁴³ Вид. нпр: “La situazione giudicata a Vienna”, *Corriere della sera*, 277, 5. ottobre 1912, 1; “Il punto di vista austriaco. Le scarse probabilità di operazioni nel Sangiaciaco”, 279, 7. ottobre 1912, 1.

⁴⁴ “L’italiano in Serbia”, *Corriere della sera*, 71, 11. marzo 1912, 3.

⁴⁵ “La morte di Milovanovic presidente del consiglio serbo”, *Corriere della sera*, 182, 2. luglio 1912, 3.

Росоре са италијанским министром спољних послова Сан Ђулијаном, лист је позвао италијански државни врх да, уколико Аустроугарска одбије да поштује гаранцију свих европских сила о плану успостављања хришћанског гувернера Македоније, потребно је Италију окренути принципу *Балкан балканским народима* (*Balkan ai popoli balcanici*) који „је сваки италијански министар спољних послова до сада заговарао”, наглашавајући инструментализацију албанског народа од стране Беча за ширење на територију Македоније, Епира и Старе Србије.⁴⁶ Све до новембра 1912, лист је криво Европу што се „залуђивала да може постићи *status quo* обостраним подржавањем Турске, Аустрије и Русије”, пошто се европска политика „преварила у прецењивању турске војне моћи, тежећи нејасном и одуговлаченом рату у којем неће нико победити”, а то се показало неуспехом.⁴⁷

Вести посвећене Србији и Црној Гори и току балканских ратова можемо поделити по различитим категоријама, од којих ћемо истаћи тематску поделу на геополитичке анализе и политичке коментаре, рубрику дневних и тематских вести, и репортаже. Свакодневно извештавање отпочело је 2. октобра 1912, али је већ у септембру сијасет текстова апеловао на очување мира, избегавање ратне опције, као јединог решења за план административних реформи у три вилајета (Косовски, Битољски, Солунски), уз анализу и описе турских насиља. Непосредно уочи сукоба, лист доноси детаљне информације о војној снази чланица Савеза⁴⁸ и фотографије главнокомандујућих армија.⁴⁹ Подвучено је да су турско-арнаутски масакри хришћанског живља у Беранама, о којима је извештавало дописништво *Corriere delle Puglie* из Подгорице, варварски чин; пратећи коментар био је да су „четворицу хришћана зауставили неки Арнаути који су им пред очима турских војника везали руке и ноге, бацивши их на земљу и позвавши их да се одрекну вере. Пошто су они вапили за милошћу, притом се опирући, ови су им одсекли главе ударцима секирама и тако окрвављене разносили градом”; описана су и убиства Срба у Бјелом Пољу и покољ 40 жена.⁵⁰ Занимљив је став да „бугарско-македонско” решење Македоније „више одговара Русији од аустријско-албанског”.⁵¹

⁴⁶ “Il convegno di San Rossore e le complicazione balcaniche”, *Corriere della sera*, 294, 22. ottobre 1912, 3.

⁴⁷ “L’unico assetto possibile per la penisola balcanica”, *Corriere della sera*, 304, 1. novembre 1912, 1.

⁴⁸ Први извештај о бројности војних трупа, уз кратка обавештења о начинима регрутације, карактеру војне службе и плановима распореда трупа, објавио је Ђорџо Бомпиани (Giorgio Bompani) 3. октобра, процењујући да ће Турска мобилисати 500.000, Бугарска 280.000, Србија и Грчка 120.000, а Црна Гора 37.000 војника. “Come sono composti i eserciti che si stanno concentrando”, *Corriere della sera*, 275, 3. ottobre 1912, 2. Војним аспектима рата Бомпиани се бавио и у тексту “La distribuzione delle forze armate nella penisola balcanica”, који је објављен 12. октобра 1912.

⁴⁹ “I condottieri degli eserciti balcanici”, *Corriere della sera*, 275, 3. ottobre 1912, 2.

⁵⁰ “Orribili particolari sugli ultimi massacri di Berana”, *Corriere della sera*, 249, 7. settembre 1912, 3; “La ripresa della rivolta deliberata dai capi? I massacri dei Serbi”, 253, 11. settembre 1912, 3. Када је реч о Турској, немали број прилога коментарисао је са несимпатијом злочине против нетурског становништва у Македонији и Старој Србији. Вид.: “A che mira la Turchia”, *Corriere della sera*, 219, 8. agosto 1912; “Invasione turca in territorio montenegrino”, *Corriere della sera*, 216, 5. agosto 1912, 1.

⁵¹ “Austria e Russia e punti del loro dissenso”, *Corriere della sera*, 270, 28. settembre 1912, 1.

У редовној рубрици *Dalla Serbia* преношене су званичне изјаве најзначајнијих политичких представника Србије. Када је лист пренео да је Пашић изјавио да „Драч није искључиви циљ српске политике, већ питање о којем треба расправљати”, и да Русија не стоји иза тога, његов разборит став је похваљен.⁵² Од почетка сукоба прате се вести са попришта борби, дипломатски преговори, придаје важност питању острва у Егеју и Дарданелима, турско-бугарском сукобу, Солуну и операцијама у Тракији. Лист је тврдио да је Бугарска највише заинтересована за успостављање административних реформи у Македонији и да се налази „наспрам Европе која је у противречности сама са собом због неподобности средстава за одржавање мира”.⁵³ Често питање у овом периоду било је и то како ће Србија добити излаз на море а да не наруши неповредивост „интересне сфере” и „пролаза” Аустроугарске ка Солуну, те да ли ће Двојна монархија да остане по том питању неутрална.⁵⁴

Лист је свакодневно извештавао о свим најважнијим биткама и кретањима српске и црногорске војске, аплаудирајући дефинитивном слому Турске у Европи. Доносе се вести о освајањима Куманова, Скопља, Берана, Метохије, Старе Србије, Прилепа, Пећи, Битоља, Митровице, али и турско-бугарским и грчко-турским сукобима, поготово о опсади Једрена. Специјални извештачи постоје у главном граду сваке од зараћених земаља. Србија није изричито споменута у критици односа који је главни штаб бугарске армије показивао према италијанским ратним кореспондентима, којима је било забрањено да воде слободну комуникацију (писма и пошта су им били пресретавани), али је пренео жалбе дописника Фалба из листа *Messagero*, који се налазио у Врању.⁵⁵ Већ 21. октобра 1912. истиче се да ће судбина хришћана из Косовског, Битољског и Солунског вилајета, уколико Турска победи, бити слична судбини скорашњих „покоља Бугара и Јермена”.⁵⁶ Срби, Бугари и Грци, за разлику од Албанаца, немају за циљ да се територијално увећају на оном простору који, попут њих, и Албанци својатају, већ желе да имају онај ниво аутономије који им омогућава заштиту од турских репресија. Истовремено је текла критика „дволичног” односа Беча према Албанцима.⁵⁷ Прелазак 150 километара од Призрена до Љеша у новембру 1912. по „каменитом терену без стаза” и температури 14 степени испод нуле извештач је испратио коментаром да „сличан војни подухват Срби нису никада направили, те да у томе никада не би успели да нису имали албанске водиче”.⁵⁸

Италија мора пронаћи пут компромиса са ојачаним балканским државама, нарочито штитећи економски суверенитет Србије.⁵⁹ Лист је критико-

⁵² “L’ autonomia albanese e le Potenze”, *Corriere della sera*, 332, 29. novembre 1912, 1.

⁵³ “Quale è la politica dell’Austria? L’ assetto dei Balcani e la pace europea”, *Corriere della sera*, 303, 31. ottobre 1912, 2.

⁵⁴ “Qual è la politica dell’ Austria? L’ assetto dei Balcani e la pace europea”, *Corriere della sera*, 303, 31. ottobre 1912, 2.

⁵⁵ “Riviste e giornali”, *Corriere della sera*, 310, 7. novembre 1912, 3.

⁵⁶ “Il convegno di San Rassore e le complicazioni balcaniche”, *Corriere della sera*, 294, 22. ottobre 1912, 1.

⁵⁷ “Il convegno di San Rassore e le complicazioni balcaniche”, *Corriere della sera*, 294, 22. ottobre 1912, 1.

⁵⁸ “La marcia dei Serbi da Prizrend ad Alessio”, *Corriere della sera*, 326, 23. novembre 1912, 1.

⁵⁹ Лист је у овоме имао подршку *Трибуне*. “Lo sbocco nell’ Adriatico favorito dalla politica dell’ Italia. Un articolo ufficioso romano”, *Corriere della sera*, 314, 17. novembre 1912, 1.

вао намеру Аустроугарске да путем спајања Србије и Црне Горе у једну царинску зону под њеним протекторатом спречи излазак Србије на Јадранско море и добијање луке, залажући се за јаче посредовање Италије у преговорима Србије и Бугарске око српских захтева за излаз на Јадрану, од којих је лист највише преферирао Сан Ђовани ди Медуу, много више него Драч.⁶⁰ Српској експанзији на Јадрану Аустрија је супротстављала Црну Гору и црногорске претензије на море између Бојане и Белог Дрима, што је осуђено као неприципијелна политика, јер се ради о „намерном конфронтирању интереса држава истих по етницитету”, при чему је у истом тексту примећено будуће југословенско уједињење: „ко каже да се Срби из Црне Горе не би једног дана ујединили са Србима, Хрватима и Словенцима из Двојне монархије, ако ови стекну статус као Мађари”.⁶¹ Велика Албанија осуђена је као пројекат, али се подржава идеја да Драч припадне Албанији; чланак од 3. јануара 1913. појашњава „да ће по аустро-угарском плану стварања *Велике Албаније*, територија Македоније увелико прећи Охрид и доћи до Битоља” и „ући у срце Македоније”.⁶² Територија северно од Белог Дрима такође је албанска, али припадање те области некој другој држави не ствара оне проблеме као поседовање Драча. Аустроугарска и Румунија, по писању *Коријере*, прекидају територијални континуитет Русије са словенским државама на Балкану.⁶³ Сидни Сонино је сматрао да уколико Србија не може добити луку, има право да се железничком мрежом повеже са неком луком која не мора територијално да јој припада, али је пожељно да има слободу економске трговине, при чему Италија треба да се укључи у градњу пруге Драч–Битољ и Валона–Солун; Сонино је истакао и да је рат у Либији допринео избијању рата на Балкану, указујући балканским народима на унутрашњу слабост Турске и неслагање између њеног старог и новог режима.⁶⁴ Лист је као важан назначио и став *Трибуне* да је Србија, за разлику од Црне Горе, „опремљена много јачим средствима за улагање у поморске снаге”, али да јој не одговарају пружене гаранције, уз констатацију да ће питање српске луке на конференцији амбасадора у Лондону, која је отпочела с радом 16. децембра 1912, бити међу првим расправљано.⁶⁵ Без железничке мреже и финансијске помоћи европских сила, Албанија неће бити ни „више ни мање витална”, без обзира да ли има Скадар и Сан Ђовани ди Медуу под својом контролом; „тој малој држави (Црној Гори)

⁶⁰ “L’Italia e la questione balcanica”, *Corriere della sera*, 315, 12. novembre 1912, 2; „La politiche che si impone”, 318, 15. novembre 1912; “Le questioni diplomatiche suscitate dalla guerra balcanica. L’atteggiamento dell’Italia”, 319, 16. novembre 1912, 2; “I termini della contesa. I punti risolti e quelli da risolvere”, 320, 17. novembre 1912, 2; Вест од значаја било је и предавање индустријалца и привредника Чезареа Марангонија (Cesare Marangoni) „Италијански посао и Балкан”, у коме је истакао да је поседовање слободне трговачке луке Србије на Јадранском мору од виталног значаја за Италију. “Il lavoro italiano ed i Balcani”, *Corriere della sera*, 362, 30. dicembre 1912, 5.

⁶¹ “Il compito dell’ Italia. Pacificazione e accomodamento”, *Corriere della sera*, 328, 25. novembre 1912, 1.

⁶² “Perché la Turchia ha cominciato a cedere. L’ insuccesso delle pratiche di mediazione”, *Corriere della sera*, 3, 3. gennaio 1913, 1.

⁶³ “La politica dell’ Austro Ungheria di fronte alla Serbia e al Montenegro. Perché non vuole lo sbocco della Serbia nell’ Adriatico”, *Corriere della sera*, 320, 23. novembre 1912, 1.

⁶⁴ “La questione libica e questione balcanica”, *Corriere della sera*, 337, 4. dicembre 1912, 1.

⁶⁵ “L’ atteggiamento dell’ Italia nella questione albanese e in quella del porto serbo”, *Corriere della sera*, 338, 5. dicembre 1912, 1; “Il porto serbo e la questione dell’Albania al convegno degli Ambasciatori”, 349, 16. dicembre 1912, 1.

биће тешко да одржи независност ако јој не буде допуштено проширивање до Белог Дрима”, при чему је наглашено да се подржавају политичка, а не етничка решења. *Коријере дела Сера* приговарао је да је рат на Балкану замисљен као „семе будућих сукоба” у име Бизмаркове политике која сноси кривицу за гурање Аустроугарске према Егејском мору и одузимање права Русији да се меша у балканску политику; осим тога, веровало се да се мирна територијална подела Македоније не може извршити.⁶⁶ Ток Лондонске конференције, од децембра 1912. до фебруара 1913, праћен је свакодневно; лист је опомињао да су захтеви да се Аустрији преда Ловћен претње сувереној држави коју ће подржати Русија.⁶⁷

Коријере дела Сера имао је и важну улогу као медијатор у ширењу истинитих вести. Пример за то могу бити информације које су стизале из Лондона у вези са дезинформацијама агенције Ројтер да ће Црна Гора захтевати од Србије препуштање Призрена, што је узбунило београдску штампу.⁶⁸

Велика пажња посвећена је албанском питању. У много наврата лист је показивао своју нескривену симпатију према албанском националном питању и његовом очувању. То је дошло до изражаја када је лист одбацио, наводећи у целини Пашићеве наводе, његову констатацију да Албанија треба да буде подељена између Србије и Грчке, називајући такву политику проблематичном; ипак, указано је на значај Пашићеве изјаве да Србија не жели царинску унију са Аустроугарском.⁶⁹ Још 1. јуна 1912. оштрим речима је истакнуто да ће Турска, „лишена филозофије, уметности, политике”, бити поражена од балканских народа које не треба „успоравати”; Србија је упозорена да се не шири на рачун Албаније; Албанци морају да имају државу и словенски народи на Балкану, попут Срба и Бугара, с тим морају да се помире.⁷⁰ Одбацујући као непроверене тврдње да су Срби у септембру 1913. чинили мучења албанског живља, лист је у октобру објавио да налази разумевање за албанске избеглице из српских војних области у Албанији, саветујући владу у Београду да одустане од насилних измена Лондонског споразума и да њене јединице

⁶⁶ “Un dilemma all’ Europa. Il problema della pace per l’Italia”, *Corriere della sera*, 274, 2. ottobre 1912, 1.

⁶⁷ “Problemi e dubbi del momento”, *Corriere della sera*, 359, 27. dicembre 1912, 1.

⁶⁸ “Avvisaglie di discordia fra gli Alleati per la spartizione”, *Corriere della sera*, 22, 22. gennaio 1913, 1.

⁶⁹ Осуђене су тврдње да Албанци нису способни за самосталну управу, а Србији је граница постављена на Белом Дриму: *Балкански народи нису оћичели рај да би освајали народе који им ећички не ћрипадају, нећо да би ослободили своје сународнике ћоћичињене Турцима. (...) Србија захћева луку на Јагранском мору, али она може бити само северно од ћока Белоћ Дрима. Ова река је ћраница са Албанићом. Поћребе Србије за изласком на море имале су дубок разлоћ, щћавише, рећи ћемо, айсолућно оћравдан разлоћ, нарочийћо онда када је Србија од Црне Горе била щерийћорићално одвојена и када нису деловали оћтиварљиво ћланови о сћварању балканске федерације и царинске уније, који сада сћћоје у ћлану Балканскоћ савеза. Са щерийћорићалним ћрићајањем Црне Горе Србији, Конфедерацићом, царинском унићом, Србија би, чак и да не добије власћийћу луку на Јагранском мору – иако може да је сћекне – усћела да задовољи своје економске ћоћребе ћосредсћивом црноћорских лука, ћри чему би и грући ћоморски ћућеве на исћоку и јућу за њу, онда, били оћворени. (...) Албанија која ћрићада Албанцима не смећа лећийћимним асћирацијама Србије* (прев. аут.). “Come il conflitto potrebbe allargarsi. Questione albanese e unione doganale”, *Corriere della sera*, 312, 9. novembre 1912, 2.

⁷⁰ “Il programma italiano nella questione orientale. I Balcani ai popoli balcanici”, *Corriere della sera*, 305, 2. novembre 1912, 2. “L’ora storica”, *Corriere della sera*, 308, 5. novembre 1912, 1.

напусте територију друге државе.⁷¹ Током читавог трајања сукоба, лист је подржавао формирање независне албанске државе, у име цивилизацијских европских вредности, као гаранција будућем миру и напорима да се један велики народ извуче из стања „варварства”. Занимљиво је да ће почетком маја 1913. лист заговорати интернационализацију Албаније, одбијајући наводе да ће „привремена или стална окупација Валоне и јужних делова Албаније”, која је у току, допринети просперитету Италије.⁷² Питање масакра над албанским становништвом великим делом поклопило се са извештајима које је влади у Риму слао Карло Папа (Carlo Papa), тадашњи италијански војни аташе у Београду, који је у марту 1913. посетио Битољ, Урошевац, Вардарску Македонију и Метохију.⁷³

Срж политичких коментара била је непрекидна бојазан за исхитрене потезе и одлуке Аустрије, која је према Србији постављала „сумњиве и нејасне” гаранције. У току трајања преговора изнето је мишљење да Срби, и поред 50.000 српских војника присутних у Тракији, неће инсистирати на томе да Бугари нападну Цариград, што је произлазило из тумачења да ће их у томе омести компликована и нерешена ситуација у Скадру, северу Албаније, Драчу, Сан Ђовани ди Медуи и обали Јадранског мора.⁷⁴

Занимљив је став Луиђија Луцатија (Luigi Luzzatti, 1841–1927), дугогодишњег сарадника, министра финансија и истакнутог политичара, који је 27. децембра написао да се више не може веровати „Младотурцима, који су цео свет обманули својим памфлетима о демократији”, снажно агитујући за народе Балкана чије се „здраве тврдње не могу ничим спречити”; отворено је подржао ратне циљеве Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе, позивајући европске владе да им помогну.⁷⁵

Италијанско-српски односи нису увек осликавани идеално и често се лист, уколико изричито није демантовао, позивао на тумачење догађаја које су пружали други листови, као што су *Giornale d' Italia* и *Tribuna*. Као пример за то може да послужи пресретање италијанског трговачког пароброда

⁷¹ “I consigli alla Serbia e la situazione interna albanese”, *Corriere della sera*, 290, 17. ottobre 1913, 1.

⁷² “La miglior soluzione”, *Corriere della sera*, 127, 8. maggio 1913, 5.

⁷³ Карло Папа (Carlo Papa) у извештајима влади у Риму (*Notizie relative alla guerra serbo-turca dell' autunno 1912*, поглавље *Circa massacri e crudeltà commesse dai serbi*, извештај од 1. јануара 1913; *Notizie relative alla guerra serbo-turca del 1912–1913*, извештај од 3. априла 1913) није негирао да су злочини над албанским становништвом чињени од одређених одељења српске војске у областима западно од Призрена и ка Јадранском приморју, али их је видео као део већих сукоба, а не свесне намере да се уништи један народ, те није пренаглашавао њихов значај. Истицао је, међутим, да су Бугари чинили злочине у области Сереса (Сера), Струме и Солуна. Папа је стекао утисак да је Албанце рат много мање намучио него што се представља, и да су области око Куманова и Битоља услед ратних дејстава претрпеле више штете него области на Косову и Метохији. Урошевац (Феризовић), који је према писању неких аустријских листова био „потпуно уништен као казна за издају његових становника – почетне симулације предаје, а затим изненадног отварања ватре на српске трупе” – заправо је био очуван; Папа је истакао да је „већина кућа остала нетакнута”. Папа је у марту 1913. боравио и у Митровици, обишавши штаб српских трупа, али и области око Призрена. А. Becherelli, *Serbia e crisi balcanica...*, 175–177, 195–196.

⁷⁴ “Problemi e dubbi del momento”, *Corriere della sera*, 359, 27. dicembre 1912, 1.

⁷⁵ L. Luzzatti, “La diplomazia europea ha ritrovato sè stessa?”, *Corriere della sera*, 359, 27. dicembre 1912, 1.

Kaprera у луци Драч, 30. децембра 1912, од стране команданта српских трупа у Драчу, које је послужило као критика да се „одбрана српских интереса у међународном праву спроводи пажљиво и озбиљно”, и да се не чине исхитрени поступци, без консултације влада укључених страна, будући да је брод служио као комуникација са италијанским конзулатом у Драчу; познато је да конзул Долфини није хтео да се повинује српским наредбама.⁷⁶ На вест да би црногорски делегати тражили Ђаковицу на Лондонској конференцији од Србије, дописник из Београда прокоментарисао је да Балкански савез није у стању да изглади све неусаглашености, упркос „савреном међусобном разумевању”.⁷⁷ Извештач из Београда тврдио је да је „почетком фебруара, опште уверење било да до рата неће доћи, и да ће бити локализован”.⁷⁸

Коријере дела Сера активно је пратио сукобе око Скадра од обнове оружаних дејстава 8. фебруара 1913, коментаришући новонастале политичке проблеме. Династија Петровић може да изгуби власт у Црној Гори уколико јој Скадар не буде припао, пошто је идеја о муслиманском принцу за Албанију одбачена јер би то представљао „исламски центар на већински хришћанском Балкану”.⁷⁹ Извештавало се о освајању Блатоје крај Брдице и 24.000 српских војника који су помагали Бугарима у Једрену. Присуство торпедњаке *Hamidié* у Бару такође је изазивало бојазан од шире ескалације сукоба.⁸⁰ Бојазан због положаја католичких монахиња у Скадру приликом бомбардовања није подразумевала оправдање насилне политике Двојне Монархије према Србији и Црној Гори, која је хтела да се окористи правом протектората над католицима у Албанији.⁸¹ Крајем марта отпочело је „бомбардовање без милости управљено на цркве, џамије, болнице и здања са истакнутим заставама Црвеног крста”, када је уредништво подржало заједнички потез италијанске, руске, и аустроугарске дипломатије да се бомбардовање града привремено обустави док се градско становништво не евакуише.⁸² Одбацујући идеју да се испровоцира рат са Црном Гором, апеловало се на разборитост Србије да због „угрожености већ стечених територија и добијене Ђаковице не инсистира на продужетку рата, од којег су Срби уморни”, указујући поново на опасност од изоловане акције Аустрије.⁸³ Лист је осудио вишемесечну

⁷⁶ “Un incidente a Durazzo fra i serbi e la nave Caprera”, *Corriere della sera*, 363, 31. dicembre 1912, 2. “Lagnanze serbe circa il console austriaco di Durazzo”, *Corriere della sera*, 2, 2. gennaio 1913, 2.

⁷⁷ “Avvisaglie di discordia fra gli Alleati per la spartazione”, *Corriere della sera*, 21, 21. gennaio 1913, 6.

⁷⁸ “Momentanea rinunzia bulgara all’aiuto dell’ esercito serbo”, *Corriere della sera*, 34, 3. febbraio 1913, 6.

⁷⁹ “L’ Europa e l’Albania autonoma. I gravi problemi dell’assetto del nuovo stato”, *Corriere della sera*, 57, 26. febbraio 1913, 1.

⁸⁰ “Le truppe serbe ritirate dal litorale di Durazzo per la minaccia dell’ ‘Hamidié’”, *Corriere della sera*, 72, 13. marzo 1913, 1; “L’ Hamidié davanti Antivari. Sessanta serbi tra morti e feriti nel bombardamento di San Giovanni di Medua”, 72, 13. marzo 1913, 7; “Il panico a Durazzo”, 72, 13. marzo 1913, 1, 7.

⁸¹ “L’ iniziativa dell’Austria e l’atteggiamento dell’Italia”, *Corriere della sera*, 80, 21. marzo 1913, 1.

⁸² “Un passo italo-russo”, *Corriere della sera*, 83, 25. marzo 1913, 1–2.

⁸³ “La situazione semplificata dopo l’ accordo per Scutari e Giacova. Le pratiche per la pace balcanica”, *Corriere della sera*, 82, 23–24. marzo 1913, 1; “Nessuna conferma a Roma. Le istruzioni al ministro d’Italia a Cettigne”, 83, 25. marzo 1913, 1.

опсаду Скадра, иако се указивало на апсурдност идеје да се град ратом одузима Црној Гори, ако јој буде евентуално припао.⁸⁴ Констатујући да Аустроугарска жели да стекне преовлађујући протекторат над албанским католицима, лист је позвао барона Сквитија, италијанског амбасадора на Цетињу, да код црногорске владе утиче да обустави опседу Скадра.⁸⁵ Тачно дефинисање граница на северу Албаније и компензације Црној Гори на десној обали Бојане и обронцима Тарабоша требало је бити одложено у име хитног спровођења одлука из Лондонског уговора, нарочито у погледу јужних граница Албаније, чијег су се одрицања Италијани плашили.⁸⁶ Осим тога, сматрало се да Црну Гору чека моменат „када се са речи буде прешло на спровођење одлука, из чега ће избити неслагање и хаос, из кога ће они (Црногорци, прим. аут.) профитирати”.⁸⁷ Тврдећи да Италија не може бити пасивни посматрач онога што се догађа, лист је одвраћао Аустрију од напада на Црну Гору правцем Котор–Ловћен, док год се не исцрпе све могућности за мирне преговоре, анализирајући могуће правце напада.⁸⁸ Гуљелмо Емануел је напомињао да ће „српска влада саветовати црногорску да се повуче из Скадра, по цену добијања компензација у околини Пећи и Санџачке области”, називајући застој у преговорима почетком маја 1913. „дечијом игром шаха”.⁸⁹ У априлу 1913. лист је детаљно извештавао о поморској блокади црногорске обале, заступајући став да краљ Никола не сме да абдицира, како не би дошло до уједињења Србије и Црне Горе због провокације ратом који жели Аустроугарска.⁹⁰ Пад Скадра лист није дочекао изненађено, иако је предлог био да се Црној Гори додели уска територија око десне обале Бојане и Тарабоша, које за „Албанију немају никакав значај”.⁹¹

Потпредседник црногорске скупштине Шћепо Мартиновић упутио је фебруара 1913. телеграм захвалности уредништву листа, због „залагања које показује за праведне црногорске интересе око града, који је Црна Гора предала у залог Венецији ради одбране од османских освајања”.⁹²

⁸⁴ Али ко би на себе преузео овај болни и опасни задатак њеновој освајања Скадра и њога да траг поврати од Црне Горе, изазивањем кризе која би резултирала сјајањем Црне Горе са Србијом и самим њим њојавом Велике Србије на Јаграну? (прев. аут.). “Austria e Russia d'accordo per dare Scutari all' Albania”, 72, 13. marzo 1913, 1; “La grande pericolosa prova dei popoli balcanici”, *Corriere della sera*, 108, 19. april 1913; 1.

⁸⁵ “La sorpresa a Roma per l' ultimatum austriaco al Montenegro. L istruzioni del ministro del Italia a Cettigne”, *Corriere della sera*, 83, 25. marzo 1913, 2.

⁸⁶ “La nuova intimazione per lo sgombero di Scutari”, *Corriere della sera*, 114, 25. aprile 1913, 1.

⁸⁷ “Il supremo obiettivo d' Europa”, *Corriere della sera*, 117, 28. aprile 1913, 1.

⁸⁸ “La mossa austriaca e la politica italiana. Le incognite del momento. Ora critica. Il dovere dell' Italia”, *Corriere della sera*, 121, 2. maggio 1913, 1.

⁸⁹ “L'intervento austriaco per la restituzione di Scutari. Scarse speranze londinesi”, *Corriere della sera*, 123, 4. maggio 1913, 7.

⁹⁰ “L'inutile resistenza del Montenegro”, *Corriere della sera*, 97, 8. aprile 1913; “Per la soluzione della questione di Scutari”, 100, 11. aprile 1913, 1.

⁹¹ Чланци су објашњавали да није немогуће да се дође до територијално-економске компензације на малом простору око Скадра, по сазнању да ће Црна Гора уступити град европским силама. “La transazione possibile e i pericoli d'un dissenso europeo”, *Corriere della sera*, 113, 24. marzo 1913, 1.; “Il fatto nuovo”, 122, 3. maggio 1913, 1.

⁹² “Un telegramma del presidente Martinović al Corriere della sera”, *Corriere della sera*, 54, 23. febbraio 1913, 5.

У Другом балканском рату *Коријере дела Сера* показује више разумевања за Бугарску него за Србију, макар у почетку. Лист је веровао у тврдње бугарске владе да је било предвиђено право на постојање новог споразума о обавезама проистеклим из уговора о савезу из априла 1912. (нарочито у погледу резултата ратних операција), и да српске аспирације на целу Вардарску Македонију нису оправдане. Најважнији коментар био је да Пашић погрешно истиче да је спорна територија она која обухвата област између Шар-планине, Родопа, Егејског мора и Охридског језера, јер „Бугари показују да то не одговара истини”, будући да су области око Кратова, Велеса, Битоља, Охрида територија која је стављена ван спора, док Бугари спорном облашћу сматрају Куманово, Скопље, Гостивар, Тетово. Друга Пашићева грешка је инсистирање на „обавези бугарске подршке за српску луку на Јадранском мору”, која „по Бугарима не постоји”, а трећа залагање за превласт српске народности у Македонији, која „није етнички исправна, јер иде у прилог Бугарима”.⁹³ Пожељно је да се Србија поштански, железнички и царински споји са Бугарском у унију и избегне конфликте у будућности, при чему је похваљен говор Иштвана Тисе о томе да Русија не може постати морални заштитник балканских народа.⁹⁴ Србија рачуна на подршку Русије, али Русија спада у државу која никада неће моћи да Србији преда само онај део територије који се сматра неспорним, већ читаву област, што ће неминувано довести до наставак непријатељстава.

Најзначајнији коментар поводом избијања Другог балканског рата објављен је 4. јула 1913. под називом „Братоубилачка борба” (*Lotta fratricida*). Ту је назначено да је „глупа рачуница Бугарске”, као и „ужас и лудост бескрајног ратовања”, омогућила бесмислено крвопролиће; бугарска кривица за рат није пренебрегнута.⁹⁵ Дописништво из Београда, уочи објаве непријатељских сукоба са Турском у фебруару 1913, одбацило је наводе о српско-бугарском спору, тврдећи да ће Срби задржати Битољ, те да се страхује од Велике Бугарске.⁹⁶ Посету генерала Паприкова Београду фебруара 1913. извештач је прокоментарисао тиме да „су две савезнице већ почеле да се свађају”.⁹⁷ Србија, за разлику од Бугарске, нема „лак папир за доказивање” српског етничког

⁹³ “I termini della contesa. L'errore della Serbia e la politica che più le converrebbe, *Corriere della sera*, 172, 21. giugno 1913, 2.

⁹⁴ *Рајн са Бугарском за Србију био би врло озбиљна неизвесница. Аустрија ће истражити све начине да јој сиречи, нарочито ако сила победница не буде успела да искористи плодове победе. Уколико се догоди да буде побеђена, изгубила би већи део добити сачењене рајном пројектом Турске и остала би у великој мери умањена за пресвјет, како на Балкану, тако и међу српским савановничјим зависним од саме Монархије. (...) Размислили смо још с дубоким саосећањем, и Срби још знају; пожелели смо велику Србију независну и ослобођену било каквој економској и политичкој спољ; наша реч ће се Србима зајмо приказати у искреном свејлу. Управо збој тога сматрамо да њихова истренујина политичка почива на дубокој ирецици* (прев. аут.). “I termini della contesa. L'errore della Serbia e la politica che più le converrebbe”, *Corriere della sera*, 172, 21. giugno 1913, 2.

⁹⁵ “La lotta fratricida”, *Corriere della sera*, 183, 4. luglio 1913, 2.

⁹⁶ “A quali patti Serbia aiuterà i bulgari in Tracia. La cessione di Monastir”, *Corriere della sera*, 31, 31. gennaio 1913, 2.

⁹⁷ “Il gen. Paprikoff a Belgrado, per i futuri confini serbo-bulgari”, *Corriere della sera*, 61, 2. marzo 1913, 1.

простора Македоније.⁹⁸ Придаје се више пажње сукобу у Македонији него оном у Добруци, делом због тога што су витални геополитички интереси Италије били више везани за простор Албаније и Македоније, уз наглашене бугарофилске ставове.

У августу 1913, позивајући се на *Самоуправу*, лист одбацује као нетачне наводе француске штампе да су се Срби окренули против Италије.⁹⁹ Српске тврдње око самосталне акције Италије за сепаратни мир Румуније са Бугарском нису желели да доводе у везу са писањем француске штампе, која је била непријатељски настројена према Италији.¹⁰⁰ Заузима се неутралан став и критикује преовлађујућа улога Беча и Петрограда на балканске народе јер је у јулу 1913. руски цар постао „доминантни фактор” у политици.¹⁰¹ Док се Србија позива да добро промисли вођење спољне политике, дотле се Бугарској саветује да остане „сусретљива”.¹⁰² „Балкански народи не смеју да преовлађују једни над другима, него да учвршћују и оснажују независност свих”, а највећа одговорност за спречавање сукоба лежи на руском цару. Непосредно уочи рата Србији се саветује да одустане од потенцијалног рата са дојучерашњим савезницима:

Македонија је, у границама о којима смо раније писали, бугарска, не српска; из тога разлога није могуће, с обзиром на то да је реч о једној етнички неумољивој борби, да Србија током облашћу доминира. Доминација Србије произишла би само као дело силе, коју иницијално је изнела, које би је изнутра ослабило и неизбежно изложило не далеким сукобима са Бугарском. Србија, ако добро размисли своју будућност, мора преиспитати да нема интереса да се заплиће у борбу која би могла означити њен пад (...) Југословенски народи морају да се увере да ће, уколико се међусобно не буду слајали, онај који ће из тога извући користи бити Аустроугарска (прев. аут.).¹⁰³

Као афирмативна чињеница истицано је да је Русија, помажући словенским државама на Балкану својом уздржаношћу и спремношћу да им помогне у „остваривању победе” у договору са осталим европским силама, спречила Аустроугарску да се умеша у конфликт на страни Турске и изазове рат све до Егеја.¹⁰⁴ Нескривени напади на бугарофилију италијанске дипломатије, спутавање легитимних српских аспирација и оштри тонови појавили су се почетком августа 1913. на првим странама листа, као ударна вест. Уредништво је недвосмислено одбацивало оптужбе да не ради у корист Србије, не желећи да наруши афирмативан однос према Србима: тврдећи да су у Првом

⁹⁸ “La portata della nota bulgara per la smobilizzazione e l’arbitrato”, *Corriere della sera*, 170, 19. giugno 1913, 1.

⁹⁹ “La Franca in Oriente. Politica torbida”, *Corriere della sera*, 219, 7. agosto 1913, 1.

¹⁰⁰ “Le infondate affermazioni francesi”, *Corriere della sera*, 208, 27. luglio 1913, 1.

¹⁰¹ “La rivincita della Russia”, *Corriere della sera*, 194, 13. luglio 1913, 1.

¹⁰² “L’accomodamento possibile”, *Corriere della sera*, 173, 22. giugno 1913, 1.

¹⁰³ “I problemi dell’Oriente e le lentezze diplomatiche”, *Corriere della sera*, 179, 28. giugno 1913, 1.

¹⁰⁴ “L’azione della Russia nelle fasi pericolose della crisi balcanica”, *Corriere della sera*, 101, 12. aprile 1913, 1.

балканском рату Србија и Грчка имале много мање губитака него Бугарска, оштрим тоновима напада се „слепа” дипломатију Бугарске која није тражила пут споразума са балканским савезницима.¹⁰⁵ Одбијајући могућност ревизије уговора у Букурешту, лист истиче да је Русија желела да се Бугарској врати Кавала, а понавља да Македонија није насељена Србима и Грцима, него Бугарима.

Неспоразум око активности италијанске дипломатије у Софији и Букурешту пред потписивање мировног уговора узнемирило је српске опозиционе листове да Италија нема искрене намере према Србији. Српски лист *Правда* пренео је 28. јула 1913. чланак Тореа посвећен Италији и Србији, а дан касније и текст *Одбране из Италије*, где је нападнута „превртљива” италијанска политика. У Милану се оштро реаговало на оптужбе *Правде*, уз констатовање да је италијански отправник послова у Букурешту био само примопредајник бугарске ноте и да Италија није желела да Румунија, без Србије и Грчке, потпише мировни споразум са Бугарском, описујући такву реакцију штампе као гротескну.¹⁰⁶ *Коријере* је као „ограничене” одбацио наводе о томе да се Италија није залагала за српске ратне циљеве, да није критиковала у појединим тренуцима пасивно држање италијанске владе према Балкану, понављајући да је циљ листа, и већинске штампе у Италији – међу којима је *Коријере* по промовисању аспирација Србије предњачио – био да се спречи рат и успостави мир, што није подразумевало одустајање од оптужби на рачун Србије за „освајање југа Македоније, уместо севера и запада, који им припадају”, односно Бугарске за непопустљивост.¹⁰⁷ Бугарофилске тенденције дела италијанске штампе могу се приписати њеном опрезном настојању да се Сонинивој и Болитијевој влади, али и римској дипломатији с краја XIX века, сугерише на потенцијалног италијанског савезника на Балкану блиског Тројном савезу, чија војна моћ (у многим италијанским листовима пренаглашена), културна блискост са Русијом и политички утицај могу помоћи Италији у борби против Турске и грађењу чврстог система неутралних држава на Балкану.

Мировни уговор у Букурешту (10. август 1913) тумачен је као пауза у дуготрајним борбама балканских народа, при чему је подржано немачко и енглеско противљење ревизији уговора. Упади албанских комита на територију Косова и Метохије у септембру 1913. по потписивању споразума извештач је испратио објективношћу у којој је признао да „упркос недовољним информацијама, Албанија мора да интересује италијанску владу”, преносећи захвалност коју је београдска штампа показала према италијанском доприносу очувања мира и поштовању одредби Лондонског уговора, уз коментар да српска влада „не сме да се према албанском живљу понаша нехумано”.¹⁰⁸

¹⁰⁵ “Illusione bulgara e il rischioso gioco turco”, *Corriere della sera*, 202, 21. luglio 1913, 1.

¹⁰⁶ “L’azione dell’ Italia nella questione balcanica e le accuse di certi giornali serbi”, *Corriere della sera*, 206, 26. luglio 1913, 2.

¹⁰⁷ “Ciò che si dimentica a Belgrado”, *Corriere della sera*, 213, 3. agosto 1913, 1.

¹⁰⁸ “Gli albanesi respinti di là dalla frontiera, dopo un furioso scontro a Prizrend”, *Corriere della sera*, 277, 4. ottobre 1913, 1; “Amichevoli consigli italiani al Governo serbo”, 289, 16. ottobre 1913, 1.

III

Дирекција управе из Милана свим својим дописницима на Балкану обезбедила је значајну суму новчаних средстава за путовања и боравак у престоницама балканских држава.¹⁰⁹ Међу сарадницима који су писали репортаже и политичко-историографске есеје за *Коријере дела Сера* 1912–1913. истичу се многа утицајна имена италијанске културе, уметности, публицистике и политичких наука. У њих спадају Луиђи Луцати (Luigi Luzzatti), Вико Мантегаца (Vico Mantegazza), Луиђи Барцини (Luigi Barzini), Ђино Бери (Gino Berri), Гвелфо Ћивинини (Guelfo Civinini), Федерико Валерио Рати (Federico Valerio Ratti), Ренцо Ларко (Renzo Larco), Армандо Зенари (Armando Zenari), Андреа Торе (Andrea Torre) и др.¹¹⁰

Рати је био дописник *Трибуне* и *Corriere della sera*, а све три књиге које је написао до 1915. бавиле су се геополитичким темама Балканског полуострва.¹¹¹ Ренцо Ларко био је дописник из Цариграда и понекада је давао коментаре везане за Србију. Важну улогу имао је и Арналдо Фракароли (Arnaldo Fraccaroli), премда је он 1912–1913. био дописник са јужноалбанског фронта и из Валоне, састављајући путописе и есеје о Албанији.¹¹² О Србији је писао тек у Првом светском рату.¹¹³

Репортаже су се у већини случајева одликовале снажном нарацијом, допадљивим, читљивим стилем, упадљивим присуством мноштва података, историјских занимљивости, детаља, понекад и фотографија. Комбинација личних доживљаја и утисака са изношењем историјских чињеница и драматичних вести са фронта у сажетој форми почивала је на високом професионализму, а поклапала се са намером њихових аутора да о овом сукобу стекну што ширу и објективнију слику. Аутори бележе расположење међу војницима, описују битке, свакодневни живот, тежину ратне епопеје, политичку климу, кретање армија, географске пределе, водећи разговоре са министрима, војницима, резервистима.

Луиђи Барцини (Luigi Barzini, 1874–1947) био је један од најистакнутијих сарадника листа, велико име италијанске публицистике, колумниста, дописник из Кине, руско-јапанског и италијанско-турског рата у Либији, Мексика, фотограф, романсијер, писац репортажа, један од врхунских познавалаца културе и политике источних, азијских народа, Русије и Балкана. Барцинијеве прве колумне о Србији посвећене су политичким променама

¹⁰⁹ L. Benadusi, *нав. дело*, 214.

¹¹⁰ О дописницима на Балкану в.: L. Azzarita, “L’*homo novus*. Corrispondenti di guerra”, *Varietas rivista illustrata*, N. 112 (agosto 1913), Sonzogno 1913, 618–624.

¹¹¹ Федерико Валерио Рати преточио је своја искуства са Балкана у књигу *L’Adriatico degli Altri* (Firenze, 1915), где је описао своје путовање Јадранским морем, а нарочито Црногорско приморје, Скадар и Бар након балканских ратова. Пошто је у листу сарађивао у периоду 1912–1914, овај боравак допринео је да обликује своје ставове о Србима и Црногорцима, иако то нису били званични ставови листа. F. V. Ratti, *L’Adriatico degli altri*, Firenze: Bemporad, 1915; F. V. Ratti, *Romenia latina*, Firenze: Bemporad, 1915; F. V. Ratti, *Albania e vita albanese*, Firenze, Bemporad & figlio, 1915.

¹¹² U. Tegani, *Arnaldo Fraccaroli*, Milano: Modernissima, 1919, 35–36.

¹¹³ А. Фракароли, *Србија у свом џупећем рајуу*, Нови Сад: Прометej, 2017. Оригиналнo дело: A. Fraccaroli, *La Serbia nella sua terza guerra: Lettere dal campo serbo*, Milano: Treves, 1915.

изазваним Мајским превратом и сменом династије Обреновић. Сматра се да је допринео усавршавању новинарског језика.¹¹⁴ Барцинијев однос са Албертинијем био је динамичан и узбудљив, праћен привременим неспоразумима и краткотрајним нетрпељивостима, упркос томе што су се међусобно веома уважавали. Услед дугих путовања, бурних искустава са фронтова и из различитих делова света, детаљног рада на репортажама, тј. њиховој садржајности, избијала су повремена размимоилажења, о чему сведочи њихова интерна преписка.¹¹⁵ Иако је балканске ратове провео у Софији и Цариграду, фокусирајући се на турско-бугарски сукоб, о учешћу Србије није писао много.¹¹⁶

Иако је у Србији боравио кратко време (октобар 1912), путујући према Софији и фронту према Једрену, Чаталги, Кирк-Килису, Србија овом италијанском новинару није била непозната: он је боравио у Београду непосредно након Мајског преврата 1903. године, одакле је пристигао из Земуна, како би извештавао о крунисању краља Петра Карађорђевића. Његови извештаји имали су и књижевни карактер.¹¹⁷ Уочи доласка у Србију, боравио је у Солуну, који је био погођен оружаном нападима бугарских и других словенских комита на турске институције (нарочито Османску банку), и Серу, описујући Илиндански устанак.¹¹⁸ Боравећи у бугарском селу Градобор, надомак Солуна, написао је да се „бугарски, грчки и српски свештеници боре за жељени плен над сељацима”, да се „између себе мрзе, иако припадају истој религији и моле истог Бога на различитим језицима”.¹¹⁹ По боравку у Србији изнео је запажање да „покојни краљ Александар Обреновић није имао јасан пут политичког вођства, јер је изоловао Србију”, а да ће нова династија постићи „искупљење свих Словена који живе у Старој Србији и трпе масакре албанског становништва”, те да ће „државни удар, који је готово уништио прогресивне либерале, ојачати екстремну левицу” (тј. Радикалну странку).¹²⁰ Барцини је још у марту 1909, на изричиту одлуку Албертинија, боравио у Београду, како би испитао могућности рата.¹²¹ Барцинијеви извештаји нису били непознати српској штампи. О његовом стилу писања и начину преношења извештаја о Србији, током Првог светског рата, писали су *Београдске новине* и *Дело*. Овде наглашавамо да се Барцини у децембру 1912. жалио Албертинију због немогућности да буде ослобођен обавезе извештавања о ратним дејствима; желео је да пређе у Србију, Црну Гору и Албанију како би писао о психолошком утицају рата на сељаке, обичаје, војнике и становништво, сличне репортаже какве је слао из Јапана.¹²² У писму Албертинију указао је да је „путујући Балканом” увидео слепило италијанског политичког

¹¹⁴ M. V. Fornari Ćuković, “Influenza di Luigi Barzini nella lingua giornalistica italiana”, *Филолоџ, Часопис за књижевности, културу и културу*, VIII, бр. 15, Универзитет у Бањалуци: Филолошки факултет, (2017), 155–167.

¹¹⁵ Вид.: S. Colarizi, *Luigi Barzini: una storia italiana*, Venezia: Marsilio Editori s.p.a, 2017, 20–50.

¹¹⁶ Вид.: L. Barzini, “La nuova questione balcanica”, *Corriere della sera*, 113, 24. aprile 1913, 2; L. Barzini, “Il crollo del sogno bulgaro”, *Corriere della sera*, 221, 09. agosto 1913, 1.

¹¹⁷ L. Barzini, “Il nuovo re di Serbia”, *Corriere della sera*, 174, 27. giugno 1903, 2.

¹¹⁸ L. Barzini, “Nella regione della rivolta”, *Corriere della sera*, 144, 27. maggio 1903, 2.

¹¹⁹ L. Barzini, “Nella regione della rivolta”, *Corriere della sera*, 144, 27. maggio 1903, 2.

¹²⁰ L. Barzini, “Nell atesa del nuovo re”, *Corriere della sera*, 167, 20. giugno 1903, 1.

¹²¹ L. Albertini, *I giorni di un liberale...* 15. marzo 1909, 99.

¹²² E. Magri, *Luigi Barzini: una vita da inviato*, Firenze: Mauro Pagliai Editore, 2008, 176.

вођства и занемаривање снажења италијанских поморских снага на Јадрану, залажући се за одустајање од савеза са Аустријом.¹²³

Први краћи непосредни извештај који се тичао Србије дао је, у форми личног утиска за број 278, под насловом *Кроз два наоружана народа. Од аустро-српске границе до Софије (Attraverso due popoli in armi. Dal confine austro-serbo a Sofia)*. Тај путопис неодољиво подсећа на путопис сличног наслова који је објавио Марио Нордио у листу *Piccolo*.¹²⁴ Описујући путовање железницом од аустро-српске границе до Софије, дао је кратак опис мобилизације и стања српске војске у Београду и Нишу:¹²⁵

Београдска станица била је прожећта злокобном ајмосфером најушћеностји, без иједној љушника, а њен љајто је деловао суморно и љусјто; нијти је ико изацао, нијти ико ушцао у нащ воз, који љревози само рајне дојиснике. Понеки службеници, уз љомоћ деце ојшерећене вучом љошћанских колица, обављаше своју службу љихо, док је сјшари љроседи љодофицир, једини љредсјавник власјти, шјејао. Исјред надсјрешнице, у близини љерона, чејта резервистја љосложила је оружје. Били су обучени у народну ношњу, о коју су били закојчани шешки регенци. Више се не виде униформе; овај скуј наоружаних, сјшарих сељака великих бркова имао је суморни и љоносјти израз. Град је са својим љусјтим улицама и зајвореним кајијама деловао умрљвљен. (...) На љушћевима нејрекидни љролазак вајона и каравана сјшоке у љрајњи водова и коњнице; изљега као да љрисусјвужемо великом љокреју народа. (...) У Нишу велико крејтање коња и људи; љросјрани шашјори блисјају бело на љравњацима, а сјшаница је љрејуна заузетих официра обучених у сивомаслинасје униформе. Овде се окујљају љоследње љрује. Акјивна војска и војници љрве класе већ су далеко док ојромне нове касарне изљегају љразне, чак и без чувара на сјшаржарницама. Сјшче се ујшисак да Србија у једном очајничком најору жрсјвуже све и осјтаје исирљвљена шичекујући у љишћини љрви љојовски ударац (прев. аут.).¹²⁶

У априлу 1913. Барцини је тврдио да је крај рата Бугарску, Србију, Грчку и Црну Гору затекао у односима удаљеног од „братског ентузијазма” са почетка сукоба.¹²⁷ Уочи потписивања споразума у Букурешту, у тексту *Суноврај бугарској сна (Il crollo del sogno bulgaro)* Барцини је напао бугарске политичаре Гешова и Данева за погрешно вођење спољне политике које их је довело до пораза, спомињући анимозитет између Срба и Бугара.¹²⁸

¹²³ L. Albertini, *Epistolario. Dalla guerra di Libia alla Grande Guerra...*, 174.

¹²⁴ M. Nordio, “Da Belgrado a Sofia”, *Il Piccolo*, 11247, 31. ottobre 1912, 1.

¹²⁵ L. Barzini, “Attraverso due popoli in armi. Dal confine austro-serbo a Sofia”, *Corriere della sera*, 278, 6. ottobre 1912, 1.

¹²⁶ *Исјто*, 1.

¹²⁷ L. Barzini, “La nuova questione balcanica. La spartazione delle conquiste”, 113, 24. aprile 1913, 2.

¹²⁸ Сви су се сложили да љолажу љрава на Бугарску. Ко би шоме мојао да се усјрошјиви? Срби? Па било је довољно да будемо сведоци меланхоличне љпараде српских дивизија, које кренуше да ојсегају Једрене и да чујемо изразе љрезира Бугара ујућене својим савезницима ља

Најтемељнији познавалац историје балканских народа, оријенталних студија, политичке и културне историје Јужних Словена био је историчар и публициста Вико Мантегаца (Vico Mantegazza, 1856–1934) који је дуго важио за највећег италијанског ауторитета у овим областима. Целокупни његов рад био је прожет изучавањем етнолошких, историјских и културних особености Балкана, али и Оријента уопште.¹²⁹ Целовити увид у његово познавање и анализу тока, исхода и важности балканских ратова може се стећи у делима *Албанија* (*L'Albania*, 1912), *Велика Бујарска* (*La Grande Bulgaria*, 1913) и у збирци есеја *Балкански рат* (*La guerra balcanica*, 1914), објављиваних у листу *Коријере*.¹³⁰ Есеј *Балкански рат* (*La guerra balcanica*, 1912) завршио је мацинијевском констатацијом да је Италија од свих држава прва „бацила рукавицу у лице монголским хордама утабореним у Европи”, олакшавајући рат словенским и хеленским народима и условљавајући њихов (турски, прим. аут.) изгон преко Босфора, због чега ће име Италије међу балканским народима бити „благословено у наредним вековима”.¹³¹ Као научник сарађивао је у многим италијанским научним часописима као што су *Nuova Antologia*, *Rassegna Contemporanea*, *Il Monitore del commercio*, *Rivista coloniale* и др. Размишљања о Македонији и Оријенту систематично је излагао још крајем XIX века, али и у делу *Macedonia* (1903); боравио је у Земуну уочи почетка борби 1912, а пропутовао је Софију и Београд у току 1913. О питању српске луке на Јадрану писао је још 1903.¹³² У чланку „Србија и њени

да разумемо како су Срби и даље смањрани љубићницима са Сливнице (прев. аут.). L. Barzini, “Il crollo del sogno bulgaro”, *Corriere della sera*, 221, 9. agosto 1913, 1.

¹²⁹ О Мантегаца погледати следећи рад: G. Mattioli, “Contribution du journaliste et publiciste Vico Mantegazza – la connaissance de l’histoire et des questions des pays de l’Europe du sud-est en Italie entre la fin du XIXe et le début du XXe siècle”, *Balcanica*, XXIV (1993), 87–100. Најважнији Мантегацини радови посвећени Балкану: V. Mantegazza, *Due mesi in Bulgaria: ottobre e novembre 1886: note di un testimone oculare*, Milano: Treves, 1887; V. Mantegazza, *Al Montenegro: note ed impressioni: agosto–settembre 1896*, Firenze: Successori Le Monnier, 1896 (*Ibidem*, Milano: Libreria editrice milanese, 1910); V. Mantegazza, *Macedonia: marzo–aprile 1903*, Milano: Fratelli Treves, 1903; V. Mantegazza, *La Bulgaria contemporanea: il risveglio di una nazionalità*, Milano: Società di guide ed annuari, 1906; V. Mantegazza, *La Turchia liberale e le questioni balcaniche*, Milano: Fratelli Treves, 1908; V. Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno secondo (1908)*, Milano: Fratelli Treves, 1908; V. Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno quarto (1909)*, Milano: Fratelli Treves, 1910; V. Mantegazza, *La Rumenia durante la guerra balcanica*, Roma: C. A. Bontempelli, 1913; V. Mantegazza, *L'altra sponda: Italia e Austria nell'Adriatico*, Milano: Libreria Edit. Lombarda, 1906; V. Mantegazza, *La grande Bulgaria*, Roma: Bontempelli e Invernizzi, 1913; V. Mantegazza, *Il porto di Antivari: iniziative italiane al Montenegro*, Milano: Istituto Editoriale Italiano, 1919.

¹³⁰ V. Mantegazza, *L'Albania*, Roma: Bontempelli, 1912; V. Mantegazza, *La guerra balcanica*, Roma: Bontempelli, 1912; V. Mantegazza, *La guerra balcanica. Questioni di politica estera: anno otavo (1913)*, Milano: Fratelli Treves, 1914.

¹³¹ V. Mantegazza, *La guerra balcanica*, 1912, 56–57.

¹³² Мантегаца је у својој студији посвећеној Македонији, приликом боравка у Београду у пролеће 1903, чијим је новим европским изгледом био одушевљен, упознавши лично краља Александра Обреновића, писао о српској луци у Цариграду на чијем челу се налазио српски посланик у име аутономне Кнежевине Србије. Указао је на значај губитка права Кнежевине на њено коришћење после избијања Српско-турског рата 1876. За око му је запала личност капетана Франасовића, Србина католика, управника луке и оца генерала Драгутина Франасовића. Назначио је на значај питања Македоније и Старе Србије за Италију и стварања што шире аутономије те области, као и јачања Србије и Бугарске. Мантегаца је

савезници” (Serbia e i suoi Alleati) износио је запажање да ток рата није довео до цензуре штампе, и да је „нормално и природно” да Црна Гора страхује за губитак свих предности своје независности, утапањем у већу словенску државу, али да у Србији воља за остварењем тог великог идеала не постоји.¹³³ У другом осврту пише да би се „Србија осећала увређеном да примети како се у светској дипломатији третира на тај начин да се приказује како не нуди јемство за слободан развитак вероисповести на својој територији”, те да би Скадар услед деловања аустроугарских агената постао центар антисрпског деловања као и Скопље. Дотакао се и питања бискупских центара на Балкану; католици у Србији желе да се одвоје од клера који је непријатељски настројен према њиховој отаџбини, упозоравајући на могућност „језивог братског рата”. Верујући у вербалну размену мишљења министара две земље, Пашића је описао речима да „уме да се супротстави олуји”.¹³⁴ Занимљиво је да је (Angelo Pernice), који се у својој најзначајнијој студији позивао на резултате истраживања Мантегаца. Перниче је критиковао тзв. милитаристички начин управе новоосвојеним крајевима, оптужујући Србе за стравичне злочине према бугарском народу, али без знатне историографске грађе која би такву тезу могла да оправда.¹³⁵ Мантегаца је бранио албанску националност и албанско право на независну територију.¹³⁶ Подсећао је на учешће италијанских добровољаца из *Леије Гарибалдинске* у Црногорско-турском рату 1876. и италијански култ у Црној Гори.¹³⁷ Сматрао је да Битољ треба да припадне Бугарској, те да учествовање 24.000 српских војника у опсади Једрена и слање преко 60 топова бугарској војсци немају никакве везе са оптуживањем Бугарске да је крива за њено недавање подршке Србији поводом српског по-

лично упознао Хусеина Хилми-пашу, генералног инспектора балканских вилајета (1903–1908) у Скопљу, који га је уверавао у већинску мирољубивост албанског народа. Описао је путовање железницом од Софије, преко Ниша до Скопља и непријатан третман при уласку у Турску. У једном писму Албертинију из 1903, које је објавио у својој студији, описао је успостављање италијанског конзулата у Скопљу 1902. и тешкоће првог конзула Русија у обављању својих дужности, као и чињеницу да је конзулат био смештен у „кућицу” која није одговарала његовој намени, наспрам чега је стекао утисак да су конзулати Србије и Грчке били „палате у поређењу са нашим”. Росијев наследник био је Антонио Лука (Antonio Lucca), а његово „ношење феса” приликом дочека путописца, али и непостојање курирске службе у конзулату, неистакнутост италијанске заставе на конзулатском здању, продавање намештаја у тренутку појачаних тензија у граду и општа успореност у раду Конзулата наишли су на Мантегацине жестоке осуде; сличне критике поводом некомпетентности драгомана (тумача) у функцији представника (посланика) Италије упутио је и поводом посете италијанском посланству у Београду. V. Mantegazza, *Macedonia...*, 53–54, 62–64, 146–149, 300–305.

¹³³ V. Mantegazza, “La Serbia e i suoi alleati”, *Corriere della sera*, 82, 22. marzo 1913, 1–2; V. Mantegazza, *La guerra balcanica (anno ottavo)*..., 222.

¹³⁴ V. Mantegazza, “Lo sbocco al mare e la questione di Monastir”, *Corriere della sera*, 88, 30. marzo 1913, 2.

¹³⁵ Иако је дело објављено 1915. у контексту промењених међународних околности, Перниче је образлагао тезу да читава Македонија мора да се врати Бугарској, уз мноштво антисрпских ставова, опаски и историографских искривљавања. Аутора је питање Македоније навело да се запита „хоће ли Србија променити мишљење у тренутку када Аустријанци марширају према Ваљеву”. A. Pernice, *Origine ed evoluzione storica delle Nazioni balcaniche*, Milano: Ulrico Hoepli, 1915, 584.

¹³⁶ V. Mantegazza, “Gli stati balcanici e l’ Albania”, *Corriere della sera*, 299, 27. ottobre 1912, 5.

¹³⁷ “Note e ricordi”, *Corriere della sera*, 312, 9. novembre 1912, 3.

влачења из Драча, додавши да би интернационализација Солунске луке за балканску федерацију одговарала само Србији, а не и Бугарској, која је од свих држава у Првом балканском рату поднела највећи терет борбе.¹³⁸ Мантегаца је сматрао да вођама албанског покрета на северу Албаније и њиховој побуни, управљеној и против Срба, помажу аустроугарски агенти и конзули, и да је албанска грешка била окретање против хришћана 1878. Њихов циљ морао је бити усмеравање на борбу против Турака, а то их је спречило да постану „пета балканска сила“.¹³⁹ Истиче да је „Италија показала добру вољу у случају Призрена, Ђаковице и Пећи, признајући их као легитимне аспирације Србије“.¹⁴⁰ Тврдио је да су од свих етничких група у Старој Србији најугроженији и „најизмученији“ Срби; Србија је земља са јаким италијанским осећањима, што за „нашу (италијанску, прим. аут.) индустрију може бити одлична извозна станица“; опасност од панславизма и јужнословенског изласка на Јадранско море, чије негативне аспекте ширења и утицаја према Италији није умањено, видео је као мању претњу у односу на пангерманизам.¹⁴¹ Истицао је заслуге Српско-италијанског комитета (Comitato Italo-Serbo) са седиштем у Београду за две државе, залажући се за српско-италијанско пријатељство, које је отпочео Миловановић. Сматрао је да Срби греше што се позивају на ништавност ранијих споразума о подели Македоније са Бугарском, будући да осетљиво питање Драча, иако нема додирних тачака са обећаним територијама Бугарској, без основа постаје предмет спора две земље и оптужби да Србе Бугарска није подржала. Хвалио је племениту оданост савезничким војним циљевима, и српско слање војне помоћи Црногорцима; Црногорци и Срби припадају истом „стаблу народа“ које раздвајају две династије. Током боравка у Београду у марту 1913. похвалио је и оснивање Катедре за италијански језик и културу на Универзитету у Београду.¹⁴²

Гвелфо Ћивинини (Guelfo Civinini, 1873–1954) био је песник, путописац, новинар.¹⁴³ Од свих ратних дописника, провео је највише времена у Србији, али и Македонији, а 1913. године боравио је у Црној Гори. Најисцрпније је извештавао о напредовању српске војске кроз Косово и Метохију и области Старе Србије. У Србији је боравио и 1915. године. О боју код Мердара и Преполца извештавао је из Врања, преносећи вести о „арнаутској превари“ и обилазећи Ћеле кулу.¹⁴⁴ Више пута је тврдио да су насилни отпори Арнаутима

¹³⁸ “Le difficoltà della spartazione e l’ andamento della guerra”, *Corriere della sera*, 54, 23. febbraio 1913, 5.

¹³⁹ V. Mantegazza, *La guerra balcanica (anno ottavo 1913)*..., 111–112.

¹⁴⁰ *Исџо*, 201.

¹⁴¹ *Исџо*, 200.

¹⁴² V. Mantegazza, “Serbia e suoi alleati”, *Corriere della sera*, 81, 22. marzo 1913, 1.

¹⁴³ Био је утицајан књижевник, песник, новинар, драмски писац, авантуриста, публициста, од 1907. сарадник листа *Копијере гела Сера*. Један је од писаца либрета *La Fanciulla di West* за оперу Ђакома Пучинија, као и бројних романа и краћих прича. Заједно са Луиђијем Барцинијем, био је ратни дописник из Либије, балканских ратова и Првог светског рата, пет пута одликован. У Либију је 1911, 1912. и 1914. био слат са задатком да прати борбена одељења. Вид.: F. Del Beccari, “Guelfo Civinini”, *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 26, (1982), [http://www.treccani.it/enciclopedia/guelfo-civinini_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/guelfo-civinini_(Dizionario-Biografico)/). О Ћивининију в.: С. Merlini, *Ricerca sulle sue opere e sulla sua personalità*, Pedrazzini, 1966.

¹⁴⁴ У војној болници у Нишу Ћивинини је добио исказ о рањавању пуковника Милана Поповића (Лапски четнички одред, Моравска дивизија II), од кога је чуо причу о војном

последница „зверских покоља над српским, хришћанским живљем”, о чему је сазнавао из непосредних извора из Главног штаба српске војске, описујући гомилу турских и арнаутских заробљеника која је стизала у Врање.¹⁴⁵ Детаљно је описао железничку станицу у Куманову, околна села, сусрете са српским сељацима и војницима, преносећи утиске и доживљај о чувеној бици.¹⁴⁶ Извештавао је лист о српском освајању Македоније, Прилепа, Битоља. Боравећи у ослобођеном Скопљу, приметио је да је био заведен посебан режим који је свуда налазио скривено оружје. Поводом Кратовске битке написао је да су „као и обично, Турци и Арнаути опљачкали град пре него што су га напустили, кољући српске породице и палећи њихове куће”.¹⁴⁷ Присуствовао је свечаном уласку краља Петра у Скопље 2. новембра:

(...) Са великим самопоуздањем, српски народ је желећи рај најпаче најпријатеља о чијој снази се испредаше лејенде. (...) Поцијо је сишао из воза, Краљ је био свечано и симболички поздрављен; појом, идући за јаргом, прошао је кроз јрад између распоређених војника. У аутомобилу који је прашио његов, у коме је до себе имао генерала Пушника, било је његово двоје деце и ћерка Јелена, обучена у белу одећу болничарки Црвеној крсти. (...) Његова краљевина пронацла је јранице исписане мачем Душана Силног. Може ли ико сада да очекује од ових победничких стројева да се врати пређеним путем и сјазом прекривеном толико крви, како би одустиали од онога што су с толиким жртвама и вредношћу узели у име цивилизације и правде? (прев. аут.)¹⁴⁸

Прилепску битку, коју је пратио из Скопља због узвишених положаја турских батаљона на планини Бабуни, Тивинини је упоредио са италијанском битком код Дерне.¹⁴⁹ Тивининијев дневник Битољске битке бележи дешавања од 16. до 21. новембра. Боравио је, заједно са новинаром дописником из француског листа *Matin* Матјеом и капетаном Маринковићем на попришту борби недалеко од Битоља, у селу Тополчани, у близини Прилепа, али и у селу Стари Српци.¹⁵⁰ Хришћанске гробнице у селу Вашарејца описао је као ниске и налик на арапске, напомињући да се „вод ратних дописника од Скопља

лукавству Арнаута у поменутој бици. G. Civinini, “La contrastata avanzata dai serbi tra battaglie, mischie e agguati”, *Corriere della sera*, 298, 26. ottobre 1912, 1; О бици код Мердара в.: С. Стојановић, „Битка код Мердара – почетне борбе за ослобођење Старе Србије у Првом балканском рату”, *The Battle of Merdare – the Initial Clashes in the Fight for the Liberation of Old Serbia, Косово и Метохија 1912–2012/Kosovo and Metohija*, 1912–2012, Филозофски факултет: Универзитет у Приштини, Косовска Митровица (2012): 729–751.

¹⁴⁵ G. Civinini, “Le stragi di Kumanovo”, *Corriere della sera*, 304, 1. novembre 1912, 2.

¹⁴⁶ G. Civinini, “La vendetta di Kosovo”, *Corriere della sera*, 317, 15. novembre 1912, 3.

¹⁴⁷ G. Civinini, “La battaglia di Kratovo. L’accerchiamento e la sconfitta delle truppe turche”, *Corriere della sera*, 312, 9. novembre 1912, 3.

¹⁴⁸ G. Civinini, “La consacrazione della conquista. L’entrata solenne di Re Pietro ad Uskub”, *Corriere della sera*, 313, 10. novembre 1912, 1.

¹⁴⁹ G. Civinini, “All’ arma bianca contro l’ artiglieria turca. Come fu conquistata Prilep”, *Corriere della sera*, 313, 10. novembre 1912, 1.

¹⁵⁰ G. Civinini, “Le terribili gloriose giornate dai serbi a Monastir. La lotta fra i monti e nella piana allagata sotto il fuoco di formidabili posizioni”, *Corriere della sera*, 330, 27. novembre 1912, 3.

до Прилепа смањио”; описао је и комите који су помагали српској војсци – „чудне врсте комита, са назаренским брадама, разбарушени, мутних очију, који су пристизали на својим малим коњима, пушака пребачених преко рамена”.¹⁵¹ По Ћивининијевом закључку, да Срби у Прилепу нису показали способност командовања и невероватну храброст Турци би сачували предност услед планинских предела, бујица и мочвара. Пожељно је истаћи његов коментар да је „српска артиљерија чудесна; у стању је да се такмичи са нашом; већу похвалу од ове нисам могао да учиним”,¹⁵² који је оставио присећајући се артиљеријских борби италијанске војске код Сиди-Месрија и Гаргареша у Либији. По уласку трупа у Битољ, боравио је и у селу Новак.¹⁵³ Занимљиво је да хрватски сликар и карикатуриста Јозо Кљаковић, који је једно време живео у источној Србији као учитељ цртања, у својим мемоарима спомиње познанство са Ћивининијем.¹⁵⁴ Други италијански дописник, листа *Giornale d'Italia*, и Ћивининијев колега био је Антонио Армандо Занети (Armando Zanetti), који је у Србији боравио од октобра до новембра 1912, али је због негативног писања о Србији у току рата био протеран из Призрена.¹⁵⁵

Утиске, запажања, лични доживљај Србије и српског народа и улоге коју она мора одиграти у затегнутом, ратом захваћеном геополитичком простору Балканског полуострва, Ћивинини је релативно опширно представио у својим путописним мемоарима и историјским есејима под насловом “Viaggio intorno alla guerra: Dall’ Egeo al Baltico (luglio 1915 – marzo 1916)”. Премда је по хронолошкој и тематској одредници и години издања ово дело писао након балканских ратова, нема сумње да су боравак у Србији 1912–1913. и искуства стечена у својству дописника *Коријере* значајно допринели обликовању изнесених идејама, политичким погледима и расположењу према зараћеним странама, посебно италијанско-словенским и аустријско-јужнословенским односима.¹⁵⁶ Боравећи средином јула 1915. у Нишу, у поглављу „Оболела Србија” (*Serbia ammalata*), излажући у кратким појединостима особености историјског развоја Србије, Ћивинини је изложио своје афирмативно тумачење учешћа Србије у Првом и Другом балканском рату, као и њен сукоб са Бугарском.¹⁵⁷ Ћивинини је у оптимистичном тону дочекао потписивање примирја у децембру 1912. у Београду:

*У министарствѣу сѣољних ѣослова намѣинуѣ је режим оѣре-
зности; измаѣлица која се оѣѣла на Сави и Дунаву блокира ѣоѣлед на
груѣу обалу; власници двоѣледа ѣрошљих дана уверавају да су видѣли
аустѣријске рѣѣимѣнѣе како врше маневре. Пуѣшници из Зѣмуна и*

¹⁵¹ *Истио*, 3.

¹⁵² *Истио*, 3.

¹⁵³ *Истио*, 3.

¹⁵⁴ J. Kljaković, *U suvremenom kaosu*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1992, 46, 72–75.

¹⁵⁵ “Un conflitto a Prizrend tra il console austriaco e soldati serbi”, *Corriere della sera*, 311, 8. novembre 1912, 1.

¹⁵⁶ G. Civinini, *Viaggio intorno alla guerra: Dall’ Egeo al Baltico (luglio 1915 – marzo 1916)*, Milano: Treves, 1917, 36–71. G. Civinini, “La fiera guerra serba. Grandi racconti d’umili testimoni”, *Corriere della sera*, 305, 2. novembre 1912, 3.

¹⁵⁷ G. Civinini, *Viaggio intorno alla guerra: Dall’ Egeo al Baltico (luglio 1915 – marzo 1916)*, Milano: Fratelli Treves, 36–37.

Панчева причају да су видели тојове ујерене према мосту на Сави. Ово је чудно: требало би, ваљда, да буде друкчије. Тојови који би преишли том мосту, налазили би се, ваљда, с ове сјране реке. Не верујем да је Аустрија при помисли да се на својој иерийорији шћи-иши од српске инвазије. Извесно је да Аустрија врши раине припреме на граници са Србијом; нејресјано је то људима давала до знања. Онемоћућивши да буду примећени, окишила је тојовима и војницима све сјанице Ујарске и Хрвајске. (...) Чини се као да велики меџафони преко Саве и Дунава урличу: Наоружавамо се! Ипак, Београд не показује да ја то много забрињава. Најроштив, нервози са грује сјране обале трад одговора смиреношћу за коју се не зна да ли је ближа јукој необавешћености или ошћироумности... Једна врсиа размейљивости која одликује обе сјране за једне је била сасвим узнемирујућа, за грује умирујућа: да ли су ови груји били у праву? Сасвим извесно (прев. аут.).¹⁵⁸

Косово и Метохија такође стичу свој значај. Ћивинини је у броју од 15. новембра 1912. под насловом „Освета Косова” (Vendetta di Kossovo) објавио живописну, узбудљиву, реалистичну репортажу са Косова и Метохије, Старе Србије и Македоније, области кроз које је путовао. Те репортаже прожете су сентиментално-романтичарским тоновима, авантуристичким стилем приповедања, пуним емпатије за тешке губитке српске војске и поново уздигнути национални понос Срба. Пружио је веродостојне описе српског, турског и ромског становништва, железничких станица, путева, цивила, официра.¹⁵⁹ Током боравка на железничкој станици у Табановцима и Куманову у новембру 1912, Ћивинини психолошки оцртава српску обичајно-духовну културу:

(...) Оно шћо су иеиј векова Срби чекали осјварило се ујраво овде: Кумановом је освећено Косово. (...) Пеиј векова еиике јуне жес-сјокој и љуиој бола преносили су из нарашћјаја у нарашћјај завей освете. У иасијрским и сељачким домовима деца су одрасћала итрајући се кубурама и сабљама, док су увече, око оињишћа с ва-шром, слейи јуслари и лушалице иевали јосијима о чину древних херо-ја, очеви синове учили да руководе сечивима, а жене се осмехивале. Дан освете је окаснιο. Турско јосјодсјиво, јохлейно, јнусно, сурово, све више се учвршћивало. Сеоским јуслама одвраћали су из изоло-ваних минареија и великих касарних шрубe војника и јовици мује-зина. Вера није зјаснула. Са граници мале краљевине (Србије, прим. аут.) прејршиј аванјурисја бацило се на Сшару Србију, јоносеним јневом за борбу: сшраине прејирке окрвавиле су села, јоново јои-йаливщи вековну мржњу (прев. аут.).¹⁶⁰

Ушавши у ослобођено Скопље, престоницу средњовековног српског царства, Ћивинини одушевљено описује позитивно расположење локалног

¹⁵⁸ G. Civinini, “Intermezzo di riposo a Belgrado”, 339, 6. dicembre 1912, 1.

¹⁵⁹ G. Civinini, “Vendetta di Kossovo”, 317, 15. novembre 1912, 3.

¹⁶⁰ Ишћо, 3.

становништва, српску војску, а симболику ослобођења упоређује са уласком Италије у Триполи и тврди да су улице преплављене српским тробојкама.¹⁶¹ Након потписивања примирја у Лондону 1912, почетком децембра, Ћивинини пише да Шар-планина представља природну границу албанског и српског живља; запањен је да је армија генерала Јанковића прешла без већих проблема преко Шар-планине, „непроходне” зими, додајући како су виши разлози морали учинити „узалудним поклич српских ескадрила које су, силазећи одатле, ушле у море на коњима, поздрављајући га својим исуканим сабљама”.¹⁶²

Други балкански рат Ћивинини је пратио као дописник из Београда. Коментаришући 8. јула 1913. српску одбрану Штипа, назначио је да је цела територија од Вардара до Струме под контролом Срба, описујући колеру у бугарским редовима, као и то да ће главнина удара бити на Ћустендилу и Сливници, подсећајући читаоце да ће Срби, „као што су у октобру 1912. испевавали освету Косова, сада узвикивати да иду да освете Сливницу”.¹⁶³ Ћивинини је у јуну и јулу 1913. са великим занимањем пратио писање београдске штампе, *Вечерњих новостии*, *Одјека* и *Самоуправе*. Лист је у то време извештавао о муслиманским избеглицама из Македоније; занимљиво је да је дописник из Солуна објавио још 2. фебруара кратку вест о масовном „покрштавању” муслиманских породица у Македонији, као и томе да Албанци избегавају Србе.¹⁶⁴ Ћивинини је упечатљиву репортажу средином јула написао из Зајечара.¹⁶⁵ Улога Ћивининија била је да разувери српску јавност у неискрен став италијанске дипломатије према Србији поводом бугарско-румунских преговора. Боравио је у српској престоници 8. августа 1913. где је присуствовао масовном повратку рањеника са фронта, пружајући на увид читаоцима дирљиве, потресне и благонаклоне описе „болничарског” Београда на Теразијама, са здањима претвореним у болнице.¹⁶⁶

У време пада Скадра 24. априла, Ћивинини се налазио у црногорском селу Облика. Боравио је у Бару у априлу 1913, где присуствује застрашивању међународних поморских снага и блокади Црне Горе, а уз успорену телеграфску комуникацију преноси реакције становништва.¹⁶⁷ Приликом посете

¹⁶¹ G. Civinini, “Da Vrania a Uskub sull’ insanguinata via della guerra. Il campo di battaglia di Kumanovo”, *Corriere della sera*, 306, 3. novembre 1912, 7.

¹⁶² У истом тексту Ћивинини је изнео одређена етно-географска запажања о карти Велике Албаније. Тврдио је да се „словенска села мешају са албанским на Преспанском језеру”, приметивши да се „етнички чиста Албанија завршава равницом која иде од Призрена до Пећи”, и да у оба града већину чине Срби. Сматрао је да вароши попут Скопља не могу припасти Албанији, као ни Приштина, ни Куршумлија, где један део становништва ипак чине Албанци. Охрид је приписивао Албанији, али не и Стару Србију. G. Civinini, “Quale sarà l’Albania di domani? Una delimitazione imbarazzante”, *Corriere della sera*, 10. dicembre 1912, 5.

¹⁶³ G. Civinini, “Il piano d’ azione serbo per l’ invasione della Bulgaria. La marcia su Sofia”, *Corriere della sera*, 191, 10. luglio 1913, 1; G. Civinini, “Istip espugnata dai serbi. I bulgari incalzati da serbi e greci”, *Corriere della sera*, 191, 10. luglio 1913, 1.

¹⁶⁴ Orrori in Macedonia, *Corriere della sera*, *Corriere della sera*, 33, 2. febbraio 1913, 3.

¹⁶⁵ G. Civinini, „Sulle orme della guerra. Verso la frontiera”, *Corriere della sera*, 210, 29. luglio 1913, 3.

¹⁶⁶ G. Civinini, „Bandiere nere e bende bianche”, *Corriere della sera*, 220, 8. agosto 1913, 3.

¹⁶⁷ *Европа на њих уише ѿрстоу, уиозорава и ѿреѣи. Балканско деѣе, као ѡѣио је обичај у свакој деѣеѣта, не слуша и не обазире се. С груѣе сѣиране, ѿѡѣио има мало ѿѡѣа ѡѣио може*

скадарском фронту, боравио је у селу Стодри, обилазећи обале Бојане и Брдицу, описавши гостољубивост српских и црногорских официра, као и херојство народа, док је са једног брежуљка посматрао ток борбе. Изненађен мирном равнодушношћу војника спремних да жртвују живот за ослобођење града, завршио је своју репортажу утиском да ће „упркос манама, из разлога наклоности, које буди овај малени и одважни народ, том народу више користити када буде прекинуо са борбама”.¹⁶⁸ Преносећи разговором са генералом Пламенцем, који му је изнео да ће Албанци бити способни да сами собом управљају, Тивинини је исказао скривено одушевљење.¹⁶⁹ И Тивинини и његов колега у Црној Гори, Зенари, писали су о улози Црвеног крста Италије; као израз захвалности за допринос лечењу рањених, Црвени крст Италије и професор Нигрисоли добијају од краља Николе одликовање.¹⁷⁰ Описао је да постоји поштен третман обичних војника у рововима (мотив размене цигарета), те да војници трпе људску бол.¹⁷¹ После Скадарске кризе, боравио је у Вирпазару, граду „пржене пастрмке”, али и Ријечи Црнојевића, путујући са другим колегама новинарима бродом преко Скадарског језера, железницом до Цетиња, бележећи утиске о земљи, људима и обичајима: Црну Гору је назвао „Швајцарском Балкана, која има море”.¹⁷²

Уласку српских трупа у Драч присуствовао је други дописник листа из Црне Горе, Армандо Зенари (Armando Zenari), похваливши „дисциплину и одговорност” српске војске која није изазвала ниједан инцидент и која се према аустријском конзулу држала помирљиво и попуствљиво:

Нејобично је да је траг, иако сликовити њо свом изразио оријенталном карактеру, осјтао врло миран, чему су заслужне и српске шрује које су задивљујуће њо озбиљности и дисциплини. Све до сада није се догодио ниједан инцидент. На улицама, међу њим, које врве од војника, на сваких двадесетак метара пролазе сиражари са бајонетима и учесале велике пайроле. Ипак, како њо људи доживљавају, њонављам, неогонетљиво је: православно елементи једини је који је оиговорено исказао своје одушевљење, муслимански је онај који се,

изубици, малена Црна Гора је увидела да су њена браћа из Србије, Буларске и Грчке, њиме њито нису њослушала сва њозорења и одуштурући се свим ѡреињама, сѡекли ѡобеге (прев. аут.). G. Civinini, “Mentre il blocco s’inizia a Scutari riprende la lotta”, *Corriere della sera*, 101, 12. aprile 1913, 1; G. Civinini, “L’Europa nelle acque di Antivari”, *Corriere della sera*, 101, 12. aprile 1913, 3.

¹⁶⁸ G. Civinini, “L’ indomabile volontà dei montenegrini di impossessarsi di Scutari. Una visita alle truppe combattenti”, *Corriere della sera*, 105, 16. aprile 1913, 7.

¹⁶⁹ G. Civinini, “Il ritorno del Roumija. Un colloquio con Plamenatz”, *Corriere della sera*, 131, 12. maggio 1913, 6.

¹⁷⁰ О лечењу рањених Нигрисоли (Nigrisoli) је као лекар оставио запис у брошури *Cenni sulle ferite vasali da arma da fuoco osservate. Durante la Campagna del Montenegro. Contro la Turchia (1912–13)* Roma: Tip. E. Voghera, 1915. Касније је тај спис проширио у студију под насловом В. Nigrisoli, *Osservazioni e pratica di chirurgia di Guerra: Campagna del Montenegro. Contro la Turchia (1912–1913), e notizie ed impressioni sui primi feriti della Guerra nostra Contro l’Austria (Maggio–Luglio 1915)*, Bologna: N. Zanichelli, 1915 (Coop. Tip. Mareggiani).

¹⁷¹ G. Civinini, “L’ indomabile fermezza dei montenegrini nell’espugnazione di Scutari”, *Corriere della sera*, 106, 17. aprile 1913, 2.

¹⁷² “Il Montenegro dopo la rinuncia. Dall’arruffio del presente alle speranze dell’avvenire”, *Corriere della sera*, 130, 11. maggio 1913, 5.

изгледа, прећућно мири са свршеним сјањем, док катјолички, с грује сиране, не крије тојшво нејријателску хладноћу. (...) На основу информација које пружају српске пружје, поход, с обзиром на шерен на коме је обављен, извршен је величанствено; прошекао је без икаквих несрећа, шћавише, био је фаворизован од самој албанској сјановништва. Али, према ономе шћо извештавају планинари који су дошли до Драча, српска колона прокрчила је себи јућ користићећи врло енергичне и сурове сисеме сјаза, са различитим илемењима. Бројни Срби су на шом јућу јали, од исцрљености и лаги, јошћо би неки били доведени до жалосне, прекомерне изнурености. Међуштим, и сами Срби признају да је изразио јруб јућ, увек омејан снеом, нанео мноо јашњи шрујама, изазвавши јраву кланицу коња (прев. аут).¹⁷³

Армандо Зенари (Armando Zenari) тврдио је, путујући од Бара до Цетиња и правећи путопис о црногорским селима, да је „одвајање планина од народа Црне Горе као одвајање од његове душе”, пружајући разлоге о стратешкој важности црногорског поседовања Ловћена; боравио је и у Његушима.¹⁷⁴ Уочи доласка међународне поморске војне мисије у Скадар, Зенари је истакао да Црногорци с разлогом имају право да по цену толике проливане крви „Европу приморају” да чини мање притиске на Црну Гору. Он је нагласио да је професор Нигрисиоли, командант италијанске војне болнице, основао јавну амбуланту у Подгорици у којој су сви рањени добијали бесплатну здравствену негу и лечење.¹⁷⁵ Апологетски је писао о учешћу црногорских жена у рату и њиховој улози као болничарки (убројивши међу њих и ћерке краља Николе), које су својим присуством помагале санитарском особљу проф. Нигрисиолија, а краља Николу као државника који не жели да узалудно пролива крв ратника на фронту.¹⁷⁶ На Цетињу је крајем марта био сведок повратка генерала Мартиновића са фронта, чији су га извештаји о стању трупа уверили да се „Аустрија служи триковима да би спречила обнову непријатељстава”.¹⁷⁷ Уз похвале српским циљевима, указао је на опасности од политичког ширења Србије на Црну Гору.¹⁷⁸

Опсаду Скадра најдетаљније је испратио Ђино Бери (Gino Berri),¹⁷⁹ дописник *Коријере* из Црне Горе, који је више од шест месеци (децембар 1912

¹⁷³ A. Zenari, “Come i serbi si sono stabiliti a Durazzo. La partenza del ‘Graf Wurmbrandt’”, *Corriere della sera*, 343, 10. dicembre 1912, 5.

¹⁷⁴ A. Zenari, “Da Antivari a Cettigne”, *Corriere della sera*, 34, 3. febbraio 1913, 2.

¹⁷⁵ A. Zenari, “Laconico congedo alla Croce Rossa Italiana inviata al Montenegro”, *Corriere della sera*, 123, 4. maggio 1913, 7.

¹⁷⁶ Чудесна је и невероватна улоја коју црногорске жене имају у рају. Оне у бићкама имају улоју као мрави, неуморно се пребацују између ровова и ујоришћја за снабдевање, долазећи и одлазећи, мирно, сјаложено, својим одмереним кораком, које илајнене сандале чине меким и тојшво немим. Турски „Маузери” нису одвише вишешки; али, ни у овим женама нема јаука, нема суза; Сјаршанке би их признале за своје рођене сестре (прев. аут.). A. Zenari, “Le montenegrine alla guerra”, *Corriere della sera*, 38, 7. febbraio 1913, 2.

¹⁷⁷ A. Zenari, “Il Montenegro deciso ad intensificare le operazioni”, *Corriere della sera*, 85, 27. Marzo 1913, 2.

¹⁷⁸ A. Zenari, “Il dramma di Scutari”, *Corriere della sera*, 65, 6. marzo 1913, 3.

¹⁷⁹ G. Licata, *Storia del...*, 113.

– мај 1913) боравио у опседнутом граду. Његове репортаже хвалио је Леонардо Ацарита у листу *Illustrazione popolare – giornale delle famiglie*.¹⁸⁰ Бери је своја сећања и искуства опсаде преточио у мемоарску грађу, објављену под именом *L'assedio di Scutari*.¹⁸¹ О Македонији и Балкану писао је у неким каснијим радовима.¹⁸² Он је већ од октобра 1912. извештавао о различитим аспектима рата: покушају уједињења 600 Мирдита са Црногорцима у Вирпазару, турским дезертерима који су долазили у Црну Гору; сусрет „српске и црногорске војске у Сјеници” Бери је описао речима да се „цела душа Старе Србије подигла да поздрави и захвали ослободиоцима”.¹⁸³ Са фотографијом италијанског конзулата окруженим изнуреним становништвом града, Бери је са склоностима ка натуралистичким описима писао о глади и несташици намирница, као и односима међу мештанима. И Зенари и Бери живо су пратили други напад на Бардањолт и битку на Брдици – Зенари није искључивао могућност да погибија Ризан-паше доведе до лаког пада града, пружајући описе жена искључених из ратних операција, као и кореспонденцију начелника штаба Дринске дивизије Марковића и Есад-паше.¹⁸⁴ „Борити се против Турака, освојити Скадар, спустити се у Албанију – то је сан сваког Црногорца”, тврдио је Бери.¹⁸⁵ Заједно са њим у Скадру се налазио и дописник Бенедети.¹⁸⁶ У интервјуу са генералом Мартиновићем, приликом обиласка утврђеног логора на обронцима Мурићана, 31. октобра 1912, Бери хвали његово познавање италијанског језика и наклоност Италији у којој је боравио, и наглашава чињеницу да је његов задатак био да олакша допремање муниције и опреме зарад рушења околних ровова где се налазе Турци.¹⁸⁷ Том приликом присуствовао је и турском нападу на село Серока на ушћу Бојане, преносећи вест да Црногорци контролишу целу линију снабдевања од Скадра до Сан Ђовани ди Медуе.¹⁸⁸ Бери је 17. и 18. новембра присуствовао пијачном дану, наводећи

¹⁸⁰ L. Azzarita, “L'assedio di Scutari d'Albania nel libro dell'unico giornalista che le ha vissuto”, *Illustrazione popolare – giornale delle famiglie*, Vol. I, Anno. 44, 2. ottobre 1913, Milano: Fratelli Treves, 696–698.

¹⁸¹ G. Berri, *L'assedio di Scutari: sei mesi dentro la città accerchiata: diario di un corrispondente di guerra*, Milano: Fratelli Treves, 1913.

¹⁸² О подухвату на Ријеку писао је у делу *La gesta del Fiume*, Firenze: Bemporad, 1919. У делу *I Balcani inquieti* (Milano: Alpes, 1924) осуђивао је италијанско подупирање хрватског сепаратизма, тврдећи да је у циљу италијанске спољне политике очување добросуседских односа са Краљевином СХС, чија је намера експанзије било Егејско море а не Јадран. С. Tomaselli, “I Balcani inquieti di Gino Berri”, *I libri del giorno, Rassegna mensile internazionale* (1924 ago, Volume 7, Fascicolo 8), 414–416.

¹⁸³ G. Berri, “Trionfale ingresso a Sienitza dei serbi e montenegrini uniti”, *Corriere della sera*, 300, 28. ottobre 1912, 1.

¹⁸⁴ Дневник покрива време од 12. до 18. децембра, затим од 24. децембра до 3. јануара (што ће на страницама листа угледати светлост 8. јануара 1913). G. Berri, “Fame, guerra e miseria a Scutari”, *Corriere della sera*, 43, 12. febbraio 1913, 1.

¹⁸⁵ G. Berri, “I disertori turchi invadono il Montenegro”, *Corriere della sera*, 281, 9. ottobre 1912, 1.

¹⁸⁶ Уз Берија, још један италијански новинар пратио је црногорску војску у опсади Скадра – Ахиле Бенедети (Achille Benedetti, 1881–1951), као дописник *Giornale d'Italia*, због чега је одликован Сребрном медаљом за војну храброст.

¹⁸⁷ G. Berri, “Nostra intervista con generale Martinovic”, *Corriere della sera*, 305, 2. novembre 1912, 6.

¹⁸⁸ G. Berri, “Scutari bloccata. I montenegrini vittoriosi in due combattimenti”, *Corriere della sera*, 305, 2. novembre 1912, 3.

да „обилни производи са пашњака у долини Дрима нису стигли на пијацу, некада богату, сада готово уништену, док мушкарци и жене очајног изгледа, страдалних и упалих лица одлажу робу на земљу”, описујући сукоб Есад-паше и Хасан Риза-паше око дистрибуције хлеба редивима и башибозуцима.¹⁸⁹ Већ у децембру је писао да „муслимани због глади не желе да умиру за славу команданта Риза-паше”, убрајајући у њих немали број Албанаца; описивао је несташице хлеба, оскудице основних намирница, нарочито брашна, ситан криминал и различите злоупотребе власти.¹⁹⁰ Био је сведок убиства Риза-паше, анализирајући његов компликован однос са муслиманским становништвом града које је показивало отпор ратним пореским наметима. Обнову непријатељстава почетком фебруара 1913. „фанатични муслимани и Младотурци дочекали су с одушевљењем”, док су други муслимани и католици били у жалости. Бери је 20. априла 1913. написао:

Војници Брдице су чак дословно помишљали да пређу на сирани Срба. Неки муслимани из Скадра који су се борили у њим рововима ишли су непријатељу ишајући да ли ће пројусиши војнике. Срби су одговорили да ће их дочекаати раширених руку; одговорили су да су се борили против Турске, а не појединачно против њених војника који су завредели њихово поштовање и дивљење. Обезбедивши себи иако слободан пролаз, војници Брдице рекли су својим официрима да ће, уколико не буде повећано следовање хлеба, наусиши иоложаје (прев. аут.).¹⁹¹

Један од најзначајнијих описа Бери је пружио приликом уласка црногорске војске у Скадар:

Сиушијајући се према Базару, Црногорци су се састајали са турским војницима који су ишли ка мосту, одакле ће ићи из града. Застали су да размене неколико речи; Црногорци су нудили комаде белој хлеба, а Турци су их са захвалношћу прихватили, понекад им узвраћајући цигаретом. Понеки од јучерашњих непријатеља се руковаше. Ове мале епизоде понављале су се свакој иренуика пре људима, који су остали по сирани и код којих се није примећивао ни најмањи знак дирнуости (прев. аут.).¹⁹²

Описао је улазак принца Данила, генерала Вукотића и генерала Мартиновића, као и министра Пламенца и других високих црногорских државника у град:

¹⁸⁹ G. Berri, “La lenta agonia di Scutari. Stretta del nemico, anguistata dalla carestia e minacciata da una rivolta di redifs”, *Corriere della sera*, 329, 26. novembre 1912, 2.

¹⁹⁰ Бери је, између осталог, под датумом 5. децембар, под насловом „Дани глади” (Giorni della fame) забележио ограничења у снабдевању града пшеницом, дрветом, као и тешкоће у продаји и дистрибуцији основних животних намирница. G. Berri, “Aspetti tragici ed episodi comici dell'assedio di Scutari”, *Corriere della sera*, 359, 27. dicembre 1912, 3.

¹⁹¹ G. Berri, “L'agonia e la fine di Scutari turca. Essad si arrende”, *Corriere della sera*, 118, 29. aprile 1913, 1–2.

¹⁹² G. Berri, “L'agonia e la fine di Scutari turca. Essad si arrende”, *Corriere della sera*, 118, 29. aprile 1913, 1–2.

Црногорци су улазили у Цруицама, осим једној бајлаљона на чијем су челу јахали генерали Мартиновић и Вуковић. Пријем је био уљудан: два генерала примисе много поздрава на које су љубазно одговорили. (...) Јавноси, међушим, није ишло учесивовала у клицању војницима: тек што је присусивовала крајкој церемонији, вођена, више од свега, осећајем радозналости; ниши су сами Црногорци, разумљиво, моли итражити више од оних које су бомбардовали. 'Можда ће се ћуд иромениши' – каже ми данас један официр, који иак ни сам не крије да је добродошлица била хладна (прев. аут.).¹⁹³

Дописник Олиндо Битети (Olindo Bitetti) налазио се у Црној Гори од почетка априла до прве половине јуна 1913. Боравио је на Цетињу, обилазши више пута Бар, Скадар, Ђаковицу; лично је познавао генерала Митра Мартиновића. Испратио је одлуку црногорске владе од 14. априла 1913. да, упркос међународној блокади, настави са опсадом Скадра.¹⁹⁴ Битети је испратио пад Скадра 23. априла у Цетињу, описујући ноћ „радости”, прослављање победе испред Краљевске палате и потписивање примирја у селу Зогају између изасланика Есад-паше и генерала Вукотића.¹⁹⁵

Адреа Торе (Andrea Torre)¹⁹⁶ био је истакнут као сарадник листа и врхунски познавалац позиције Јужних Словена у контексту балканских ратова. Његов чланак у листу *Rassegna Contemporanea* био је похваљен од уредништва, а у истом броју о историјском значају пада Османског царства писао је и новинар и политичар Фердинандо Нунцијанте (Ferdinando Nunziante, 1863–1941).¹⁹⁷ Током Другог балканског рата Торе је испољавао одређене антипатије према српским циљевима, што је наишло на осуду Алберта Албертинија, Луиђијевог брата, који је сматрао да су Тореове тврдње „иако не србофобне, преоштре”, саветујући га да подробније објасни важност споразума Италије са Србима, те да се фељтони посвећени српско-италијанским односима морају писати на основу Фивининијевих репортажа и дописа. Тврдио је да Срби „не треба никад да забораве” држање Италије према Аустрији 1908, када није дозволила аустријско ширење у Новопазарски санџак.¹⁹⁸ Торе је писао:

¹⁹³ *Ишо*, 1–2.

¹⁹⁴ Олиндо Битети (Olindo Bitetti, 1886–1973) новинар, спортски радник, председник Италијанског пливачког друштва. О. Bitetti, “Il Montenegro continuerà da solo la lotta contro Scutari e contro le Potenze”, *Corriere della sera*, 104, 15. aprile 1913, 1.

¹⁹⁵ О. Bitteti, “Le condizioni della resa. Il presidio libero di ritirarsi con tutto il materiale”, “Notte d’entusiasmo a Cettigne”, *Corriere della sera*, 113, 24. aprile 1913, 1.

¹⁹⁶ Андреа Торе (1866–1940), новинар, публициста и политичар. Био је уредник у часопису *Giornale d’Italia*, сарадник *Messaggero*, дописник *Corriere della Sera* из Рима и многих других листова. Водио је опсежну кореспонденцију са многим професорима иредентистима. Потписао је, заједно са Антом Трумбићем, споразум 1918. између Италије и Југословенског одбора, промовишући идеју италијанског одрицања од Далмације и заговарајући пријатељске односе будуће југословенске државе и Италије. Написао је предговор италијанском издању књиге Едварда Бенеша *Боemiја ирошив Аустро-Угарске* (E. Beneš, *La Boemia contro l’Austria-Ungheria: la libertà degli zceco-slovacchi e l’Italia*, Roma: Ausonia, 1917).

¹⁹⁷ “Uno studio dell on. Torre sui rivolgimenti balcanici”, *Corriere della sera*, 353, 20. dicembre 1912, 2.

¹⁹⁸ L. Albertini, *Epistolario. Dalla guerra di Libia alla Grande Guerra...*, 193–194.

Прва и највећа кривица њијада Србији, која је, кроз Паџићеве речи, лајала о садржају уговора и охрабривала јавно мњење њијив Бујарске. Главна њровокација долази ојуд. Нисам веровао – једва да и сад моју њоверовајии – да је Бујарска ојијочела са њијријателјсјивима, јер она нема џија да добије ратом, а све би изјубила. Говори се да је Савов био њај који је наредио њијријателјсјива и да је збој њоја смењен. То би окривило Бујаре у односу на Србе са једне сјиране, али би њоказало и њо да се, расуђујући о бујарској влади, а не Савову, који је био дезавуисан, њоворећи да Бујарска влада није имала разлоја за њокрејшање њијријателјсјива, ни у чему нисам њревариио. (...) Такође, смајрам да ће мир на Балкану бијии њривремен уколико Србија овлада Македонијом, која је у свом највећем делу чистјо бујарска. Срби ће ојијочејии са сисјемајским унијијавањем Бујара, које ће бијии мнојо њнусније нејо њурска рејресија. (...) Загобије ли Србија велику њобеду, неће ли онда Србохрвајии из Аусјириије њодићи лаву, Аусјириија бијии њриморана на њријализам и неће ли Ијијалијани из Аусјириије ојеји њајијијии, будући да ће вредносји за коју се Словени боре умањиии вредносји и мишљење Ијијалијана који су већ у борби са Словенима у Трсјиу, и једном делу Исјире и Далмацјије? (прев. аут.)¹⁹⁹

По речима историчарке Коларици, Торе је био забринут због „разузда-ног српског национализма” и убеђености да би „увећана Србија била претња не само за Аустрију већ и за Италију, као што показују незаконити српски престоупи у Албанији”.²⁰⁰ Албертини је, с друге стране, сматрао да су „интереси Срба у многим тачкама истоветни нашим”, подржавајући Србију и тиме иритирајући владе у Бечу и Риму због „поспешивања одјека српског јавног мњења”.²⁰¹

IV

Упркос томе што је по духовним струјањима остао ближи класичној либералној епохи позног XIX века и њеним конзервативним вредностима, *Коријере дела Сера*, као најчитанији италијански дневно-политички лист, стекао је на измаку прве деценије XX века репутацију предводника критике и ревизионизма аустроугарске спољне политике на Балкану у италијанској штампи. Узимајући у обзир конкурентска гласила, у почетку у томе није пред-њаачио, али је од 1912. почео да стиче огромну заслугу у одвраћању италијанске дипломатије од следе послужности Бечу. Лист је показивао наклоност територијалним аспирацијама свих чланица Савеза, нарочито Србије и Црне Горе, али је залагање за независну албанску државу и непознавање комплексности унутарсавезничких односа, нарочито у погледу Македоније, довело до бурних реаговања из Србије. Заинтересованост за Бугарску произилазила

¹⁹⁹ *Исјио*, 192–193.

²⁰⁰ S. Colarizi, *Il corriere nell'età liberale...*, 204–205.

²⁰¹ *Исјио*, 204–205.

је из забринутости да би ослабљена Бугарска, због своје геополитичке позиције, учинила јачим Османско царство, оштећено сукобом у Триполитанији и северној Африци. Репортаже из Старе Србије, Скадра и других места повећале су опште занимање италијанског ђолитијевског врха и јавног мњења за снажнији уплив италијанске политике на Балканско полуострво. Од свих репортажа, Тивининијеве излазе из строгах оквира журнализма и обухватају књижевни натурализам прожет лирским елементима (саосећајност према страдалним српским војницима, оживљавање мноштва детаља, од изгледа сељачких униформи и тргова, дивљење пожртвованости и хришћанској етици српског народа). Мантегацини есеји прожети су наглашавањем политичких и војних чинилаца у модерној историји Срба и Бугара.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Msr KONSTANTIN DRAGAŠ, research trainee
Institute for Balkan studies SASA
Knez Mihailova 35/IV, Beograd, Serbia
E-mail: konstantin.dragas@bi.sanu.ac.rs

CORRIERE DELLA SERA TOWARDS SERBIA AND
THE “SERBIAN QUESTION” IN THE BALKAN WARS (1912–1913):
A POLITICAL VIEW FROM ITALY

SUMMARY: *Corriere della sera*, as the most prominent Italian newspaper, reported in detail, almost every day, the course of the Balkan wars (1912–1913) and Serbia’s participation in it. At the same time, redaction editorial board published its own political views, supporting the Balkan nations in the fight against the Ottoman Empire, and advocating for Serbia to gain access to the Adriatic Sea, but not at the cost of revoking Albania’s autonomy. During Scutari crisis, Montenegro has been advised to exercise caution and to give up that strategically important city for its own, more prosperous future. One part of Vardar Macedonia was considered Bulgarian (such as Bitola), and in the Second Balkan War *Corriere* showed a certain degree of greater affection for Bulgaria than for Serbia, since the newspaper advised Serbian government to leave some areas in Macedonia to the government in Sofia. The newspaper was characterized by a large number of notes, travelogues, and reports from the battlefield, especially from Macedonia (Guelfo Civinini) and Scutari crisis (Scutari under siege, November 1912 – May 1913) (Gino Berri). Authentic testimonies from besieged Scutari by Berri and vivid, impressive descriptions of Serbian cities and the Serbian army by Civinini, as well as the general analysis of war plans and political history by Mantegazza and other publicists, contributed to *Corriere* to become the most respected daily newspaper in Italy, although it was not the only one that had war correspondents from the Balkans. These events were a turning point for *Corriere* to openly start criticizing Austro–Hungarian policy in the Balkans and advocating to apply “Balkans to the Balkan peoples” principle in European diplomacy.

KEY WORDS: *Corriere della sera*, Italy, Balkan Wars 1912–1913, Luigi Albertini, Kingdom of Serbia, Albania

Проф. др БОРИВОЈЕ МИЛОШЕВИЋ
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет, Студијски програм: историја
Булевар војводе Петра Бојовића 1А, Бања Лука
Република Српска, Босна и Херцеговина
Е-адреса: borivoje.milosevic@ff.unibl.org

ПОЛИТИЧКО ОРГАНИЗОВАЊЕ СРБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПО ЗАВРШЕТКУ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

САЖЕТАК: Слом репресивног аустроугарског режима и стварање југословенске државе 1918. године широм је отворило врата снажном политичком организовању у Босни и Херцеговини. Као и у претходном историјском раздобљу, политичко окупљање у покрајинама имало је национално-вјерско обиљежје, иако су поједине странке претендовале да стекну општејугословенски и наднационални карактер. Аграрно питање и проблем унутрашњег уређења новостворене државе били су главне тачке страначких програма и политичких размимоилажења. За гласове српских бирача борило се више политичких странака, међу којима су на изборима из 1920. године највише успјеха имали радикали, демократе и тежаци.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Босна и Херцеговина, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Први свјетски рат, политичке организације

Географски положај Босне и Херцеговине, етничка и вјерска шароликост становништва, низак ниво писмености и наслијеђени феудални односи, условили су многе специфичности у процесу укључивања покрајина у Краљевину СХС. Босна и Херцеговина је уз велике људске жртве у прву југословенску државу ступила као простор опустошен војним реквизицијама и замрлом привредом која је током рата била подређена аустроугарској ратној машинерији.¹ Војно-полицијска репресија аустроугарских власти, усмјерена најприје према Србима, почела је да попушта у посљедњој години рата, што је довело до постепеног обнављања политичког живота.

¹ Нусрет Шехић наводи податак да је током Првог свјетског рата у Босни и Херцеговини животе изгубило око 360.000 људи или 19% од укупног предратног броја становника. Н. Шехић, „Превирања на селу и у радничком покрету у Босни и Херцеговини поткрај Првог свјетског рата и у првој години новостворене Краљевине СХС”, *Прилози*, XXI, 22, Сарајево 1986, 134.

Народно вијеће СХС за Босну и Херцеговину основано је крајем октобра 1918. године, а потом се приступило оснивању локалних одбора Народног вијећа. На челу цјелокупне организације народних вијећа налазио се Главни одбор Народног вијећа за Босну и Херцеговину.² Нове органе власти чинили су пројугословенски одређени политичари и угледни појединци (професори, свештеници, трговци) и у њима није било мјеста за лица која су сматрана ослоном некадашњег аустроугарског режима.³ Народна влада, која је преузела власт 3. новембра 1918. године, а на чијем челу се налазио Атанасије Шола⁴, дјеловала је у сложеним околностима, на простору којим су харали наоружани одметници и кроз који су се повлачили распуштени аустроугарски војници⁵, неријетко изазивајући nerede и пљачке.⁶ Упади одметничких одреда из Црне Горе, мотивисаних пљачком и политичким интересима краља Николе Петровића и његових агитатора, угрожавали су источну Херцеговину редовна војска и тзв. крстареће/летеће јединице.⁷ Стога је Народна влада као свој кључни задатак поставила одржавање реда и мира, па је од окружних и котарских области затражила да се од некомпромитованих личности успоставе локални органи власти.⁸ Почетком новембра донијети су прописи који су имали за циљ да ублаже или укину репресивне мјере аустроугарске управе у вези са цензуром и новинским ограничењима.⁹ Онима који би се огријешили о ред и мир, живот или туђе власништво, запријеђено је строгим казнама.¹⁰ Српска Врховна команда овластила је генерала Божицара Терзића за специјалног изасланика који је имао задатак да споразумно са Народним вијећем ради на војном уређењу покрајина, успостављању и уређењу путних и других комуникација. Терзић је у Сарајево допутовао 15. новембра 1918. године.¹¹

² N. Šehić, „Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austrougarske (novembar–decembar 1918)”, *Prilozi*, god. XVIII, br. 19, Sarajevo 1982, 166. Представници Социјалдемократске странке БиХ одбили су учешће у раду нових народних власти. *Glas naroda*, 30. oktobar 1918, br. 85; 4. novembar 1918, br. 86.

³ Народно вијеће СХС за Босну и Херцеговину позвало је 2. новембра народ да у тренуцима стварања југословенске државе буде милостив и великодушан, „опрости и заборави све невоље и увреде”, те никоме не дозволи „да нам златну слободу осрамоти и окаља”. D. Janković, V. Krizman, *Grada o stvaranju jugoslovenske države (1. I–20. XII 1918)*, Beograd 1964, 456–457.

⁴ С. Илић, *Атанасије Шола. Прилози проучавању културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини*, Нови Сад 2011, 117–127.

⁵ Архив Босне и Херцеговине, Сарајево (=АБиХ), Народна влада БиХ, през. бр. 13.893/1918.

⁶ АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 13.573/1918, през. бр. 13.521/1918.

⁷ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 294/1920; М. Гаковић, „Аграрни немири у Босни и Херцеговини послје Првог свјетског рата”, *Гласник архива и друштва архивских радника Босне и Херцеговине*, год. VI, књ. VI, Сарајево 1966, 175–176; Т. Дугина, Д. Мاستиловић, *Херцеговина кроз вијекове (прилози за историју Херцеговине)*, Билећа 2012, 458–465; К. Isović, „Prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919. i 1920. godine (Grada)”, *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, књ. VIII–IX, Sarajevo 1968/69, 319–320.

⁸ АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 13.381/1918.

⁹ АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 13.412/1918; през. бр. 13.549/1918.

¹⁰ АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 13.516/1918.

¹¹ *Велики рај Србије*, књ. 31, Београд 1939, 84; N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925, privredni i politički razvoj*, Sarajevo 1991, 24.

Главни одбор Народног вијећа Босне и Херцеговине почео је током новембра 1918. године са стварањем Народне гарде, која је требала помоћи у одржавању реда и мира, те разоружавању остатака аустроугарске војске.¹² Ипак, гарда није у потпуности испунила очекивања нових власти јер су се у појединим срединама гардисти повезали са локалним бандама или су положај користили за пљачку.¹³ С обзиром на аверзију грађана према мобилизацији и дјелимични неуспјех Народне гарде да заштити становништво, влада је послове одржавања реда и мира повјерила српској војсци.¹⁴ Јединице српске војске ушле су у Босну и Херцеговину почетком новембра 1918. године. Дијелови Тимочке дивизије су 3. новембра ослободили Вардиште и Добрун.¹⁵ Наредног дана српска војска ушла је у Вишеград. Сlike народног усхићења због доласка српске војске стизале су током новембра из свих средина широм покрајина, без обзира на етнички и вјерски састав становништва, а најсвечаније било је у Сарајеву (ослобођеном 6. новембра)¹⁶ и Бањој Луци (ослобођеној 21. новембра).¹⁷ Оклијевање Народне владе у Сарајеву да прогласи директно сједињење покрајина са Србијом изазвало је снажну реакцију, нарочито у Босанској Крајини, у којој је била веома жива српска устанничко-ослободилачка традиција, па је низ мјесних одбора Народног вијећа крајем новембра 1918. године прогласио сједињење са Србијом.¹⁸ Најодлучније по питању уједињења биле су власти у Бањој Луци које су показивале високу аутономију у односу на Сарајево¹⁹, због чега се разматрала чак и употреба војне силе како би се успоставио ауторитет владе у Сарајеву.²⁰ Одлуку о присаједињењу донијеле су и неке већински хрватско-муслиманске средине.²¹

Супротности између феудалаца и кметова досегле су врхунац крајем рата. Вријеме преврата карактерисао је правни вакуум који су сељаци кори-

¹² N. Šehić, „Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austrougarske (novembar–decembar 1918)”, 172–173.

¹³ АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 13.801/1918; през. бр. 29/1919; *Glas slobode*, 7. decembar 1918, бр. 96.

¹⁴ АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 13.593/1918.

¹⁵ Описујући расположење народа у Босни и Херцеговини командант Сарајевског одреда извјестио је команду да већина народа жели сједињење са Србијом и Црном Гором под династијом Карађорђевић, док се из Загреба водила пропаганда „за образовање Југословенске републике без Србије и Црне Горе”. *Велики рај Србије*, књ. 31, Београд 1939, 134.

¹⁶ *Вечерње новостии*, 13. новембар 1918, бр. 20; *Истио*, 12. новембар 1918, бр. 19; *Narodno jedinstvo*, 13. novembar 1918, бр. 11; *Глас народа*, 6. новембар 1919, бр. 110.

¹⁷ Архив Републике Српске, Бања Лука (=АРС), Мемоарска грађа, 209-010-001; *Врбаске новине*, 24. новембар 1936, бр. 1.146; Б. Милошевић, *Бањалука у борби за ослобођење и уједињење: поводом једног вијека од завршетка Првог свјетског рата*, Бањалука 2018, 48–63.

¹⁸ N. Šehić, „Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austrougarske (novembar–decembar 1918)”, 182. Директно сједињење са Србијом 27. новембра 1918. године прогласила су народна вијећа у Бањој Луци, Бихаћу, Босанској Дубици, Босанској Крупи, Босанском Новом, Санском Мосту, Приједору, Зворнику, Прњавору, Тешњу и Клашницама, а дан касније у Бијелини, Кулен Вакуфу, Кључу, Грачаници, Гацку, Јајцу, Маглају, Теслићу, Босанском Шамцу, Вишеграду, Гламочу, Босанском Петровцу и Босанској Костајници. АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 14.442/1918.

¹⁹ Б. Милошевић, *Бањалука у борби за ослобођење и уједињење*, 63–68; *Vrbaske novine*, 28. novembar 1933, бр. 269.

²⁰ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 14.233/1919.

²¹ Хрватски државни архив, Загреб (=ХДА), Средишња канцеларија НВ СХС у Загребу, Телефонске обавјести, 124-4-2-37; *Истио*, 124-4-2-31.

стили, како би не чекајући доношење правних прописа, ријешили аграрно питање, при чему су се на удару посебно нашли муслимански феудалци.²² С обзиром на то да су у укупном броју феудалаца у Босни и Херцеговини доминирали муслимани, док су кметови у изразитој већини били хришћани, под питањем власништва над земљом преклапали су се социјални и национални мотиви.²³ Наслијеђене националне и вјерске супротности из ранијег раздобља, велеиздајнички судски процеси, ратна страдања и злочини над српским становништвом, те чињеница да су муслимани и Хрвати у рату представљали снажан ослонац аустроугарске управе, додатно су усложњавали послеријатне прилике у покрајинама.²⁴ Српско становништво, са посебном емоцијом због ослобођења и уједињења, повремено је према службеним извјештајима поступало на начин који је вријеђао муслимане и католике.²⁵ Окружни начелник из Травника упозорио је 21. јануара 1919. године да нереди, изазивања и пљачкања „трјују наш нови државни живот, и сметају га,

²² Б. Милошевић, *Босна и Херцеговина у вријеме насљанка Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца 1918–1919. године*, Андрићград–Вишеград 2020, 119–153.

²³ М. Гаковић, *Савез земљорадника 1919–1941*, Бања Лука 2008, 32–33.

²⁴ У намјери да се подигне морал грађана и њихово патриотско расположење у аустроугарској штампи често су објављивани текстови који су илустровали спремност Хрвата и босанскохерцеговачких муслимана да ступе у рат против Србије. Један од муслиманских политичких првака из Босне и Херцеговине Шериф Арнаутовић поручио је генералу Оскару Поћореку како су муслимани спремни жртвовати животе и имовину за спас Монархије. Б. Милошевић, „Аустроугарска ратна пропаганда у хрватској и босанскохерцеговачкој штампи 1914–1915. године”, *Зборник Мајице Српске за историју*, бр. 91, Нови Сад 2016, 57–72; Реис-ул-улема Мехмед Џемалудин Чаушевић позвао је уочи аустроугарске објаве рата Србији муслимане да не жале никакву жртву, материјалну или моралну, у корист цара и Монархије. А. Јахић, „Iz bosanskohercegovačke politike za vrijeme Prvog svjetskog rata. Nestanak Ujedinjene muslimanske organizacije i uspon neznatnih i neozbiljnih elemenata”, *Društvene i humanističke sudije*, 2, Tuzla 2017, 212; А. Јахић, „Krug nade i razočarenja: bosanskomuslimansko vjersko vodstvo i Veliki rat (1914–1918)”, *Vrhbosnensia*, XIX, 2, Sarajevo 2015, 308. Католичка црква дала је безрезервну подршку аустроугарској агресији на Србију 1914. године. Бискуп Иван Шарић написао је пјесму посвећену престолонаслједнику Францу Фердинанду у којој је позвао Бога да суди Србима, називајући их „звјерима” и „гујама”. V. Novak, *Magnum crimen, pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd 1986 (reprint), 32; Избијање Прог свјетског рата схваћено је у хрватским десничарским и клерикалним круговима као дуго прижељкивана прилика да се једном заувјек ослободе Срба. В. Ђ. Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Београд 2019, 131–133; Цјелокупан тон антисрпској хистерији давале су франковачке и правашке политичке вође, поједини католички прелати и њима блиска штампа. Лист *Хрватски дневник* из Сарајева био је носилац најпримитивнијег ратног хушкања и антисрпске пропаганде. За Србе су у овом листу били уобичајени називи: „српски пси”, „разбојници”, „бандити”, „људски олош”, „бомбаши”, „крволоци”, „крвници” и „хуље”. В. Мандић, *Босна у ланцима*, Београд 2014, 88; На објаву мобилизације муслимани и католици одазвали су се у већини босанскохерцеговачких котара „радосно и са патриотским ентузијазмом”. Ђ. Микић, „Политика муслимана Босне и Херцеговине у Првом свјетском рату (1914–1918)”, *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, Београд 1997, 411; Молитве за побједу Централних сила учене су по босанскохерцеговачким џамијама током рата, а након што је султан новембра 1914. године прогласио цихад, из покрајина су стизале вијести о одушевљењу међу муслиманима које је овај проглас изазвао. *Sarajevski list*, 17. novembar 1914, br. 281; Подршка босанскохерцеговачких муслимана стварању југословенске државе крајем 1918. године била је, према мишљењу Ђорђа Микића, плод политичког опортунизма, као што су 1914. године срчано подржали аустроугарске ратне напоре против Србије. Ђ. Микић, „Политика муслимана Босне и Херцеговине у Првом свјетском рату (1914–1918)”, 424.

²⁵ АБиХ, Земалска влада БиХ, през. бр. 3.647/1919; през. бр. 3.066/1919; през. бр. 1.645/1919.

те завађају једнокрвну браћу и поткопавају темеље наше државе СХС”, жалећи се при томе на пасивност локалних власти да се овим појавама стане у крај.²⁶ Министарство унутрашњих дела Краљевине СХС страховало је да би такав развој прилика могао рђаво дјеловати на унутрашње односе у земљи, па је затражило да се одмах предузму најстроже мјере да се муслиманско становништво заштити од пљачке.²⁷ Због напада на муслимане, Земаљска влада је маја 1919. године изразила жаљење Улема-меџлису у Сарајеву.²⁸ На смиривање ситуације покушали су утицати и врхови Српске православне цркве. Владика Петар Зимоњић указао је априла 1919. године на потребу да се српски народ приволи на „братску љубав спрам наше једнокрвне и исто-племене иновјерне браће у земљи: муслимана и католика”.²⁹

Премда је међу босанскохерцеговачким муслиманима било приближно тек десет одсто феудалаца, најављена аграрна реформа у јавности максимално је политизована и тумачена као напад на све муслимане и њихову егзистенцију, чиме је муслимански беговат настојао заштитити свој дотадашњи привилеговани друштвени положај.³⁰ Сељаштво је од стварања југословенске државе, уз националну, очекивало и социјалну слободу. Вјеровало се да ће рјешавање аграрног питања побољшати материјално стање тежака и у њему пробудити вољу за интензивним радом.³¹ Извјештаји среских начелника из послеријатног времена биљеже мноштво случајева да су тежаци широм Босанске Крајине самоиницијативно почели обрађивати туђу земљу, мислећи да ће им власти то накнадно признати.³² Сељаштво је политички пристајало уз оне политичке групе које су му обећавале рјешавање аграрног питања.³³

Од новопостављених јавних службеника захтјевала се беспоговорна оданост новим властима и спречавање било какве агитације у корист републике или федералног уређења нове државе.³⁴ Из службе су постепено уклањани чиновници који су се компромитовали у ранијем периоду или су оцијењени као политички непоуздани.³⁵ Остатак чиновничког апарата био је озбиљно нагрисан корупцијом.³⁶ Појединце који су народ тровали „сепаратистичким агитацијама”, заводили га и разједињавали, нове власти третирале су као „остатке несавјесне и ненародне аустро-угарске управе, као туђинске

²⁶ АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 588/1919.

²⁷ АБиХ, Начелство округа Сарајево, през. бр. 177/1919.

²⁸ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 4.125/1919.

²⁹ *Једнакост*, 15. април 1919, бр. 67.

³⁰ Лист *Глас слободе* оптуживао је муслимански беговат да је представљајући аграрно питање као општемуслиманско вјерско питање, искориштавао вјеру зарад класних интереса, тјерајући муслимане до граница вјерског фанатизма, а свакога ко се залагао за аграрну реформу оглашавао је непријатељем свих муслимана. *Глас слободе*, 8. октобар 1919, бр. 172.

³¹ АРС, Окружна област Бања Лука 1918–1922, АЈ бр. 10. Извјештај среског начелства Приједор, 2. мај 1920.

³² АРС, Окружна област Бања Лука 1918–1922, АЈ бр. 10. Извјештај котарске испоставе Добој, недатиран.

³³ АРС, Окружна област Бања Лука 1918–1922, АЈ бр. 10. Извјештај среске испоставе Бос. Костајница, 25. мај 1920.

³⁴ АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 377/1919.

³⁵ Е. Омеровић, *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini 1918–1921*, Sarajevo 2015, 72.

³⁶ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 9.323/1920.

агенте, штетне за јавни мир и поредак, за народне интересе и државну идеју Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца”.³⁷ У извјештају с почетка 1919. године, у којем се коментаришу тешке социјалне прилике, наводи се како „не фали много, па да овај накупљени јед и ово велико огорчење пређе границе допуштеног”.³⁸ Политичко расположење становништва у прољеће 1919. године није пружало много разлога за оптимизам, јер је влада оцијенила како „не напредује процес споразумијевања међу појединим вјероисповјестима”. Код католика и муслимана опајало се незадовољство и потиштеност, јер се једино српски дио становништва јавно представљао као држави одан елемент.³⁹

Наредба о увођењу превентивне цензуре штампе у Босни и Херцеговини ступила је на снагу 24. јануара 1919. године.⁴⁰ У каснијим појашњењима наредбе забрањено је писање о случајевима насиља послје преврата, како се не би узнемиравала јавност и нарушавали међуетнички односи.⁴¹ Премда је превентивна војна цензура укинута 5. маја 1920. године⁴², Земаљска влада била је дужна редовно информисати Министарство унутрашњих дела о извјештавању босанскохерцеговачке штампе.⁴³ Нове власти посебно су забрињавали повратници из руског заробљеништва, као потенцијални преносиоци бољшевичких идеја.⁴⁴ Стога је од 1919. до 1922. године на територији Краљевине СХС, па тако и Босне и Херцеговине, основан читав низ тзв. логора за изолацију.⁴⁵ Логорима је до новембра 1919. године управљала војска, а потом их је у своју надлежност преузела полиција.⁴⁶ Организовањем прве Заједничке владе (20. децембра 1918. године) у знатној мјери ограничене су компетенције Народне владе СХС за Босну и Херцеговину и престала је улога Народног вијећа.⁴⁷ Покрајинске владе постале су административни органи владе у Београду.⁴⁸

Политичко окупљање унутар новостворене државе носило је национално-вјерско обиљежје, иако је било покушаја да се политичко организовање изврши на једној широј југословенској основи.⁴⁹ Премда је у Краљевини СХС било странака које су биле активне на цијелом државном простору, већина је задржала регионално значење, дјелујући на ужем, национално

³⁷ Влада је средином јануара 1919. године саопштила како у земљи постоје елементи који раде против јединства новостворене државе. Са жаљењем је констатовано да се један дио органа власти према таквим појавама односио пасивно. АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 377/1919.

³⁸ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 243/1919.

³⁹ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 4.704/1919.

⁴⁰ АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 150/1919.

⁴¹ АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 2.182/1919.

⁴² АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 3.852/1920.

⁴³ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 6.988/1919.

⁴⁴ АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 14.329/1918.

⁴⁵ Е. Omerović, *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini*, 97–102.

⁴⁶ G. Miloradović, „Logori za izolaciju političkih protivnika na tlu Jugoslavije 1918–2000”, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 2000, 118–119.

⁴⁷ АБиХ, Народна влада БиХ, през. бр. 14.417/1918.

⁴⁸ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina*, 42.

⁴⁹ N. Šehić, „Počeci formiranja građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini nakon stvaranja Kraljevine SHS (1918–1919)”, *Prilozi*, 21, Sarajevo 1985, 143.

заокруженом простору.⁵⁰ Национално-вјерска подвојеност, нестабилне друштвене прилике и неријешено аграрно питање, условили су појаву великог броја политичких странака и листова по преврату.⁵¹ Готово ниједна предратна политичка странка из Босне и Херцеговине није послије 1918. године обновила рад.⁵² Поједини предратни политичари наставили су са дјеловањем у оквирима нових странака или су се постојеће странке утопиле у политичке покрете са центром ван Босне и Херцеговине. Политичко диференцирање одвијало се најприје по националном и аграрном питању, те унутрашњем уређењу државе и положају Босне и Херцеговине у њеним границама.⁵³ Већина српских политичких странака у Босни и Херцеговини била је чврсто везана за њихове центре у Београду.⁵⁴ Вријеме преврата и послеријатног политичког организовања карактерисао је и феномен нездравог и примитивног патриотизма „иза којег су се сакривали опортунисти нечасних намјера”.⁵⁵ Тзв. политички камелеони југословенством су прикривали властиту прљаву политичку прошлост.⁵⁶

У последињим ратним годинама међу југословенским политичарима у емиграцији развио се покрет за оснивање јединствене југословенске политичке организације.⁵⁷ У Паризу је у вријеме слома Аустроугарске основана *Југословенска демократска лига* чији је предсједник био др Јован Цвијић. Међу оснивачима *Лиге* налазило се неколико Срба из Босне и Херцеговине који су раније били ангажовани у *Југословенском одбору*. Организација *Лиге* у покрајинама била је препуштена Душану Васиљевићу.⁵⁸ У Привременим правилима *Југословенске демократске лиге* наводи се да је циљ организације „да ради на потпуном стапању Срба, Хрвата и Словенаца у културно-националну целину, да њиховом заједничком снагом развија југословенску

⁵⁰ Н. Matković, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb 1998, 102.

⁵¹ Т. Kraljačić, „Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini na izborima za ustavotvornu skupštinu”, *Prilozi*, god. V, br. 5, Sarajevo 1969, 198. Премда је број конзумента штампе у Босни и Херцеговини био скроман, страначка штампа представљала је важно оружје у придобијању гласача и обрачуна са политичким неистомишљеницима; Е. Omerović, „Naša izborna borba, međustranački sukobi u Bosni i Hercegovini uoči izbora za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine”, *Historijska traganja*, 11, Sarajevo 2013, 171–212.

⁵² Једина предратна странка која је по уједињењу наставила са радом била је Социјал-демократска странка БиХ, која је утицај превасходно обезбјеђивала међу малобројним радницима. Enes S. Omerović, *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini*, 44.

⁵³ Према аустроугарском попису становништва из 1910. године, 88% становника покрајина бавило се пољопривредом. Од укупног броја кметова, православних (Срба) било је 73.92%. *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo 1912, 58–60; О значају аграрног питања у политичкој пропаганди послије 1918. године свједоче називи многих новооснованих странака: *Савез шезака*, *Муслиманска шезачка сјранка*, *Хрвајска шезачка сјранка*, *Хрвајска аграрна сјранка*, *Хрвајска ључка сјранка*. N. Šehić, „Izbori za Ustavotvornu skupštinu na području Bosne i Hercegovine (28. novembar 1920)”, *Prilozi*, XXIV, 25/26, Sarajevo 1990, 208.

⁵⁴ Д. Мاستиловић, *Српска елиџа из Босне и Херцеговине у њолиничком живоју Краљевине СХС/Југославија (1918–1941)*, Београд 2013 (необјављена докторска дисертација), 249.

⁵⁵ *Развијак*, 1936, год. III, бр. 8–9, 251–270.

⁵⁶ *Jugoslavenski list*, 27. prosinac 1918, br. 30.

⁵⁷ В. Gligoriјевић, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970, 32–33.

⁵⁸ Д. Мاستиловић, *Српска елиџа из Босне и Херцеговине*, 197–200.

културу, и да живот нове државе стави на чисто демократску основу”.⁵⁹ „Наш садашњи задатак је првенствено везати потпуно нашу националну ствар са западно-европском и американском демократијом, и проучавати и дискутовати међусобно нове идеје и њихову примену”, наводи Никола Стојановић у првом броју *Југословенске демократске лиге*. Стојановић додаје: „Са победом Савезника завладаће у Европи и у већем делу света идеје западне демократије о праву и слободи. Пошто је примена тих идеја у нашој будућој држави и друштву услов нашег преображаја и напретка, треба настојати да се југословенска емиграција врати у домовину са срећеним погледима, јер ће се од ње очекивати и обавештеност и здрава оријентација”.⁶⁰ *Лиџа* је наглашавала да ће нарочиту пажњу поклонити радницима и сељацима јер „друштвена правда захтева да брига о малима и слабима буде брига општа”, и да ће радити на рјешавању аграрног питања, „не само у смислу уклањања последњих остатака феудалног стања, но и једне опште рационалне привредне политике, која ће исто тако отклањати узроке осиромашивања и обескућавања малих сеоских поседника”.⁶¹ По питању државног уређења *Лиџа* се залагала за средње рјешење између централизма и федерализма.⁶² Божидар Марковић наводи како је државно јединство захтјевало да се у једном парламенту и једној влади концентришу сви послови који представљају државне темеље, док послове који представљају интересе појединих дијелова државе треба препустити њима „остављајући им тиме могућност да се самостално развијају према својим потребама”.⁶³ Првобитни програм *Лиџе* представљао је покушај да се кроз једну политичку организацију измире принципи национално-унитарне државе са унутрашњим федеративним државним уређењем.⁶⁴

Политичка платформа Радикално-демократских напредњака (РАДЕНА) почивала је на схватању о јединству Срба, Хрвата и Словенаца. „Једна јединствена држава, једна отаџбина, једно друштво, један друштвени морал и једно осјећање државне свијести”, била је девиза ове политичке групе.⁶⁵ По питању државног устројства група РАДЕНА залагала се за јединствену државу без покрајинских влада и сабора, са династијом Карађорђевић на челу. Захтјевано је поштовање личне и друштвене слободе грађана, одвајање законодавне, извршне и судске власти, те опште, једнако и тајно право гласа мушкарцима и женама старијим од 21 године. Све вјероисповијести треба да буду равноправне и одвојене од државе. РАДЕНА се залагала за јединствен просвјетни план у југословенској држави”.⁶⁶

⁵⁹ *Југословенска демократска лига*, св. 1, 1919, I.

⁶⁰ *Истио*, св. 1, стр. V. Стојановић је сматрао да су главни непријатељи југословенске државе међуетнички, међунационални и међувјерски сукоби. Вјеровало је да је народно јединство било питање времена које ће исправити разлике међу Јужним Словенима. Б. Надовеза, „Политичка мисао Николе Стојановића о организацији прве југословенске државе”, *Политичка ревија*, бр. 1, Београд 2015, 103–120.

⁶¹ *Југословенска демократска лига*, св. 1, 1919, 3.

⁶² М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941, том 1, Ог југословенске идеје до југословенске државе*, Београд 2019, 291.

⁶³ *Југословенска демократска лига*, св. 1, 1919, 7.

⁶⁴ В. Глигоријевић, *Демократска странка*, 35.

⁶⁵ *Словенски јуџ*, 3. децембар 1918, бр. 1.

⁶⁶ *Истио*, 8. фебруар 1919, бр. 29.

Гласило овог политичког покрета било је *Словенски јуџ*. Лист је оштро иступао против било каквих провинцијских аутономија или покрајинских влада, сматрајући их нелегитимним и неспособним за рад, имајући у виду да су махом биле сачињене од дијелова бившег аустроугарског чиновничког апарата освјеженог новим руководством.⁶⁷ Поједини чланови групе наивно су вјеровали да ће временом доћи до јединства вјере, које ће бити резултат еволуције југословенске нације.⁶⁸ С тим у вези *Словенски јуџ* је упозоравао на опасности религијске подвојености у друштву: „Сви кажемо да смо неимари, сви хоћемо да зидамо. Али се сви устављамо и побијамо. Пред нама су преграде које нам сметају на путу до једне солидне друштвене зграде. Високи су зидови међу нама: и вјерски и племенски и провинцијални и интересни”.⁶⁹ Премда су имали такве амбиције, РАДЕНА никада није прерасла у политичку странку, окупивши око себе тек узак круг грађанске интелигенције. РАДЕНА се крајем 1918. године ујединила са политичком групом окупљеном око предратног листа *Оштрабина*, коју је водио др Живко Њежић.⁷⁰ Коначно, РАДЕНА се априла 1919. године утопила у *Југословенску демократску странку*, а руководство РАДЕНЕ позвало је своје присталице да се прикључе демократама.⁷¹ Мада је међу присталицама РАДЕНЕ било више муслиманских интелектуалаца, попут Шукрије Куртовића и Хасана Ребца, муслимани и Хрвати у већини нису прихватили идеје РАДЕНЕ због наглашеног југословенства, што је истовремено од ове политичке групе одбило и многе Србе. За неуспјех у земљи водећи људи РАДЕНЕ оптуживали су професионалну подвојеност у покрајинама, наводећи да је Босна и Херцеговина одувijek била „поприште међусобних трвења, интолерантности, ситне и јетке мржње која се упорним антагонизмима преносила с колена на колено”. *Словенски јуџ* закључује да ће се у Босни и Херцеговини увијек наћи више „Велико-Срба и Велико-Хрвата, радикалних до последњих консеквенца, него изграђених Југословена”.⁷²

На дан када је српска војска ослободила Сарајево, из штампе је изашао први бој листа *Српска зора*, чији је уредник био Ђорђе Чокорило.⁷³ Група око *Српске зоре* енергично је одбацивала југословенство „као аустријски импорт” и тражила успостављање српске државе.⁷⁴ Лист *Српска зора* заступао

⁶⁷ *Истио*, 12. децембар 1918, бр. 5.

⁶⁸ Д. Мاستиловић, *Српска елиџа из Босне и Херцеговине*, 208; Јован Зубовић у чланку „Југословенски човек” из 1924. године, наводи како је црквено јединство у догледном времену само илузија. Зубовић додаје како је нужно отклонити штетан утицај вјере на људске духове и закључује: „Клерикализам, ма с које стране долазио, значи велику опасност по идеју јединства и мора се побијати без околишавања”, *Нова Европа*, 1924, књ. X, бр. 6, 153.

⁶⁹ *Словенски јуџ*, 15. фебруар 1919, бр. 32.

⁷⁰ N. Šehić, „Роџеси formiranja građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini”, 144–145.

⁷¹ Д. Мастиловић, *Српска елиџа из Босне и Херцеговине*, 210.

⁷² *Словенски јуџ*, 17. децембар 1918, бр. 7; У чланку „Три концепције југословенства” часопис *Нова Европа* осуђује великоsrпство и великохрватство као концепцију ситних и заосталих, која избија на површину у вријеме мутних и несређених прилика, а чији је важан предуслов била непросвјешћеност становништва. *Нова Европа*, 1924, књ. X, бр. 2, 33.

⁷³ N. Šehić, „Роџеси formiranja građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini”, 148.

⁷⁴ „Босна и Херцеговина су српске земље и у њима треба да влада победнички српски дух, који је једини у стању, да небраћу учини браћом и да још увек свезану Правду ослободи од тешких ланаца црножуте аждаје, која им је дала име. Хрватство, то је синоним ропства

је тезу да су Срби и Србија најзаслужнији за стварање Краљевине СХС, те у складу са тим њима треба да припадне најважнија улога у новој држави. На великој скупштини одржаној 27. јануара 1919. године у Сарајеву затражено је да Србија „уреди нашу заједничку кућу, онако како је уредила своју, нашу милу ослободитељску Србију”.⁷⁵ Народном вијећу СХС за Босну и Херцеговину приговарано је то што су крајем 1918. године игнорисали већинско расположење становништва у вези са директним сједињењем Босне и Херцеговине са Србијом. Група око *Српске зоре* одбацивала је чак и југословенско име: „Србин се није борио за то да се прекрсти у Југословена”.⁷⁶ Хрватски и муслимански политички прваци увредљиво су називани „црно-жутим стјеницама”, „паразитима”, „јањичарима” или „Хабзбуршким слугама”.⁷⁷ Временом се ова група трансформисала у *Српску народну странку*, која је у изборе 1920. године ушла са паролом: „Живјела Србија–Доле Југославија”.⁷⁸ Присталице *Српске народне странке* оптуживали су радикале да су издали српство тиме што су се одрекли идеје Велике Србије зарад југословенства.⁷⁹ Власти су негативно реаговале на појаву странке, оптужујући их да својим дјеловањем нарушавају народно јединство и међунационалне односе⁸⁰, те ометају „измирење завађене браће”.⁸¹ Чокорилови политички противници често су у одбрани помињали да је он током рата био повјерљива личност митрополита Евгенија Летице и од власти примао хонорар за чланке у званичном *Сарајевском листу*.⁸²

У Сарајеву је крајем 1918. године одржан састанак више српских народних првака на коме је одлучено да се у Босни и Херцеговини оснује „јака радикална странка”.⁸³ Услиједиле су двије јавне скупштине одржане јануара 1919. године у Бањој Луци. На скупштини од 23. јануара основана је *Народна њолиитичка организација* за Бањолучки и Бихаћки округ. За предсједника скупштине именован је прота Душан Кеџмановић.⁸⁴ Основни програмски принцип на којем је организација окупљала чланство био је очување централизоване монархије са династијом Карађорђевић, која не би подразумијевала било какве унутрашње политичке границе, провинцијалне или племенске аутономије.⁸⁵

Српског Народа”. *Српска зора*, 30. август/12. септембар 1920, бр. 242; „Срби тежаци широм Босне и Херцеговине знаду врло добро, да ће моћи бити слободни само у својој уједињеној Србији, у својој Великој Србији, као што су се ослободила браћа у Шумадији. Знаду врло добро, да њихове жеље неће моћи, ни хтети, ни разумети, ни испунити, они, који су лизали табане црножутим инквизиторима”. *Истио*, 8. октобар/21. октобар 1920, бр. 249.

⁷⁵ *Српска зора*, 29. јануар 1919, бр. 38.

⁷⁶ N. Šehić, „Počeci formiranja građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini”, 148.

⁷⁷ E. Omerović, *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini*, 214–215; *Српска зора*, 19. април/2. мај 1920, бр. 208; *Истио*, 1/14. март 1920, бр. 201; *Истио*, 17/30. мај 1920, бр. 212.

⁷⁸ N. Šehić, „Izbori za Ustavotvornu skupštinu”, 227.

⁷⁹ Д. Мاستиловић, *Српска елија из Босне и Херцеговине*, 218.

⁸⁰ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 7.968/1920.

⁸¹ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 6.554/1920.

⁸² Д. Мاستиловић, *Српска елија из Босне и Херцеговине*, 219. Чокорилова странка, са скромним бројем присталица, угасила се његовом смрћу 1923. године.

⁸³ Т. Краљачић, „Организовање и структура Радикалне странке у Босни и Херцеговини”, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, год. XIX, Сарајево 1970–71, 208.

⁸⁴ *Држава*, 26. јануар 1919, бр. 12–13.

⁸⁵ Т. Краљачић, „Organizacija Radikalne stranke u Banjoj Luci (1919–1925)”, *Banja Luka u novijoj istoriji (1878–1945)*, Banja Luka 1978, 240.

Муслимански и хрватски народни прваци одбили су да учествују у раду *Народне њолийичке орјанизације*, па није успио покушај да се унутар једног политичког оквира превазиђу националне и вјерске разлике.⁸⁶ Недуго потом, сарајевски Срби одржали су 27. јануара 1919. године народну скупштину у аули градске Вијећнице. Скупштина је донијела резолуцију којом се захтијева да се Краљевина СХС уреди као демократска, централистичка монархија без икаквих политичких унутрашњих граница и провинцијских аутономија. Затражена је једнакост и слобода вјероисповијести и заштита вјерских аутономија. Апеловано је на „здраву свијест нашег народа” да са муслиманима живи у миру и слози, чувајући њихову безбједност и имовину као властиту. На крају је затражено да се казне и из државне службе уклоне сви припадници аустроугарског режима који су се „недјелима огријешили о наш народ, а који и данас подржавају раздор”.⁸⁷

Оснивање бањолучког одбора *Радикалне сїранке* 22. марта 1919. године представљало је кључан корак у даљем организовању радикала у Босни и Херцеговини.⁸⁸ У Бањој Луци је 24. априла 1919. године одржана сједница мјесног и покрајинског одбора *Народне њолийичке орјанизације* за Бањолучки и Бихаћки округ, којој је присуствовало неколико делегата из Босанске Дубице, Босанске Крупе и Котор Вароша. Приједлог да се организација ликвидира једногласно је усвојен, па је *Народна њолийичка орјанизација* за Бањолучки и Бихаћки округ престала са радом. *Гласник Одбора за орјанизацију Народне радикалне сїранке* позвао је „сву браћу Србе, Хрвате и Словенце, без обзира на вјеру, на заједнички рад” да се ставе под вођство првака *Радикалне сїранке*.⁸⁹ Радикалској скупштини одржаној 27. априла 1919. године у Бањој Луци присуствовало је више хиљада грађана, чиме је народ Босанске Крајине манифестовао приврженост овој странци. Осуђен је рад *Демокрайске сїранке* и њен савез са опозицијом у Србији, док је Светозар Прибићевић оптужен да је уносио раздор у српски народ.⁹⁰

У формирању *Радикалне сїранке* важну улогу имао је лист *Срїска ријеч*, који је почео да излази 15. марта 1919. године. Радикали су полазећи од тезе о српском карактеру покрајина и паролу „Срби на окуп” мобилисали велики број присталица и симпатизера.⁹¹ „Југословенство је за нас само географски појам, а никако национални. Срби, Хрвати и Словенци један су народ са три имена и сви они треба да се осјећају у нашој држави као равноправни у дужностима и правима, имајући увијек пред очима да нас је Србија ослободила и да се морамо повјерити њеном прокушаном вођству”, писао је страначки лист.⁹² Захтијевало се стварање јаке централне владе у

⁸⁶ Ђ. Микић, *Политичке сїранке и избори у Босанској Крајини (1918–1941)*, Бања Лука 1997, 18.

⁸⁷ *Звоно*, 29. јануар 1919, бр. 6.

⁸⁸ Ђ. Микић, *Политичке сїранке и избори у Босанској Крајини (1918–1941)*, 23.

⁸⁹ *Гласник Одбора за орјанизацију Народне радикалне сїранке*, 27. април 1919, бр. 1.

⁹⁰ Т. Краљачић, „Организовање и структура Радикалне странке у Босни и Херцеговини”, 216–217.

⁹¹ *Срїска ријеч*, 9. октобар 1920, бр. 202,

⁹² Д. Мاستиловић, *Срїска елија из Босне и Херцеџовине*, 231; *Срїска ријеч*, 2. (15.) март 1919, бр. 1.

Београду која ће енергично побијати све аутономистичке тежње.⁹³ Заговарајући централизам, радикали су истицали могућност да би у федералној држави Срби могли бити мајоризовани у неким њеним дијеловима.⁹⁴

Важно мјесто у програму радикала заузимало је аграрно питање. „Потпуно ослобођење сељака од феудалних терета и давање сељаку у сопственост оне земље коју је он обрађивао као кмет”, наводи се у закључцима Земаљске конференције *Радикалне странке* из 1920. године.⁹⁵ *Српска ријеч* наводи да „оно што је јуначка и непобједива српска војска извојштила крвљу својих најбољих синова, ми треба да искористимо и да културно и економски подигнемо српски народ, (...). Земља мора да припадне оном ко је обрађује. Средњовијековно ропство кмета треба да у слободном Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца престане”.⁹⁶ *Српска ријеч* новембра 1919. године пише да док се у Босни и Херцеговини не ријеши аграрно питање овдје неће „никада бити мира и неће доћи до праве слоге и искреног споразума између муслимана и Срба православних”.⁹⁷ Антикомунистичка пропаганда представљала је важан сегмент радикалског политичког дјеловања, наглашавајући да је бољшевизам „велико социјално зло, које сви морамо побијати, (...) Ко се од наших социјалиста заноси бољшевизмом, тај свјесно подиже руке против наше младе државе”.⁹⁸

Знатан број свештеника на радикалским кандидатским листама требао је странци да осигура подршку сељаштва међу којима је свештенство традиционално уживало посебан углед.⁹⁹ Осим њих, у социјалној структури радикала доминирало је средње и ситно грађанство, занатлије, трговци, богати сељаци и средњи слој сељака. Интелектуалци, а посебно они са највишим научним звањима, махом су били уз демократе.¹⁰⁰ Радикали су највише рачунали на сељаке као потенцијалне бираче у чему им је озбиљни конкурент био *Савез њежака*, па је ова странка оптуживана да је цијепала политичко јединство Срба.¹⁰¹ Радикалска штампа препознала је као најопаснијег противника у борби за наклоност бирача *Југословенску демократску странку*. Демократе су уобичајено називани „југовинцима” и оптуживани за разбијање српског националног јединства.¹⁰²

Радикалско руководство се у придобијању гласача обилато користило популарношћу коју је Никола Пашић уживао међу Србима из Босне и Херцеговине, нарочито у Босанској Крајини, а која је произилазила, између осталог, из угледа Србије као земље побједнице из рата.¹⁰³ Бити против Пашића

⁹³ N. Šehić, „Počeci formiranja građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini”, 157.

⁹⁴ T. Kraljačić, „Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini”, 207.

⁹⁵ A. Purivatra, „Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine”, *Prilozi*, br. 3, Sarajevo 1967, 110.

⁹⁶ *Српска ријеч*, 2. (15) март 1919, бр. 1.

⁹⁷ *Исјео*, 11. новембар 1919, бр. 233.

⁹⁸ *Исјео*, 14. (27) март 1919, бр. 10; Босанскохерцеговачки комунисти, на другој страни, нису крили свој анимозитет према радикалима називајући их „главним представником свих реакционарних елемената”. *Glas slobode*, 22. avgust 1919, br. 135.

⁹⁹ T. Kraljačić, „Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini”, 211.

¹⁰⁰ Д. Мاستиловић, *Српска елија из Босне и Херцеговине*, 252.

¹⁰¹ N. Šehić, „Izbori za Ustavotvornu skupštinu”, 215; *Српска ријеч*, 6. октобар 1920, бр. 199.

¹⁰² E. Omerović, *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini*, 212–213.

¹⁰³ T. Kraljačić, „Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini”, 202, 209; N. Šehić, „Izbori za Ustavotvornu skupštinu”, 214; Радикалска штампа извјештавала је како су приликом

значило је у неким срединама готово исто што и не бити добар Србин.¹⁰⁴ На страначким скуповима уобичајено су истицане заслуге радикала за вођење унутрашње и спољне политике Краљевине Србије.¹⁰⁵ Радикалима је приступио мањи број муслимана, међу којима и контроверзни Шериф Арнаутовић.¹⁰⁶ Ипак, број муслимана међу радикалима никада није био велик, док су Хрвати готово у цјелини остали ван радикалских редова.¹⁰⁷

Јуџословенска демократска странка требало је да представља наднационалну и надконфесионалну политичку организацију која је у својим редовима окупљала грађане без обзира на вјерску или националну припадност. Странка је основана с претензијама да обухвати цјелокупну територију југословенске државе.¹⁰⁸ *Демократска странка* била је покрет интелектуалне елите али њихова пројугословенска идеологија није наишла на разумијевање међу српским гласачима у Босни и Херцеговини.¹⁰⁹ Оснивачка конференција *Демократске странке* одржана је 15. и 16. фебруара 1919. године у Сарајеву у присуству више политичких група из Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније, Далмације и Војводине.¹¹⁰ Различите групе и појединци концентрисани унутар *Демократске странке* онемогућили су изградњу јединствене партијске политичке идеологије. Странка се залагала за централизовану државу унутар које је требало избрисати све племенске, вјерске и покрајинске разлике, те ограничење аутономних права покрајинских влада.¹¹¹ Демократе су сматрале да племенске аутономије у себи носе „клицу распада државе”,

Пашићеве посјете Босанској Крајини 1920. године старији грађани у њега гледали „као у икону и љубили му руку, благосиљајући га и благодарећи му што их је ослободио”. Ђ. Микић, *Бања Лука и Крајина за слободу и оштрабину*, Бања Лука 2002, 88.

¹⁰⁴ М. Радојевић, *Српски народ и јуџословенска краљевина 1918–1941*, 327.

¹⁰⁵ *Српска ријеч*, 10. (23) јуни 1919, бр. 72.

¹⁰⁶ О потреби сарадње са босанско-херцеговачким муслиманима Никола Пашић је 1920. године изјавио: „Ако се с њима споразумимо, Босна ће бити наша јака тврђава”. Т. Краљачић, „Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini”, 207.

¹⁰⁷ Т. Краљачић, „Организовање и структура Радикалне странке у Босни и Херцеговини”, 226; „Могу ли Хрвати, Словенци и Муслимани у радикале”, питала је *Српска ријеч*, па затим понудила одговор: „Затим треба да знају сви Хрвати, Словенци и Муслимани, а нарочито сељаци, трговци и занатлије, да радикали нису никако национални шовени и велико-Срби, него су то они људи, који нису хтели да с Аустријом мир склапају пре но што се ми сви не ослободимо и решимо непријатељског ропства. Радикали су увели равноправност у Србији и учинили да богаташи и господа цене и поштују трговца и занатлију. Ради тога само они Хрвати, Словенци и Муслимани који воле једнакост, братство и слободу нека иду у радикале, јер другима тамо нема места”. *Српска ријеч*, 16. (29) март 1919, бр. 12; У службеном извјештају из половине 1919. године, наводи се да су бањолучки муслимани, уз поједине изузетке, анационални елемент, који стоји по страни и чека шта ће донијети будућност, док се окупљање појединих муслимана око радикала тумачи тек као политички опортунизам. АРС, Окружна област Бања Лука, през. бр. 241/1919; Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини (1918–1941)*, 44; Муслимани су према рјешавању аграрног питања подешавали своје политичко држање и прилазили су свим политичким субјектима који нису иступали против интереса муслиманских феудалаца; АРС, Окружна област Бања Лука, през. бр. 491/1920.

¹⁰⁸ Д. Маликовић, А. Раствовић, У. Шуваковић, *Парламентарне странке у Краљевини СХС – Јуџославији*, књ. 1, *Насијанак развој и политички системи*, Београд 2007, 106.

¹⁰⁹ Д. Мاستиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине*, 252.

¹¹⁰ В. Глигорјевић, *Демократска странка*, 46–49.

¹¹¹ Н. Шехић, „Избори за Уставотворну скупштину”, 217.

које су неостварљиве због етничке измијешаности становништва и немогућности разграничења.¹¹²

У страначком програму из 1920. године извршење аграрне реформе и дефинитивно регулисање аграрних односа сматрало се битним дијелом националног програма ослобођења и уједињења.¹¹³ Лист *Глас народа*, гласило демократа, заступао је став да кметови морају добити земљу без одштете: „Прва је дужност демократије, да ослободи човјека од свих односа, која га спутавају у његовом слободном развиту, политичком, економском и друштвеном. Политичко, а и друштвено ослобођење извршено је, а иза тога долази економско, као важан услов политички и друштвено потпуно слободног човјека”.¹¹⁴ Демократе су по питању аграрне реформе заузимали радикалан став оптужујући политичке противнике из редова *Радикалне сџранке* да су повезани са беговима и због тога ометају рјешавање овог питања.¹¹⁵ Бањолучка *Држава* пише да је „сасвим разумљиво, да богате аге и бегови траже уточишта у Радикалној странци, јер су им радикали дали извесна обећања и гаранције, да ће се питање аграра праведно ријешити”.¹¹⁶ *Глас народа* оптуживао је радикале да су од аграрног питања направили политичку куповину, те их је позивао да јасно дефинишу свој аграрни програм „јер народу није довољно говорити о Пашићу, него му треба рећи да ли ће добити земљу”.¹¹⁷

Географска подвојеност, различит државно-правни развој и страни утицаји представљали су, према писању демократске штампе, сметњу остваривању идеје народног јединства. Централизацијом државне власти, постављањем једне владе и једног парламента за читаву државу „помажемо процес унифицирања нашег народа, све народне снаге вежемо у један сноп, поједностављујемо и појефтиниљујемо државну управу, одстрањујемо опасности локалних патриотизама и разлика, (...). Јединственом народу треба и јединствен териториј, који нека се зове Југославија”.¹¹⁸ Лист *Ослобођење* противио се федералном уређењу државе и покрајинским аутономијама, опомињући заговорнике оваквих идеја: „Ако би ипак дошло до федералистичког уређења – мора се у политици рачунати са свима евентуалностима – онда Срби ових земаља желе да ове покрајине остану у саставу Србије”.¹¹⁹

Прва скупштина *Демократске сџранке* у Херцеговини одржана је 23. априла 1919. године у Љубињу. Скупштину су сазвали Сава Љубибратић, Шукрија Куртовић, Ђуро Џамоња и Васиљ Грђић, који је истакао потребу да се грађани не удружују у странке по вјерском или националном критеријуму, него сродности начела и једнакости интереса.¹²⁰ Демократе су наишле

¹¹² В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*, Београд 1979, 283.

¹¹³ Љ. Кандић, „Аграрно питање и Устав СХС 1921. године”, *Анали Правној факултету*, год. XVI, бр. 2, Београд 1968, 268; М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941*, 323.

¹¹⁴ *Глас народа*, 29. април 1919, бр. 3.

¹¹⁵ В. Глигоријевић, *Demokratska stranka*, 101.

¹¹⁶ *Држава*, 21. маја 1919, бр. 36.

¹¹⁷ В. Нрабак, „Radikali u Bosni i Srbiji o rešenju bosanskog agrara 1919. i 1920. godine”, *Zbornik radova Istorija XX veka*, XII, Београд 1972, 307.

¹¹⁸ *Ослобођење*, 8/21. децембар 1918, бр. 1.

¹¹⁹ *Истио*, 29. јануар 1919, бр. 5.

¹²⁰ *Глас народа*, 29. април 1919, бр. 3.

на добар пријем међу тамошњим становништвом, премда су у појединим мјестима забиљежени жестоки сукоби са радикалским присталицама.¹²¹ Први озбиљнији сукоб симпатизера двеју странака десио се априла 1919. године у Требињу, када су интервенисале жандармерија и војска. Оптужујући радикале да су примјењивали насиље у обрачуну са политичким противницима, *Глас слободе* наводи да су радикалски прваци изабрали лош начин када су „послали пијане главе да батинама увере народ о њиховим начелима”.¹²² Под називом *Фијаско радикала* крајем 1919. године у *Гласу слободе* усталила се рубрика у којој су објављиване вијести о неуспјесима радикалских скупштина и незаинтересованости грађана за њихов програм.¹²³ Желећи да компромитују демократе, радикалске присталице шириле су вијести како је *Демократска странка* противник монархије и династије Карађорђевић, те да странку воде људи који желе Босну и Херцеговину припојити Хрватској.¹²⁴ У Бањој Луци, Санском Мосту, Босанској Крупи и неким другим крајишким срединама током 1919. године забиљежени су масовни физички обрачуни присталица двеју странака.¹²⁵ *Српска ријеч* оптуживала је демократску штампу да је „понирила улогу Србије у питању народног ослобођења и уједињења до ништице, само да представи своје уљезе у њезино срце као спасиоце троименог народа, (...). Они исти, који су спремали ван Србије и против Србије другу Југославију, данас се усуђују да оцрне прву српску странку као сепаратистичку и ненародну, а у исто вријеме покушавају да пактирају са истим елементима, које називају издајцима и нуде им мандате”.¹²⁶ Демократе су оптуживане да проводе насилну унификацију и настоје да што прије избришу све племенске разлике у Краљевини СХС.¹²⁷

Одуговлачење са рјешавањем аграрног питања утицало је на стварање *Савеза тежача*. У Градској вијећници у Сарајеву 13. јула 1919. године одржан је збор тежача Сарајевског среза. Ђоко Перин, управник *Савеза српских земљорадничких заједница* у Босни и Херцеговини, говорио је том приликом о важности рјешавања аграрног питања и препрекама које се налазе на том путу. На збору је донијета резолуција тежача Сарајевског среза у којој се, између осталог, наглашава да „сви велики посједи ма у чијим рукама били и сви беглаци које тежаци раде, морају припасти самим тежачима, јер ми не можемо бити више ничије робље ма у ком облику”.¹²⁸ На тежачкој скупштини одржаној у Сарајеву крајем августа 1919. године основана је *Тежачка организација* Босне и Херцеговине. Скупштина је усвојила резолуцију у којој су изнесени захтјеви тежача Босне и Херцеговине у вези са рјешавањем аграрног

¹²¹ Д. Мاستиловић, *Српска елија из Босне и Херцеговине*, 228.

¹²² *Глас народа*, 3. мај 1919, бр. 5.

¹²³ *Истио*, 11. новембар 1919, бр. 113; *Истио*, 12. новембар 1919, бр. 114; *Истио*, 19. новембар 1919, бр. 120.

¹²⁴ В. Глигоријевић, *Демократска странка*, 102–103.

¹²⁵ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини (1918–1941)*, 28.

¹²⁶ *Српска ријеч*, 23. октобар 1919, бр. 134.

¹²⁷ „Њима је потребна једна држава са једним новим народом, у коме би нестало и Срба и Хрвата и Словенаца. Њиховим политичким плановима наше племенске особине много сметају па их желе чим прије да уклоне”. *Истио*, 22. новембар 1919, бр. 156.

¹²⁸ *Народно јединство*, 15. јул 1919, бр. 162.

питања.¹²⁹ Ристо Ђокић, из Котара Високо, упозорио је како је муслимански беговат преплавио Београд, гдје су покушавали да се одгоди извршење аграрне реформе.¹³⁰ Како је већина кметова у Босни и Херцеговини била српског поријекла тако је *Тежачка организација* од свог оснивања имала карактер српске политичке организације. У првом броју *Тежачког њокрејша*, листа *Тежачке организације* у Босни и Херцеговини, наглашено је како је потреба организовања тежака у овим покрајинама већа него у другим дијеловима земље због специфичности аграрних прилика. „Наш лист трудиће се да покаже како је напредно решавање аграра једнако у интересу већине нашег народа од све три вере, католика и муслимана једнако као и православних”, наводи *Тежачки њокрејш*.¹³¹ Лист је опомињао како су се након ослобођења „сви они назадњачки елементи, који су трговали нашим кожицама на бечкој и пештанској пијаци, срамне улизице и пропале душе, а највјерније слуге наших угњетача” окренули против новостворене државе.¹³²

Одлука о претварању *Тежачке организације* у политичку странку *Савез њежачка* донијета је на сједници Главног одбора 6/7. јуна 1920. године у Сарајеву.¹³³ Била је то посљедица разочарања тежака у политику грађанских партија недовољно ангажованих на заштити сељачких интереса.¹³⁴ На Првом конгресу земљорадника Краљевине СХС одржаном 1. и 2. августа 1919. године у Београду донијета је одлука о формирању јединствене тежачке југословенске странке – *Савеза земљорадника*. У националном саставу ове странке у Босни и Херцеговини већину су чинили Срби, па је временом *Савез земљорадника* постао најозбиљнији политички ривал радикалима.¹³⁵ Савез је у први план предизборне агитације ставио аграрну реформу, док се у погледу унутрашњег уређења залагао за унитарну државу, уставну монархију на челу са династијом Карађорђевић.¹³⁶ *Савез земљорадника* залагао се за бесплатно школство и здравство.¹³⁷ Дobar изборни резултат *Савеза* у Босанској Крајини објашњавао се чињеницом да је странка по свом програму била „најближа осјећањима тежачког народа”.¹³⁸

У изборној трци за Конститuantу, за српске гласове бориле су се и двије политичке странке које су превасходно заступале интересе радника – *Кому-*

¹²⁹ М. Гаковић, *Савез земљорадника (Земљорадничка сјатанка)*, Бања Лука 2008, 51–54.

¹³⁰ „Они тамо шетају од министра до министра и мисле да могу одржати још своју власт и даље сисати кметове. На нама тежачима лежи ова држава, ми смо је својим знојем и својом крвљу створили и у њој мора бити како ми хоћемо или ове државе неће бити”. *Истио*, 49–50.

¹³¹ *Тежачки њокрејш*, 15. фебруар 1920, бр. 1.

¹³² *Истио*, 16. март 1920, бр. 3.

¹³³ М. Гаковић, *Савез земљорадника*, 31.

¹³⁴ N. Šehić, „Izbori za Ustavotvornu skupštinu”, 218; Представници тежака указали су на одуговлачење при провођењу аграрне реформе: „Девет мјесеци Тежачка организација подстицала је политичке странке да праведно ријеше аграрно питање. Све је било узалуд. Послије оваквог рђавог искуства тежак се више не може уздати у досадашње странке него се мора сам старати за своју судбу”. *Тежачки њокрејш*, 15. јуни 1920, бр. 9.

¹³⁵ АБиХ, Земалска влада, през. бр. 13.026/1920; N. Šehić, „Počeci formiranja građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini”, 158–160; A. Purivatra, „Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini”, 112.

¹³⁶ *Тежачки њокрејш*, 28. октобар 1920, бр. 21; B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 77.

¹³⁷ Д. Маликовић, А. Раствовић, У. Шуваковић, *Парламентарне сјатанке*, 122.

¹³⁸ АБиХ, Земалска влада БиХ, през. бр. 13.026/1920.

нистичка партија Југославије и Социјалдемократска партија (Звонаци).¹³⁹ КПЈ је наглашавала истовјетност интереса радника и сељака. Залагала се да земљу треба дати оном ко је обрађује без икакве надокнаде бившим власницима. Осим тога, партија је заговарала успостављање совјетске републике Југославије, те конфискацију имовине ратних профитера и богаташа.¹⁴⁰ Страначка агитација била је нарочито усмјерена ка великим радничким и рударским центрима¹⁴¹, а мање ка селу, гдје им се није давало много шансе за успјех.¹⁴² Политичка група *Звонаца* била је окупљена око истоименог листа, који је почео да излази још 1914, па је након забране током рата обновио рад 1919. године. *Звонаци* су много енергије уложили у придобијање присталица у области дрвне индустрије. Оштро су критиковали корупцију и непотизам у друштву, те споро провођење аграрне реформе. Странка се залагала и за изгон странака из Босне и Херцеговине.¹⁴³ Вођа групе био је Јово Шмитран.¹⁴⁴

Формирањем великог броја странака на малом простору српски политички фронт био је разбијен и уситњен. Српске политичке странке покушале су у своје редове привући што више муслимана и Хрвата, док су демократе настојале да на платформи југословенске идеје окупе све југословенски расположене елементе у земљи.¹⁴⁵ Као изразито аграрна земља, Босна и Херцеговина није представљала плодно тло за масовно ширење радничког покрета. Став према аграрном питању био је одлучујући за изборни успјех било које српске политичке партије које су ово питање максимално користиле у предизборној агитацији.¹⁴⁶ Питање власништва над земљом налазило се и у центру дјеловања муслиманских странака које су интересе беговата поистовјећивале са интересима свих муслимана, а аграрну реформу тумачиле као атак на укупне муслиманске интересе у покрајинама.¹⁴⁷ Политичка демагогија и олако давање обећања били су важна карактеристика предизборних страначких кампања.¹⁴⁸

Од укупно 22 странке из Краљевине СХС регистроване на изборима 1920. године, у изборима за Уставотворну скупштину, одржаним 28. новембра 1920. године, учествовало је њих десет из Босне и Херцеговине.¹⁴⁹ Седам странака из Босне и Херцеговине обезбиједило је посланичке мандате, а остале су се временом повукле на маргине политичког живота или су се сасвим угасиле.¹⁵⁰

¹³⁹ N. Šehić, „Izbori za Ustavotvornu skupštinu”, 229.

¹⁴⁰ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 9.745/1920.

¹⁴¹ АБиХ, Земаљска влада, БиХ през. бр. 11.278/1920.

¹⁴² АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 11.432/1920.

¹⁴³ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 9.465/1920.

¹⁴⁴ N. Šehić, „Izbori za Ustavotvornu skupštinu”, 232–233.

¹⁴⁵ Д. Мاستиловић, *Српска елиџа из Босне и Херцеговине*, 250.

¹⁴⁶ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 9.323/1920.

¹⁴⁷ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 11.557/1920, 10.115/1920; Šehić, „Izbori za Ustavotvornu skupštinu”, 223.

¹⁴⁸ АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 10.567/1920.

¹⁴⁹ Бирачки спискови састављени су према попису становништва који је аустроугарска управа спровела 1910. године. АБиХ, Земаљска влада БиХ, през. бр. 8.909/1920.

¹⁵⁰ *Радикална странка* освојила је 12,48% гласова, *Демократска странка* 3,8%, *Савез њежача* 11,45%, *Југословенска муслиманска организација* 23,29%, *Хрватска њежачка странка* 8%, *Хрватска њучка странка* 4,36% и *Комунистичка партија Југославије* 4%; N. Šehić, „Izbori za Ustavotvornu skupštinu”, 234–240.

Prof. BORIVOJE MILOŠEVIĆ, PhD
University of Banja Luka
Faculty of Philosophy, Department of History
Bulevar vojvode Petra Bojovića 1A, Banja Luka
Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina
E-mail: borivoje.milosevic@ff.unibl.org

SERBIAN POLITICAL ORGANIZATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE AFTERMATH OF THE FIRST WORLD WAR

SUMMARY: The political restraints, military and police repression of the Austro-Hungarian authorities, primarily directed towards the Serbs, were relaxed in the last year of the war and this led to gradual revival of political life. The peoples living in Bosnia and Herzegovina received the breakdown of the Austro-Hungarian administration with different emotions and expectations. The Serbs, the most numerous people who were exposed to cruel persecution during the war, openly and enthusiastically welcomed the moment when the Drina River finally ceased to be the border which separated them from their compatriots in Serbia. The Croats and Muslims were a strong support to the Austro-Hungarian authorities in Bosnia and Herzegovina during the war, although among them there were some pro-Yugoslav orientated individuals supporting the South Slav unification. The national and agrarian issue, as well as the internal organization of the newly created state, were the key factors for the political differentiation. Political gathering in Bosnia and Herzegovina had national and religious character, although there were attempts to organize and group the population on a supranational or Yugoslav basis. The Radical Party, The Yugoslav Democratic Party and The Alliance of Farmers had the strongest influence and the highest number of supporters among the Serbs in Bosnia and Herzegovina.

KEYWORDS: Bosnia and Herzegovina, The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the First World War, political organizations

Мср МИРОСЛАВ ЈОВАНОВИЋ
Српска академија наука и уметности
Архив САНУ
Кнез Михаилова 35, Београд, Србија
Е-адреса: miroslav.jovanovic@sanu.ac.rs

ОСТАВКЕ НА ЧЛАНСТВО У СРПСКОЈ КРАЉЕВСКОЈ АКАДЕМИЈИ

САЖЕТАК: У раду су хронолошким редом наведени сви случајеви када су чланови Српске краљевске академије подносили оставке на чланство, као и они у којима су појединци, сазнавши да се налазе на листи кандидата за чланове или да су изабрани, тражили да се њихова кандидатура повуче или избор поништи. Такви случајеви нису били ретка појава али је њихов крајњи учинак био занемарљив. Сачуваност довољног броја прворазредних историјских извора омогућава да се јасно уочи начин понашања Академије као установе, али и њених чланова у овим ситуацијама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска краљевска академија, академици, чланство, оставке, избори, кандидатуре

Највеће признање које су српски научници и уметници крајем XIX и у првој половини XX века могли да добију у својој земљи било је чланство у Српској краљевској академији. Током шездесет година постојања ове установе (1887–1947) у њу је изабрано 108 правих чланова и 204 дописна члана.¹ Иако је само чланство за изабраног појединца представљало својеврсну награду за дотадашњи рад на пољу науке и уметности, дешавало се да неки од њих, вођени различитим разлозима и поводима, поднесу оставку на то звање. С обзиром на то да, изузев рада академика Василија Крестића о оставци Ватрослава Јагића марта 1903. године,² о овој теми није писано, сматрали смо да би њена обрада, на основу до сада некористићених прворазредних

¹ Љубомир Никић, Гордана Жујовић, Гордана Радојчић-Костић, *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српској ученој друштва и Српске краљевске академије 1841–1947*, Београд 2008, 392–399.

² Василије Ђ. Крестић, „Оставке двојице академика”, *Знаменићи Срби о Хрватима*, СКЗ, коло С1Х, књ. 732, 321–338; Раније објављено у: *Даница: српски народни илустрирани календар*, X (2002), 152–170, и *Нашава историје: часопис Савеза историчара Југославије*, VIII, 16 (2002), 76–86.

историјских извора, била важан прилог познавању историје највише научне и уметничке установе српског народа.

Прве чланове Академије именовано је краљ Милан Обреновић указом на Васкрс априла 1887. године,¹ док су остале бирали сами академици у складу са одредбама њеног закона и пословника.² Основни закон Краљевско-српске академије из 1886. године прописао је постојање две категорије чланства – правих чланова (академика) и дописних чланова. Академика је могло бити 25, од којих су осморица могли бити они који су живели у иностранству. Број дописника могао је да буде дупло већи од броја академика, с тим што није одређена сразмера између домаћих и страних дописника. До попуњавања зацртаног броја академика и дописника требало је сваке године да буде бирајући по један академик и два дописна члана, а након што би тај број био достигнут нови чланови били би бирани само у случају смрти или оставке неког од дотадашњих чланова. Уколико три узастопне године не би био изабран ниједан нови члан, онда би се на наредним изборима могло бирати више чланова у истој години. Ово правило није увек било поштовано, нарочито у првим годинама после Првог светског рата, када је због смрти великог броја чланова током ратних година и небирања нових било потребно надокнадити десетковано чланство Академије. Право да предлажу нове праве и дописне чланове имали су само академици. Они су предлог могли да поднесу самостално или заједно са више својих колега. У одсуству других правила о начину предлога, нарочито у првим годинама постојања Академије, дешавало се да једног кандидата предложи неколико академика у одвојеним предлозима. Такође је било случајева да, примера ради, члан Академије филозофских наука предложи кандидата за чланство у Академији уметности. Такви предлози углавном нису добро пролазили на избору, па је због тога од средине 1920-их година уведен обичај да предлоге више не подносе само појединци или групе академика већ и саме стручне академије. То наравно није значило да академици нису и даље могли самостално да поднесу предлоге, али су предлози иза којих је стајала цела стручна Академија на избору имали већу тежину и кандидату лакше обезбеђивали довољан број гласова. Предлоге је требало писменим путем доставити Академији, а она се старала да сви академици пре гласања буду упознати са њиховим садржајем. Гласало се на главном годишњем скупу Академије, а право гласа имали су само

¹ Сви датуми пре 14. јануара 1919. године наведени су по старом календару.

² Избору првих шеснаест српских академика претходио је рад трочлане комисије Просветног савета Министарства просвете и црквених дела, која је имала задатак да састави списак свих Срба који су имали запажен самосталан рад на пољу науке и уметности. Када је Комисија тај посао обавила, министар је од пописаних лица тражио да доставе списак својих радова, као и информацију о томе којих страних научних и уметничких друштава су они били чланови. На основу те предрадње изабрани су први српски бесмртници: Јосиф Панчић, Димитрије Нешић, Љубомир Клерић, Јован Жујовић, Стојан Новаковић, Милан Кујунџић, Светислав Вуловић, Светомир Николајевић, Чедомиљ Мијатовић, Милан Ђ. Милићевић, Љубомир Ковачевић, Пантелија Срећковић, Љубомир Ненадовић, Матија Бан, Михаило Валтровић и Даворин Јенко. *Педесетојодичњица Српске краљевске академије: 1886–1936. Књ. 1, Друштво српске словесности: 1841–1864; Српско учено друштво: 1864–1892; Српска краљевска академија: 1886–1936 / извештај о њихову раду, њиховом педесетојодичњице С. К. Академије, садашњеј секретара С. К. Академије А. Белића, Београд 1939–1941; Миле Станић, Грађа о именовану првих чланова Српске краљевске академије, Београд 2010.*

академици. Да би гласање било могуће било је потребно да скупу присуствује 3/4 од укупног броја академика. Уколико неки од њих није могао да присуствује скупу, имао је право да у запечаћеном коверту благовремено пошаље своје гласове Председништву. Члан који би тако поступио био би урачунат у кворум, а гласови које је послао рачунали су се исто као и гласови оних који су присуствовали избору. Гласало се тајно, појединачно за сваког кандидата, писменим путем на листићима на којима би гласачи исписивали речи „за” или „против”, или би једноставно предавали празан листић уколико нису подржавали избор кандидата о којем се гласало. По завршетку гласања сабирани су сви гласови, а да би кандидат био изабран било је потребно да од укупног броја могућих гласова освоји најмање 2/3. У случају када нико од предложених није био изабран након првог круга гласања, уколико би се о томе сагласили, академици су могли да понове гласање онолико пута колико је већина њих сматрала за потребно. По завршетку гласања Академија је о резултатима избора обавештавала министра просвете. Министар је имао право да изјави свој непристанак на избор неких кандидата (што се у пракси никада није десило), а ако то не би учинио у року од 15 дана, кандидат би се и коначно сматрао изабраним и то би било објављено на свечаном скупу Академије. Изгласаног кандидата Академија је извештавала о избору, а он је био дужан да у што краћем року пошаље своју биографију и библиографију, које би биле објављене у *Годишњаку* Академије. Уколико је била реч о избору за правог члана (академика) он би морао да пријави тему своје приступне академске беседе и тек пошто би пред колегама на свечаном скупу отвореном за јавност ту беседу и одржао, сматрало би се да је заиста постао члан Академије и од тада би за њега важила сва права и обавезе које је та титула собом носила. Уколико је била реч о избору за дописног члана, он би то званично постајао оног тренутка када се на свечаном скупу његов избор јавно објавио. Неки кандидати бирани су одмах за академике, док су неки домаћи ствараоци најпре бирани за дописнике, што је била нека врста првог степена чланства, а након неког времена били су бирани и за праве чланове. С обзиром на то да није постојала категорија иностраних чланова, сви страни држављани бирани су само за дописне чланове. Почасни чланови нису бирани, већ су то звање носили сви бивши чланови Српског ученог друштва, након што се оно спојило са Академијом 1892. године (осим осморице чланова Друштва који су приликом тог спајања изабрани за академике).³ Академици и дописни чланови добијали су диплому као званично сведочанство о пријему у чланство Српске краљевске академије.

Чланство у Академији било је доживотно и собом је носило и неке повластице. Члан 16 Закона о Академији гарантовао је академицима „годишњу помоћ за научна средства” чији износ је био одређен краљевим указом на предлог министра просвете. По оснивању Академије та помоћ износила је 1.200 динара годишње, али већ 1890. године добили су је само академици у иностранству, а касније више није исплаћивана. Доношењем измена закона

³ Осморица чланова СУД који су приликом његовог спајања са Академијом постали академици били су Јован Бошковић, Стојан Бошковић, Нићифор Дучић, Јован Мишковић, Владан Ђорђевић, Милан Јовановић, Јован Авакумовић и Јован Туроман (*Пегесейтогодишњица Српске краљевске академије*, књ. 1, 131).

о Академији, фебруара 1892. године, избачен је члан који се тицао ове новчане помоћи.⁴ Иако су академици у неколико наврата тражили од надлежног Министарства да се слична помоћ, по узору на друге европске академије, поново уведе, то се никада није десило. На захтев Академије у Закон о чиновницима и осталим службеницима из 1923. године унета је посебна одредба којом је требало новчано збринути академике који су као умировљеници имали мала примања, а услед старости или телесне неспособности нису били у могућности да остварују додатне приходе.⁵ У остале повластице које је Закон о Академији гарантовао њеним члановима спадају оне које се тичу права да у свом научном раду слободно користе државне збирке, архиве, школе и друге установе, као и могућност да бесплатно добијају сва Академијина издања. Правилник о награђивању ауторства за радове објављене у Академијиним издањима стављао је њене чланове у повлашћени положај. Наиме, новчани износ хонорара по ауторском табуку био је највећи за радове које су написали академици, нешто мањи био је за оне произишле из пера дописних чланова, а најмањи за ауторе ван Академије.⁶ Слично томе, Правилник за давање новчане помоћи научним радницима прописивао је поступак по којем су средства додељивана најпре академицима, потом дописним члановима, па тек на крају научним радницима ван Академије, с тим што се увек имао у виду значај самог истраживања, а не само титула истраживача.⁷ Свему томе ваља додати и углед у друштву који је титула академика пружала, како у Краљевини Србији тако и у Краљевини Југославији. Тај углед обезбеђивао им је позивнице на дворске балове, краљевске аудијенције, почасна места на испраћајима и дочецима владара са путовања, спроводима и разним другим династијским и државним свечаностима.

И поред неспорног угледа и наведених повластица које су пратиле академијско звање, дешавало се да неки чланови Академије поднесу оставку на тај положај. Правни основ за тај поступак давао је члан 11 првог Пословника Академије из 1887. године у којем је стајало: „Члан Академије може дати оставку. Целокупна Академија има да пресуди: хоће ли се оставка уважити. Ако се оставка, на скупу целокупне Академије, простом већином гласова, уважи, огласиће се да је место одусталога члана празно, и питање о његову попуњењу расправиће се на начин који је ниже прописано.”⁸ Члан 13 По-

⁴ *Годишњак СКА*, IV (1890), 36–37; *Годишњак СКА*, V (1891), 3–5; *Педесетогодишњица Српске краљевске академије*, књ. 1, 319.

⁵ Овај предлог изнео је академик Јован Томић, јуна 1923. године, након чега је Академија формулисала текст члана и проследила га Министарству. Са незнатним изменама, тај члан је постао 238. у наведеном закону. Он је гласио: „Правим члановима Академија наука, који нису државни чиновници, или који су као државни чиновници завршили каријеру с пензијом мањом од пензије редовних професора универзитета, а услед старости или телесне неспособности не би могли привређивати да се могу издржавати, може се, по нарочитом предлогу Академије, а по решењу Министарског савета, указом одредити доживотна помоћ равна пензији редовног професора универзитета.” *Годишњак СКА*, XXXII (1923), 111–112; Закон о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда, *Службене новине Краљевине СХС*, V, 199 (1923), 20–21.

⁶ Правилник о хонорарисању радова у издањима Српске краљевске академије. АСАНУ СКА 684/1931.

⁷ *Годишњак СКА*, XXXIV (1925), 417–419.

⁸ *Педесетогодишњица Српске краљевске академије*, књ. 1, 302.

словника прописивао је да се у случају упражњења места неког члана његовом смрћу или оставком оно може попунити избором новог.⁹ Нови Академијин Пословник донет 1895. године такође је академицима остављао могућност за одрицање од чланства. „Ако би који члан Академије дао оставку и до главног годишњег скупа не би долазио на њене скупове”, стајало је у његовом 43. члану, „онда се на главном скупу целокупне Академије и његово место може попунити избором новог члана.” Следећи 44. члан давао је Академији право да попуни место оног академика који и без формално поднете оставке две године не би долазио на скупове своје стручне академије.¹⁰ После ових неопходних уводних напомена изложићемо у наставку хронолошким редом све случајеве када су чланови Академије подносили оставку на чланство у овој установи, као и оне када су појединци, сазнавши да су на листи кандидованих или изабраних, захтевали да се њихова кандидатура повуче или избор поништи.

Први случај када је предложени кандидат за чланство у Академији решио да се одрекне кандидатуре догодио се готово истовремено када је и један академик одлучио да поднесе оставку на чланство. То се збило приликом бирања нових чланова крајем 1892. године, избора који су остали упамћени као једни од најконтроверзнијих у дугој историји Академије. Све је почело када је средином новембра месеца 1892. године Јован Жујовић предложио да за новог члана Академије буде изабран Милутин Гарашанин. Из белешке у дневном листу *Мале новине*, Гарашанин је сазнао да ће бити један од кандидата за новог академика. Иако је знао да је овај сензационалистички лист у власништву Пера Тодоровића свакодневно пуњен нарученим нападима на разне личности и написима о свакојаким друштвеним скандалима, решио је да се тим поводом обрати председнику Академије Димитрију Нешићу. У опширном писму које му је послао најскромније је захвалио на указаној почаст и замолио да се његова кандидатура повуче јер је сматрао да њему као политичару није место међу академицима, а да је све што је до тада радио ван политике мало и недовољно да се пред њим „отворе врата тог храма науке, уметности и вештина”.¹¹ Међутим, њега су, као председника владе за чијег

⁹ Исто.

¹⁰ Исто, 332.

¹¹ Подсетио је да су он и остали саборци који су основали Академију и донели њена правна акта предвидели да у њу може да уђе само онај који је иза себе имао озбиљан и самосталан рад у области науке. „Такви су били мој погледи онда, те су такви и данас. Према томе, господине председниче, ја без икакве претеране скромности верујем и признајем отворено, да онолики део, колики би ја у Српску академију наука унео, не треба да је довољан, те да ми се пред њиме отворе врата тога храма науке, уметности и вештина. У науци ја немам никаквих радова. Од оних наука, које сам у младости учио, остале су ми само сведоцбе да сам их доиста и изучио. (...)” За своје радове сматрао је да су били искључиво политичког карактера и због тога појаснио: „Политика пак није наука; она једва да је вештина а свакојак је врло далеко од тога да буде лепа вештина. Оно пак, што сам изван политике писао, тако је мало, да чак не знам ни да ли је довољно познато те да би у очима света, па чак и у мојим сопственим, могло оправдати избор Академије и мој пристанак на њега. Према оваквом стању ствари, а према оваквим погледима мојим, на значај Академије наука, разумећете, господине председниче, колико би за мене незгодно било да баш поводом моје личности одступим од убеђења, које сам имао кад је Академија стварана, а које и данас имам, када је створена и у пуном процесу развијања. И зато Вас молим, г. председниче, да бисте били

је мандата Академија и установљена 1886. године, предложила још осморица академика. Свесни тога да је он превасходно политичар а не радник на пољу књижевности или науке, предлагачи су посебно истакли да њега не кандидују само као председника владе која је установила Академију него „као политичког писца и беседника прве врсте и по таленту и по извршењу, којег беседе, расправе и чланци не могу проћи а да не постану у потоња времена озбиљан извор сувремене историје Србије”.¹² Њима се придружио и Чедомиљ Мијатовић, који је својим писмом из Лондона такође предложио Гарашанина за академика.¹³ Председник Нешић обећао је Гарашанину да ће писмо у којем се одриче кандидатуре прочитати на скупу академика на којем се буде расправљало о избору нових чланова.¹⁴ Ипак, то није утицало на одлуку академика и они су га на гласању 28. децембра 1892. године изабрали за правог члана Академије филозофских наука, а он се прихватио те почасте.¹⁵

Изборе децембра те 1892. године додатно је закомпликовала листа кандидата које је предложио Жујовић, а на којој су се, поред Гарашанина, нашли још и бивши краљ Милан Обреновић и црногорски књаз Никола Петровић.¹⁶ Пошто за избор двојице монарха Жујовић није обезбедио подршку међу академицима, колеге су пре самог гласања од њега тражиле да повуче предлог, али је он то одбио. Резултати избора били су такви да је од свих кандидата само Гарашанин добио довољан број гласова, а сви остали су пропали. Сазнавши за овај догађај, министар просвете и црквених послова Јован Ђорђевић затражио је од Академије податке о томе ко су све били кандидати и колико је гласова сваки од њих добио. Добивши их, Ђорђевић је потом званичним дописом оштро прекорно Академију да се „у овом случају поступало про-

добри за случај ако питање о мојој личности буде поново покренуто – ове моје погледе изнесите пред седницу Академије наука и да се учините заступник њихов, те да, без мога повода, не будем бачен у мучно искушење да бирам између убеђења, које имам и за којим ми је веома стало, и високе почасте, која би ми се учинила увршћујући ме у редове одличних научника, који Академију наука састављају. Избор би био доста мучан, али несумњив за свакога, коме је до убеђења стало. (...)” АС МГ–1682, М. Гарашанин – Д. Нешићу, председнику Академије 8. децембра 1892; Видети и чланак Драгослава Стражаковића: „Избор Милутина Гарашанина за редовног члана Српске краљевске академије”, *Правда*, 8. априла 1939.

¹² АСАНУ СКА 281/1892, Стојан Новаковић, Милан Ђ. Милићевић, Љубомир Ковачевић, Михаило Валтровић, Светомир Николајевић, Јован Жујовић, Даворин Јенко, Матија Бан и Димитрије Нешић – СКА, Београд 19. децембра 1892.

¹³ АСАНУ СКА 1892, незаведена акта Ч. Мијатовић – Д. Нешићу, Лондон 24. децембра 1892.

¹⁴ АС МГ–1717 Д. Нешић – М. Гарашанину, Београд 23 децембра 1892; Своје утиске са седнице на којој је прочитано његово писмо Гарашанину пренео је Светомир Николајевић: „На твоје писмо, које си поводом некакве белешке у „Мал. новинама” упутио председнику Академије, и које нам је синоћ, пре избора, прочитано, имао бих да приметим ово: арогантност је кад човек свој рад потцењује као и кад га прецењује. Књижевник треба да остави другим људима да о његовим заслугама и књижевним врлинама цене. Оно што он пише, његово је још само под пером и на његовом писаћем столу.” АС МГ–1714 С. Николајевић – М. Гарашанину, Дом Св. Саве, 29. децембра 1892.

¹⁵ У приступној академској беседи „О политичкој књижевности”, коју је одржао 8. фебруара 1894. године, Гарашанин је опширно говорио о дилемама које је имао сазнавши да ће бити кандидован за академика. „Приступна беседа академика М. Гарашанина”, *Глас СКА*, XLII, Београд 1894.

¹⁶ Мирослав Јовановић, „Краљ Милан и књаз Никола као кандидати за чланове Српске краљевске академије 1892. године”, *Мешовића траћа (Miscellanea)*, XLI (2020), 193–204.

тивно и најобичнијим правилима куртоазије” и да је на овај начин двојици српских владара уместо почести нанета увреда.¹⁷ Иако као предлагач крунисаних глава није био споменут у министровој критици, Жујовић се осетио одговорним због настале непријатности и зато решио да поднесе оставку на чланство у Академији. Своју одлуку саопштио је секретару Академије Милану Ђ. Милићевићу. Овај је, не пропустивши прилику да га прекори што спорни предлог није повукао када је видео да ће пропасти, убедио Жујовића да оставку не подноси јер би се на тај начин око целе ствари само подигла још већа прашина.¹⁸ Жујовић је послушао секретара Милићевића и одустао од оставке, а на седници Академије исте вечери министрово писмо је само прочитано, након чега се ова криза у односу Академије и надлежног министарства брзо окончала.

На изборима за нове чланове фебруара 1896. године међу кандидатима се нашао и Јован Јовановић Змај. Као члан некадашњег Српског ученог друштва, он је још 1892. године постао почасни члан Академије. За академиком је био кандидован први пут 1895. године, али тада није добио довољан број гласова.¹⁹ Када је сазнао да је поново кандидован, посетио је председника Академије Милана Ђ. Милићевића и унапред се захвалио на евентуалном избору. „(...) Увече ми долази др Јован Јовановић – Змај, и каже: ’Мени је велика част што ме кандидују за члана Академије – али и ако бих био изабран, ја се никако не могу примити.’ Узрока не каза; вели да их има много”, забележио је у свом дневнику председник Милићевић.²⁰ Међутим, на дан гласања 5. фебруара 1896. године Змај је изабран за правог члана Академије уметности и, потпуно занемаривши претходну изјаву, чланства се радо прихватио. С обзиром на то да ни самом Милићевићу нису били познати разлози претходног Змајевог геста, тешко је и да претпоставимо због чега је тако поступио. До краја свог живота 1904. године Змај је био члан Академије уметности.

У историји Српске краљевске академије само у два наврата се десило да кандидат не буде задовољан избором стручне академије за коју су га предлагачи предодредили. Први пут се то десило 1896. године у случају Јована Цвијића, кога су Јован Жујовић и Нићифор Дучић предложили као кандидата за чланство у Академији друштвених наука. Они су то учинили превасходно зато што су сматрали да ће Цвијић Академији доста допринети у тек покрећутом *Ејнографском зборнику*, што су и истакли у свом предлогу.²¹ Цвијић

¹⁷ Исто, 202.

¹⁸ „Дође ми пре подне академик Јов. Жујовић и изјави да хоће да да оставку на чланство у Академији зато што је министар Јован Ђорђевић прекорео Академију за неуспех краља Милана и кнеза Николе. Ја га разбих. Љутим се на њега и сâм што је ту кандидацију износио, или што је није тргао кад је видео да ће пропасти, али сада све је горе ако [се] оставком ствар буде ширила. Него нека дође довече и нека ћути. И дође на скуп и прочита се писмо г. Фотера Јована Ђорђевића у којем учи Академију куртоазији. Сви се сложише да се ’писмо прими к знању’, а сви држе да се свако кретао у границама датих му права. А ако министар и друго што тражи – биће нови разговора.” АСАНУ 9327/15 (Дневник М. Ђ. Милићевића, 18. јануара 1893).

¹⁹ Драгољуб Новаков, „Јован Јовановић Змај као академик”, *Зборник Мајнице српске: Серија друштвених наука*, 4 (1952), 105–114.

²⁰ АСАНУ 9327/16 (Дневник М. Ђ. Милићевића, 4. фебруара 1896).

²¹ АСАНУ СКА 6/1896, Јован Жујовић, Нићифор Дучић – СКА, 4. јануара 1896; На истим изборима Цвијића је за дописног члана предложио и Пантелија Срећковић, али није

очигледно за то није знао и био је незадовољан тиме што је постао члан Академије друштвених а не Академије природних наука, за коју је сматрао да више одговара његовом животном позиву и правцима научног рада. У почетку то није отворено показао јер се надао да ће моћи да пређе у жељену академију. Међутим, пошто се у том смислу ништа није дешавало, решио је да посегне за оставком на чланство, као чином којим би јасно показао незадовољство и покренуо дешавања у жељеном смеру. „Долази ми Јован Цвијић, професор Велике школе, и љути се што није преведен у Академију природних наука”, писао је о његовом поступку тадашњи председник Милићевић. „Рече да неће да је члан Академије, само пита мене за начин како то да престане. Ја га замолих да ми се јави крајем фебруара – можда ће се промислити. Штета што је оволико сујетан овај млади човек.”²² Цвијић је, као усталом и сви нови чланови након избора, добио примерак *Годишњака* Академије, у којем су се налазили Закон и Пословник Академије, тако да му је сигурно била позната процедура око престанка чланства, што само иде у прилог претпоставци да се није радило о његовој жељи да напусти Академију већ да буде пребачен у њен жељени одсек. Питање његове оставке изнето је на седници Председништва 3. марта 1897. године и тада је одлучено да се оно, заједно са много важнијим питањем организовања преноса посмртних остатака Вука Караџића из Беча, одложи за прву следећу седницу целокупне Академије. О томе није остала забелешка у званичним Академијиним актима нити у *Годишњаку*, већ само у Милићевићевом дневнику.²³ Ипак, то питање више није било покретано, а узрок Цвијићевог незадовољства нестао је 4. фебруара 1899. године, када је изабран за правог члана жељене Академије природних наука.

Први случај када је један члан Академије поднео оставку на чланство догодио се марта 1903. године и односи се на Ватрослава Јагића, хрватског филолога, који је био члан Академије философских наука од 23. јануара 1888. године. Пошто је о његовој оставци већ свеобухватно писано у поменутој расправи академика Крестића, овде се на њој нећемо задржавати. За нашу тему довољно је само да напоменемо да повод за његову оставку није имао никакве везе са Академијом и њеним радом, да она није званично претресана од стране Академије, већ су утицајни академици, иначе блиски пријатељи самог Јагића, успели да га убеди да је повуче.²⁴

Крајем фебруара 1906. године, пошто је извештен да је изабран за дописног члана Академије, Бранислав Петронијевић се захвалио и изјавио да не

навео за коју стручну академију. АСАНУ СКА 29а/1896, П. Срећковић – СКА, Београд 24. децембра 1896.

²² АСАНУ 9327/16 (Дневник М. Ђ. Милићевића, 21. фебруара 1897).

²³ Исто, 3. марта 1897.

²⁴ Јагић се на оставку одлучио јер је један београдски лист, реагујући на његов текст у бечком гласилу *Neue Freie Presse*, у којем је нимало злонамерно критиковао српску политику у Македонији, изразио чуђење како један такав научник уопште може остати члан Српске краљевске академије. Погрешно информисан да се радило о службеним новинама владе Краљевине Србије, а не о приватним *Београдским новинама*, Јагић је решио да поднесе оставку. О његовој оставци у Академијиној архиви нису сачувани трагови, а након убеђивања од стране колега Стојана Новаковића, Јована Цвијића и Михаила Вујића, Јагић је своју оставку повукао (В. Крестић, *нав. дело*, 326–338).

може да се прихвати тог избора.²⁵ Садржај овог његовог писма прочитан је на седници Председништва 22. марта исте године и тада је одлучено да се преко њега пређе на предвиђени дневни ред. Да ли Председништво Петронијевићеву одлуку није узело за озбиљно или је мислило да ће се он у међувремену предомислити није јасно из овог поступка. У сваком случају, његова оставка није уважена пуне три године, па се он због тога крајем фебруара 1909. године обратио секретару са молбом да на свечаном скупу Академије изјави да се није прихватио чланства и да се о томе благовремено изјасни одмах након избора.²⁶ Секретар Љубомир Ковачевић није поступио према овој молби, тако да је питање Петронијевићеве оставке остало нерашчишћено. За све то време његово име редовно је штампано у списковима чланова на почетку *Годишњака*. С обзиром на то да у међувремену није дошао ни на један од скупова Академије, његова оставка је коначно прихваћена на главном годишњем скупу 3. фебруара 1910. године. О томе да је на тај начин престао да буде дописни члан Академије филозофских наука известио га је писмом секретар Ковачевић.²⁷

Зоолог Живојин Ђорђевић, који је био дописни члан Академије природних наука од 1906. године, поднео је оставку на чланство 21. фебруара 1911. године. Садржај писма којим је саопштио своју одлуку такав је да се из њега не може назрети повод или разлог за овај поступак.²⁸ Пре него што је његова оставка стављена на дневни ред Ђорђевић је добијао редовне позиве на састанке његове стручне академије. Због тога је на полеђини једног позива на седницу написао: „Пошто сам већ поодавно дао оставку на чланство, молим да се учини шта треба, те да ми се више не шиљу, вероватно погрешком експедитера, ови позиви као ни остало, што је у вези с чланством Академије.” На основу члана 43 Пословника Академије његова оставка је размотрена и усвојена на главном годишњем скупу 6. фебруара 1912. године, а три дана

²⁵ „Господине, из писма вашег од 23. ов. м. дознао сам, да ме је Академија на своме годишњем скупу од 3. ов. м. изабрала за свога дописнога члана. Захваљујући Академији на почаст, коју ми је указала, част ми је, Господине Председниче, изјавити Вам, да се тога табора примити не могу, и молим Вас да о овој мојој одлуци известите Академију. Изволите, Господине Председниче, примити уверење о моме особитом поштовању.” АСАНУ СКА 91/1910, Б. Петронијевић – Стојану Новаковићу, Београд 25. фебруар 1906; *Годишњак СКА*, XX (1906), 65.

²⁶ „Молим Вас, да на данашњем свечаном скупу Академије изјавите да се, према акту који сам одмах по саопштењу о моме избору за дописног члана Академије упутио Председништву, нисам примио тога избора.” АСАНУ СКА 91/1910 Б. Петронијевић – Љ. Ковачевићу, Београд, 22. фебруара 1909.

²⁷ „Господине, на данашњем главном годишњем скупу Српске Краљевске Академије изнето је на решавање Ваше писмо од 22. фебруара 1909 године, упућено секретару Академије, којим сте молили да се на свечаном годишњем скупу Академије саопшти Ваша оставка на звање дописнога члана Академије, коју сте упутили Академији 25. фебруара 1906 год. На основу чл. 43. свога Пословника Академија је одлучила, да се Ваша оставка прими к знању и да тиме престајете бити дописни члан Академије филозофских наука.” АСАНУ СКА 91/1910, Љ. Ковачевић, секретар СКА – Б. Петронијевићу, Београд 3. фебруар 1910; *Годишњак СКА*, XXIII (1909), 122–123.

²⁸ „Господине председниче, част ми је поднети Вам оставку на положај дописног члана Академије наука. Примите, господине председниче, израз мог особитог поштовања.” АСАНУ СКА 132/1911, Живојин Ђорђевић – С. Новаковићу, председнику СКА, Београд 21. фебруара 1911.

касније он је извештен да му је тако званично престало чланство у Академији.²⁹ Тачно десет година од усвајања његове оставке, Ђорђевић је поново изабран и то за правог члана Академије природних наука 18. фебруара 1922. године. Занимљиво је то да су његови предлагачи на тим изборима у самом предлогу споменули да је он раније изабран за дописног члана али су оставку прећутали. Набрајајући све његове најзначајније радове, означили су га као „највећег биолошког стручњака у Југославији”, чијим би избором у своје редове Академија дала заслужно признање његовом дотадашњем раду.³⁰

Незадовољство кандидата избором стручне академије за коју је предложен, поред наведеног случаја са Цвијићем, догодило се и приликом избора Богдана Поповића. Битна разлика између ова два случаја била је та што је Поповић пре самих избора сазнао да је предложен за академију у којој не би желео да буде и стигао на време да реагује. Он је сматрао да би Академији нависти допринео као члан Академије филозофских наука, а јануара 1912. године био је предложен за Академију уметности. Због тога је писао секретару Академије Љубомиру Стојановићу: „Мој рад, и досадашњи и будући, кретао се и кретаће се у области теоријске науке; мој предмет је, и у предавањима и у књижевним радовима, теорија књижевности, уметности, и лепога. Ако сам што нашао, или бар, оно што сам тражио – то је теоријско решење естетичких проблема. То би био један, начелни, разлог да ме Академија, ако ми учини част изабрати ме за свога члана, изабере у Одсек филозофски. Други би разлог био личан: публика би погрешно разумела избор какав ви предлагате. У Уметнички одсек улазили су досад, без изузетка, само уметници, *ausübende Künstler*,³¹ и ниједан човек од науке, теоријске науке. Андра Стевановић је друго: он предаје примењену науку, и сам је архитект, *ausübender Künstler*. Ја међутим нисам написао ниједну новелу, ниједну песму у прози. И кад бих ипак био изабран у тај одсек, несумњиво је да би то многи, хотимице и нехотимице, тумачили неповољно по мене. Ко мисли да да свој глас за мене, нека ти га да за Филозофски одсек. Ако би у том погледу нешто запело, немојте ме предлагати; у положај у коме се ја налазим, мени не би било право да пропаднем. Друго би било да је гласање јавно; тад бих ствар поднео много лакше, и, чини ми се, доста лако.”³² Док је његово писмо из Петрограда стигло до секретара Стојановића, Стојан Новаковић, председник Академије, већ је био написао званичан предлог за избор Поповића у Академију уметности.³³ На секретареву интервенцију предлог је ипак повучен, тако да се на изборима те године академици нису ни изјашњавали о кандидатури Богдана Поповића.³⁴ Ипак, већ 1914. године, на последњим предратним изборима,

²⁹ АСАНУ СКА 132/1911, Секретар СКА – Ж. Ђорђевићу, Београд 9. фебруара 1912; *Годишњак СКА*, XXV (1911), 178–179.

³⁰ АСАНУ СКА 230/1922, Ј. Цвијић, Б. Петронијевић – СКА, Београд 10. јануара 1922.

³¹ На немачком „уметник извођач”.

³² АСАНУ 12785/4, Б. Поповић – Љ. Стојановићу, Петроград 22. јануара 1912.

³³ Новаковић је у предлогу истакао да Поповића предлаже за Академију уметности како би, као врстан познавалац уметности и критичар, попунио до тада бројчано веома слабу стручну академију. „Уз то ће у г. Богдану и наша Академија филозофских наука добити члана, који ће се за њене послове живо интересовати.” АСАНУ СКА 68/1912, С. Новаковић – СКА, Београд 23. јануар 1912.

³⁴ *Годишњак СКА*, XXV (1911), 179–180.

Поповић је поново био међу кандидатима и то за исту стручну академију као две године раније. Заједно са Новаковићем предлог су овог пута потписали још Стеван Тодоровић и Љубомир Стојановић. Предлажући га за Академију уметности, истакли су да би он по својим радовима могао да буде и кандидат за члана Академије филозофских наука, али су га предложили ипак за Академију уметности „с тога што је за развитак те Академије врло потребно да поред уметника који стварају, буду у њој заступљени и теоретичари уметности”.³⁵ Сазнавши да се његово име поново нашло међу кандидатима за исто место као прошли пут, Поповић је опет тражио од Стојановића да се предлог повуче. „Молим те, не само да повучеш свој предлог о мојој кандидацији, но да у истом смислу уложиш и код других сав свој утицај и све своје силе. Из врло озбиљних разлога ја морам одлучно одрећи свој пристајак за моју кандидацију. Академија не може никога бирати против тако изриком саопштене воље његове. У овом случају би то било право насиље према човеку без одбране, пошто ми ни моје васпитање ни моје поштовање према Академији не би допустили да после свршенога чина, та како он испао, улажем јавно протесте и објављујем своје раније оgrade. Ја сам о својој одлуци известио и г. Новаковића; и што теби нисам долазио, то је с тога што о једном непроменљивом решењу нисам хтео да ни ти ни ја трошимо узалуд речи.”³⁶ Овога пута предлог није био повучен и Богдан Поповић је 3. фебруара 1914. године изабран за право члана Академије уметности. О његовим евентуалним примедбама на овај избор нису остали трагови, а он је до краја свог живота остао члан те академије и био један од њених најактивнијих чланова. Његов млађи брат Павле је још 1909. године постао дописни члан Академије филозофских наука. Богдановим уласком у Академију Поповићи су постали једина рођена браћа међу академицима и обојица су, свако на свом стваралачком пољу, и Академији и српској култури дали велики допринос.

Пре почетка Првог светског рата догодила су се још два случаја отказивања чланства у Академији. Најпре је то учинио историчар Јован Радонић, који је био дописни члан Академије друштвених наука од 1909. године. Дописом Академији од 17. јануара 1914. године вратио је своју диплому и замолио да буде избрисан из чланства у Академији и њеног Одбора за Историјски зборник.³⁷ Његова оставка прочитана је на седници Председништва 1. фебруара исте године.³⁸ Није без значаја податак да је на изборима 1912. године Радонић био предложен за право члана али није добио довољан број гласова што је можда био, ако не главни, онда један од могућих разлога за оставку.³⁹ Међутим, осим што је на поменутој седници Председништва његова оставка саопштена и „примљена к знању”, поводом ње нису предузети

³⁵ АСАНУ СКА 45/1914, Стеван Тодоровић, С. Новаковић, Љ. Стојановић – СКА, Београд 16. јануара 1914.

³⁶ АСАНУ 12785/16, Б. Поповић – Љ. Стојановићу, Београд 3. фебруар 1914.

³⁷ „Пошто не желим више да будем дописни члан Академије, враћам чланску диплому и молим да ме изволите избрисати из списка Академијиних чланова и Одбора за Историјски зборник.” АСАНУ СКА 53/1914 Јован Радонић – Председништву СКА, Београд 17. јануара 1914.

³⁸ АСАНУ СКА 53/1914 *Годишњак СКА*, XXVII (1913), 138; Секретар СКА – Јовану Радонићу, Београд 1. фебруара 1914.

³⁹ АСАНУ СКА 68/1912, Љубомир Ковачевић – СКА, Београд 23. јануара 1912.

даљи кораци. Уследио је Први светски рат и четворогодишњи прекид рада Академије, када су много важније и озбиљније теме Радонићеву оставку потисле у други план. Већ на првим послератним изборима фебруара 1920. године он је предложен за правог члана Академије друштвених наука. Његов предлагач, Александар Белић, предложио га је као „пређашњег дописника” Српске краљевске академије, врсног историчара, великог познаваоца и објављивача архивске грађе о српској прошлости и дописног члана неколико страних академија.⁴⁰ Као такав је и изабран 16. фебруара 1920. године, а да његово име није ни брисано из спискова чланова, већ је само уместо као дописни у првом послератном издању Академијиног *Годишњака* наведен као прави члан Академије друштвених наука и Одбора за Историјски зборник. У наредним годинама Радонић је био један од највреднијих чланова на пољу историјских наука и дугогодишњи секретар Академије.

На изборима у фебруару 1914. године за правог члана Академије друштвених наука изабран је историчар Михаило Гавриловић. У то време он је био српски посланик на Цетињу, одакле се, на вест о избору, јавио секретару Љубомиру Стојановићу, захвалио се на избору правдајући своју одлуку о неприхватању чланства заузетом „личним студијама”.⁴¹ Да ли случајним или намерним пропустом секретара Стојановића, ова Гавриловићева одлука није званично саопштена Академији, а неколико месеци касније избио је Први светски рат и Академија је престала са радом. Тек након ослобођења, када су се председник и секретар Академије, заједно са бројним академицима, вратили из иностранства у Београд и када су се стекли услови за поновно одржавање седница, позиве за исте добио је и Гавриловић. Због тога је писао председнику Жујовићу 1. јуна 1919. године следеће: „Господине председниче, год. 1914. кад ми је саопштено да сам изабран за редовног члана Срп. Краљ. Академије наука, ја сам имао част једним писмом благодарити на избору и одрећи се те почасте, јер сам своју активност већ био упутио правцем који ми није дозвољавао да своје време више посвећујем науци или да примам на себе обавезе у каквом научном послу као што су Академија и Универзитет. Ускоро после тога настале су нередовне прилике, те је и то писмо вероватно изгубљено или затурено – јер видим по вашем позиву да ме још сматрате академиком – зато ми је част још једном захвалити Академији на избору и одрећи се.”⁴² Пре него што се отиснуо у дипломатске воде Гавриловић је

⁴⁰ АСАНУ СКА 34/1920, Александар Белић – СКА, Београд 17. јануара 1920; Када је Белић, као секретар Академије, најавио Радонићеву академску беседу о Критовулу, византијском историчару из XV века, споменуо је да је Радонић изабран за дописног члана 1909. године и да је СКА дуго чекала да би га изабрала за свог правог члана, а оставку није споменуо. *Годишњак СКА, XXXV* (1926), 125–126.

⁴¹ „Поштовани господине, примио сам ваше писмо од 22. фебруара ове године, бр. 173, којим ми саопштавате да сам изабран за редовног члана Српске Краљевске Академије Наука. Мени је част изјавити Академији моју дубоку благодарност и извести је да ми је немогуће примити се тог високог одликовања, јер заузет својим личним студијама, не могу узети учешћа у њеним радовима. Ја вас молим, поштовани господине, да изволите ово доставити Академији и примити уверење о моме најдубљем поштовању.” АСАНУ 13770, М. Гавриловић – Љ. Стојановићу, Цетиње 8. марта 1914.

⁴² АСАНУ СКА 127/1919, М. Гавриловић – Ј. Жујовићу, председнику СКА, Београд 1. јуна 1919.

имао плодну сарадњу са Академијом. Као први управник Државног архива Краљевине Србије (1900–1910) објавио је у Академијином издању своју збирку исписа о Првом српском устанку из париских архива,⁴³ стављена му је на располагање и грађа коју је поседовао Архив Академије⁴⁴ и био је изабран за члана Одбора за Академијин Историјски зборник.⁴⁵ За дописног члана Академије друштвених наука предложен је 1909. године,⁴⁶ али тада није био изабран. Пошто је 1910. године напустио место првог човека Државне архиве, Гавриловић је ушао у дипломатију и од тог тренутка су се његови додир са Академијом прекинули. Године 1912. био је први пут предложен за правог члана Академије друштвених наука,⁴⁷ али није добио довољан број гласова. Када је коначно изабран 1914. године, његова одлука је била да се те почести не прихвати. Од стране Министарства спољних послова Гавриловићу су након Цетиња била поверавана дипломатска представништва у Ватикану и Петрограду, једно време је био и заступник министра спољних послова, а након рата именован је за посланика Краљевине СХС у Лондону. Потпуно се посветивши дипломатској каријери, Гавриловић није имао жељу да се оствари и као академик, очигледно сматрајући да би му то звање наметало додатне обавезе којима као дипломата не би могао довољно да се посвети. Наведено писмо у којем је потврдио своју коначну одлуку да се одрекне чланства у Академији прочитано је на првом послератном скупу Председништва 16. јуна 1919. године.⁴⁸ Његова одлука била је коначна и као таква поштована и од стране академика, који га више нису предлагали да буде биран за њиховог колегу.

На изборима фебруара 1922. године међу предложеним кандидатима нашао се и песник Милан Ракић. Њега су за дописника Академије уметности предложили Богдан Поповић и Слободан Јовановић, уз напомену да је на основу високог положаја који је Ракић заузимао у српској књижевности, „као један од наших највећих живих песника”, заслужио да буде предложен за правог члана али су га предложили за дописног само зато што је због своје тренутне дипломатске дужности морао да станује ван земље.⁴⁹ На гласању 22. фебруара Ракић је изабран за дописног члана Академије уметности. Пошто је званично обавештен о избору, Ракић се приватним писмом обратио председнику Цвијићу из Софије, где се тада налазио у својству дипломатског представника Краљевине СХС: „Господине председниче, примио сам Ваше писмо којим ми јављате да ме је Академија наука изабрала за допи-

⁴³ М. Гавриловић, „Исписи из париских архива. Грађа за историју Првог српског устанка”, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Друго одељење, споменници на јуџим језицима*, књ. I, Београд 1904.

⁴⁴ АСАНУ СКА 267/1905, М. Гавриловић, државни архивар – Сими Лозанићу, председнику СКА, Београд 7. маја 1905; *Годишњак СКА*, XIX за 1905. годину, 47.

⁴⁵ АСАНУ СКА 566/1907, С. Новаковић, председник СКА – М. Гавриловићу, државном архивару, Београд 24. децембра 1907.

⁴⁶ АСАНУ СКА 18/1909, С. Новаковић, Љ. Ковачевић, С. Тодоровић, Ђ. Павловић, С. Лозанић, Ј. Туроман, Ј. Н. Томић, А. Белић – СКА, Београд 13. јануара 1909.

⁴⁷ АСАНУ СКА 68/1912, Слободан Јовановић, Јован Томић – СКА, Београд 10. јануара 1912.

⁴⁸ *Годишњак СКА XXVIII (1914–1919)*, 57.

⁴⁹ АСАНУ СКА 230/1922, Б. Поповић, С. Јовановић – СКА, Београд 15. јануара 1922; Исти двојац је те године за дописника предложио и Јована Дучића, наводећи исто образложење као у Ракићевом случају.

снога члана. Ја сам веома дирнут овом неочекиваном почашћу и молим Вас да Академији изјавите моју најдубљу захвалност што је запазила и на овај начин одликовала мој скромни књижевни рад. Међутим, принуђен сам одмах додати да се не могу примити овога избора, иако га сматрам као велику почаст за мене лично. Да Академија има међу својим редовним члановима бар једног књижевника у ужем смислу речи /песника, приповедача, драмског писца/, за мене би било велико задовољство да будем дописни члан и сматрао бих да је за мене и моју амбицију то одликовање потпуно довољно. Овако, чини ми се да бих својим пристанком, у неку руку и сам смањило значај и рад наших књижевника /а међу њима има их који се могу мерити са данашњим великим страним писцима/ да бих бар за неко време спречио да српска књижевност буде заступљена редовним чланом у Академији наука. То је разлог, а не увређена сујета или претерана амбиција, што се не могу примити за дописнога члана, а молим Академију наука да верује да ћу јој увек остати захвалан на пажњи коју ми је овом приликом показала. Молим Вас, господине председниче, да изволите примити уверење о моме најдубљем поштовању.”⁵⁰ Ово писмо није званично саопштено ни на једној од Академијиних седница. Преко њега се прешло као да није ни примљено, а Ракићево име није уклоњено из списка дописних чланова Академије уметности. Да је све време остао у том статусу потврђује то што су га колеге 1934. године једногласно предложили за правога члана. У предлогу је споменут разлог због којих је дванаест година раније предложен само за дописника. „Данас, кад је тај разлог престао да важи, пошто ће г. Ракић, пензионисан, доћи да живи у Београд”, истакли су предлагачи, „Академија уметности га предлаже за ‘ранг’ који му припада; избор његов за правога члана чиниће Академији част исто толико колико и њему.”⁵¹ Дана 12. фебруара 1934. године, након пребројавања гласачких листића, поред његовог имена забележено је више од потребне 2/3 гласова, чиме је коначно постао прави члан Академије уметности. На тај начин исправљена је неправда која је нанета Ракићу због поштовања Академијиног обичаја по којем би прави чланови морали редовно да учествују у свакодневном раду установе, а што он током дипломатске службе није могао да чини. Нажалост, његов кратак животни век и тешка болест спречили су га да по повратку у земљу у Академији остави већи траг.

Након споменуте оставке коју је Бранислав Петронијевић поднео, а која је званично прихваћена фебруара 1910, он је изабран за правога члана Академије филозофских наука 16. фебруара 1920. године. Свега три године касније решио је по други пут да поднесе оставку на чланство у Академији, незадовољан начином на који су остале колеге прихватиле кандидате које је он предложио за нове чланове.⁵² Кандидати које је те године предложио за дописнике

⁵⁰ АСАНУ 13484/1073, М. Ракић – Ј. Цвијићу, Софија 7. априла 1922.

⁵¹ АСАНУ СКА 177/1934, Богдан Поповић, Урош Предић, Бранислав Нушић и Ђорђе Јовановић – СКА, Београд 25. јануар 1934.

⁵² „На годишњем скупу Академије од 19-ог ов. м. долепотписани је поднео, у друштву са другим г. г. академицима, четири предлога за избор нових чланова. Како ниједан од тих предлога није примљен а већина од њих наишла на јаку опозицију – јачу него што сам очекивао – и како ми је тиме онемогућено подношење нових предлога, то сматрам да је моје присуство међу члановима Академије постало излишно. Желећи своје место уступити новом

били су биолог Петар Ђорђевић и педагог Милан Шевић, за академике Милутин Миланковић и Иван Мештровић, а сваки предлог потписао је заједно са по једним колегом академиком. Њихово пропадање на изборима очигледно је схватио сувише лично, а на овакав радикалан потез одлучио се сматрајући да је баш он као предлагач био разлог неизгласавања тих кандидата. Већ на следећим изборима двојица од ових његових кандидата била су изабрана, што га је подстакло да 24. марта 1924. године извести Академију о промени своје одлуке: „Пошто су двојица од кандидата, које сам прошле године предлагао за редовне чланове – г. г. Мештровић и Миланковић, – ове године изабрани, то повлачим оставку на чланство Академије.”⁵³ Мештровић и Миланковић, дотадашњи дописници, изабрани су за редовне чланове Академије на предлог чланова стручних академија за које су били предложени. Петронијевић, као члан Академије филозофских наука, годину дана раније вероватно није био најпозванији предлагач за једног вајара и физичара. Тих година се у Академији све више устаљивао обичај да стручне академије саме предлажу кандидате за нове чланове и такви предлози углавном су имали више успеха од оних које су академици подносили самостално или у мањим групама.

Када је 1. септембра 1923. године објављен Закон о чиновницима и осталим службеницима грађанског реда, један члан тог правног акта био је повод Љубомиру Стојановићу да поднесе оставку на место секретара Академије. У члану 4 тог закона између осталог стајало је и да „државни службеник не може бити лице које испољава начела против постојеће државне форме или начело противправне промене државног поретка”.⁵⁴ С обзиром на то да је Стојановић био оснивач и председник Југословенске републиканске странке, која се залагала за увођење републике као државног облика, сматрао је да га овај члан спречава да остане на месту секретара Академије. Своју одлуку саопштио је Академији у писаној форми истог дана када је поменути закон ступио на снагу објављивањем у службеним новинама.⁵⁵ То није била прва оставка коју је Стојановић поднео у својој дотадашњој каријери. Истрајавајући у својим високоморалним начелима и политичким уверењима, не марећи притом за последице, није се либио да их подноси на највише државне и стра-

члану, који ће моћи бити кориснији Академији од мене, част ми је поднети оставку на своје чланство у Академији. Молим Академију, да ми ову оставку уважи.” АСАНУ СКА 218/1923, Б. Петронијевић – СКА, Београд 24. фебруара 1923.

⁵³ АСАНУ СКА 218/1923. Своју одлуку Петронијевић је записао на полеђини повучене оставке; Скоро годину дана касније, Жујовић је у свом дневнику Петронијевића назвао „академиком у оставци”, који је после трогодишњег изостајања са Академијиних седница дошао баш на ону на којој се гласало о избору нових чланова. АС ЈЖ–82 (Дневник Јована Жујовића, 16. фебруара 1925).

⁵⁴ Закон о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда, *Службене новине Краљевине СХС*, V, 199 (1923), 1.

⁵⁵ „Данас је објављен и обавезну снагу добио Закон о чиновницима и осталим државним службеницима по коме државни службеник не може бити лице које испољава начела против постојеће државне форме” (чл. 4 последња алинеја). Како ја не само испољавам него и живо проповедам републиканизам, то овим подносим оставку на секретарску дужност, јер примајући плату из буџетом одређене плате на указног секретара сматрам да долазим ако не у ред чиновника, а оно у ред осталих државних службеника.” Захваљујући Академији на досадашњем одликовању остајем Љуб. Стојановић.” АСАНУ СКА 933/1923, Љ. Стојановић – СКА, Београд 1. септембра 1923; *Годишњак СКА*, XXXII (1923), Београд 1924, 113.

начке функције на које је био биран.⁵⁶ Због тога оваква његова одлука никога није изненадила и када је прочитана на седници Председништва 10. септембра одлучено је да секретарску дужност привремено преузме Александар Белић, а да о Љубиној оставци коначну одлуку донесе скуп целе Академије.⁵⁷ Када се 5. новембра 1923. године тај скуп састао, академици су проучили мотиве које су Стојановића подстакле на овај потез и решили да не прихвате његову оставку.⁵⁸ Тек када је запретио да ће, уколико се његова одлука не прихвати, поднети оставку и на чланство у Академији, колеге академици нису имали куд.⁵⁹ Оставка је уважена а Александар Белић је именован за новог секретара Академије. Како не би свог ученика и млађег колегу оставио неприпремљеног на овој одговорној функцији, Стојановић је пристао да му помаже у секретарским пословима али под условом да то буде анонимно.⁶⁰ Неколико година касније, када је у једном београдском листу објављена вест да ће краљ Александар Карађорђевић бити изабран за члана Академије, Јован Жујовић је тврдио да би у том случају Љуба Стојановић поднео оставку на чланство.⁶¹ Пошто ова новинарска гласина никада није била ни близу остварења, Стојановић није имао потребе да по други пут потеже претњу оставком на чланство у Академији, као оружје у одбрани својих моралних и политичких убеђења.

Након смрти Јована Цвијића у јануару 1927. године место председника Академије остало је упражњено пуних годину дана. Важећи прописи налагали су да краљ својим указом за председника постави оног академика којег предложи министар просвете. Тек у јануару 1928. године министар Коста Кумануди покренуо је питање именовања новог првог човека Академије, затраживши, први пут у дотадашњој пракси, да му Академија сама предложи три кандидата за то место, од којих би он изабрао и краљу препоручио једног академика.⁶² На седници 21. јануара 1928. године академици су као тројицу кандидата изабрали Михаила Петровића, Слободана Јовановића и Богдана Поповића. Јован Жујовић, који је као најстарији академик председавао седницом, забележио је у свој дневник дешавања која су пратила ово гласање. „После првог гласања Богдан Поповић је предложио да се он сасвим изостави из кандидације, јер се не би могао примити те дужности, а дознао је са поуздане стране да ће он бити постављен за председника ма колико број гласова да има”, записао је Жујовић.⁶³ Три дана касније Жујовић се опет дотакао ове седнице, допунивши своја запажања тврдњом да је Поповићу министар раније рекао да ће њега краљу предложити за новог председника. „После изборне седнице Богдан је написао био оставку на чланство Академије, али

⁵⁶ Мира Радојевић, „Љубомир Љуба Стојановић”, *Срби 1903–1914, историја идеја*, Београд 2015, 639–642.

⁵⁷ *Годишњак СКА*, XXXII (1923), Београд 1924, 69.

⁵⁸ Исто, 113–114.

⁵⁹ АС ЈЖ–82 (Дневник Ј. Жујовића, 7. децембра 1923).

⁶⁰ Исто.

⁶¹ „Н. В. Краљ члан Академије наука”, *Правда* 18. новембар 1927, 1; АС ЈЖ–82 (Дневник Ј. Жујовића, 8. јануара 1928).

⁶² АСАНУ СКА 59/1928, Коста Кумануди, министар просвете – СКА, Београд 18. јануара 1928.

⁶³ АС ЈЖ–82 (Дневник Ј. Жујовића, 21. јануара 1928).

је одустао”, остало је забележено у Жујовићевом дневнику.⁶⁴ Пошто његова кандидатура није изостављена, иако је то на седници тражио, Поповић је као вид протеста написао оставку на чланство у Академији. Овај Жујовићев запис заправо је једини траг о Поповићевој написаној а потом повученој оставци. С обзиром на то да је министар краљу за председника на крају предложио Слободана Јовановића, тиме је и нестало Поповићев повод за писање оставке.

На изборима за нове чланове фебруара 1930. године међу кандидатима је требало да се нађе и име Исидоре Секулић, која је до тада већ била предложена 1926. али није успела да добије довољан број гласова. Предлог за њен избор, као и четири године раније, написао је Богдан Поповић, с тим што је овог пута иза њега једногласно стала цела Академија уметности за коју је Исидора и предложена.⁶⁵ Пошто је сазнала да се поново нашла међу кандидатима, она је писмом замолила председника Слободана Јовановића да њена кандидатура буде повучена: „Поштовани господине, нисам ништа знала, иначе бих Вас пре замолила: да заједно са господином који је учинио предлог скинете с дневног реда моју кандидатуру за дописног члана Академије. Ја мислим да већина чланова те установе не може желети да трпим оно што није неизбежно. Доста је трпљења и без тога. Будите добри заштитите ме на начин који сам горе навела, и примите уверење о мојој захвалности и мом свагдашњем дубоком поштовању.”⁶⁶ Своју прву кандидатуру и расправу у Академији о њој као првој жени која би била изабрана у чланство Академије, Исидора је очигледно доживела сувише лично и емотивно, па је на овај начин вероватно желела себе тога да поштеди. Иако је текст Поповићевог предлога за њен избор био на време подељен свим академицима, на дан избора 15. фебруара 1930. године председник Јовановић обавестио је присутне о њеној жељи да се кандидатура повуче. Додатан разлог за то видео је и у томе што Поповић као писац предлога није био присутан на изборима. Јован Жујовић је сматрао да би ипак требало и њену кандидатуру ставити на гласање, али је већина присутних била за то да се о њој ипак не гласа.⁶⁷ Из бележака о току гласања види се да је било поступљено по Исидориној жељи и да се академици о њеном избору те године нису изјашњавали.⁶⁸ Поново је била на списку кандидата на неколико наредних избора, а коначно је изабрана за дописног члана Академије уметности 16. фебруара 1939. године.⁶⁹

Слично као што је то учинила Исидора Секулић 1930. године, повлачење своје кандидатуре затражио је Милош Тривунац јануара 1934. године. Пошто

⁶⁴ Исто, 24. јануара 1928.

⁶⁵ АСАНУ СКА 100/1930, Богдан Поповић – СКА, Београд 20. јануара 1930.

⁶⁶ АСАНУ СКА 100/1930, И. Секулић – Слободану Јовановићу, председнику СКА, Београд 13. фебруара 1930.

⁶⁷ „Исидора Секулић писала председнику да се неће никада примити за члана ако буде изабрана. Због тога и због одсуства предлагача Богдана Поповића председник предлаже да се тај избор скине с дневног реда. Ја сам рекао да оба разлога не вреде и да треба приступити гласању. Већина је била да се не гласа. Разлог је главни што би г-ђа Исидора опет пропала на избору. – Интересантна ситуација у С. К. Академији.” АС ЈЖ–82 (Дневник Ј. Жујовића, Сретење 15. фебруара 1930).

⁶⁸ АСАНУ СКА 100/1930, Белешке о току гласања.

⁶⁹ Јован Б. Вукчевић, „Исидора Секулић и Српска академија наука”, *Зборник Матиче српске за књижевност и језик*, 28, 1 (1980), 117–122.

је претходно целокупна Академија донела одлуку о томе колико кандидата на изборима може имати свака од стручних академија, Академији филозофских наука припала су једно место за право и два за дописне чланове. Потом је Академија филозофских наука на свом скупу 25. децембра 1933. године једногласно одлучила да њен кандидат за академика буде дотадашњи дописник Тихомир Ђорђевић, а за дописне чланове Антон Премерштајн и Милош Тривунац.⁷⁰ Међутим, из непознатих разлога, Тривунац је секретара Академије обавестио да одустаје од кандидатуре. Једини траг о томе је допис шефа Академијине администрације у којем је навео да се због одустајања Тривунца од кандидатуре то једно упражњено место за кандидовање дописног члана уступа Академији уметности.⁷¹ Због тога предлог за Тривунчев избор није ни написан, а Академија филозофских наука изашла је на изборе само са преостала два кандидата. Ипак, пет година касније, у фебруару 1939. године Милош Тривунац поново је био предложен и изабран, али не за дописног већ за право члана Академије филозофских наука.

Последња оставка на чланство у Академији везана је за име Петра Колендића, који је дописни члан Академије филозофских наука био од 1932. године и доста сарађивао са Академијом у својим студијама дубровачке књижевности и уметности. Као професор југословенске књижевности на Филозофском факултету у Скопљу, објавио је у Академијиним издањима неколико радова из дубровачке тематике и добијао новчана средства за истраживања која је спроводио готово сваког лета. Тако је било све док није решио да тај плодни однос прекине и поднесе оставку на чланство у Академији, а своје разлоге образложио је у подужем писму, послатом на Видовдан 1935. године. С обзиром на то да је оно до сада било потпуно непознато стручној јавности и да не представља само прилог познавању историје Академије већ и положаја интелектуалаца у Краљевини Југославији и њиховог виђења некадашњих идеала о уједињењу Јужних Словена, заслужује да буде пренето у целисти:

Srpskoj kralj. akademiji

Beograd

Kad sam bio urednik ilegalnog propagandističkog srpskog đaćkog lista „Pome”, bilo je to godine 1903, istjeran iz osmog razreda Dubrovačke gimnazije, mogao sam lijepo čuti pogrdne riječi svojih protivnika, od kojih su mnogi još i sad u životu: „To su ti dali Srbi i Srbija.” Prekor jedan s denuncijatorskom tendencijom, istina, ali u osnovi pun mržnje koja je samo krijepila!

⁷⁰ Записник скупа Академије филозофских наука од 25. децембра 1933. године. АСАНУ СКА 177/1934.

⁷¹ „Част ми је по налогу господина секретара Академије саопштити Вам да га је известио г. д-р Милош Тривунац, професор Универзитета да се одриче кандидатуре за дописнога члана Академије филозофских наука. Према одлуци целокупне Академије од 18. децембра пр. год. 'Ако се која Академија задовољи мањим бројем кандидата, онда слободна места понудити академији уметности', г. секретар Академије извештава Академију уметности да јој се ставља на расположење још једно празно место за кандидовање дописног члана.” АСАНУ СКА 177/1934, Малиша Радовић, шеф Администрације СКА – Секретару Академије уметности, Београд 25. јануар 1934.

Kad sam u toku rata, bilo je to godine 1916, poslije duge istrage i pošto mi je skoro stalno bila zaplijenjena plata, izveden pred ratni sud opet zbog propagandističkog djelovanja, iznova sam u Šibeniku, gdje je s teškom mukom trebalo tek stvarati simpatije prema Srbiji, od mnogih inteligenata koji su skoro svi u životu čuo iste riječi: „To su ti dali Srbi i Srbija.” I opet, dakako, rezultat mržnje, samo što je onda opasnost imala draži, a svako stradanje lako se snosilo u nadi, da će ipak jednom biti bolje.

Nego prvih dana ovog mjeseca moj sin Antun,⁷² koji je još uvijek maloljetan, osuđen je pred sudom za zaštitu države na vrlo tešku kaznu sa pune četiri godine, jer je postojećim zakonima kriv, što se, kao toliki njegovi drugovi, zanimao komunističkim pokretom. Da i ne ističem, opravdanu bojazan, hoće li on uopće živ izaći iz zatvora Srijemske Mitrovice, o presudi namjerno neću da govorim, iako bi izvjesno upoređenje bilo, možda, vrlo poučno. Ne znam, na primjer, zašto je sve suđen g. dr. Drag. Jovanović,⁷³ raniji profesor Univerziteta, kao ni koliko su opravdane zamjerke koje je na njegovu adresu uputio jedan aktivni ministar u jednoj od posljednjih sjednica Narodne skupštine, samo mi, iskreno priznajem, ne ide u glavu, da je moj sin četiri puta težom kaznom udaren. Ali mi je najteže, što su tog mog sina za prva dva mjeseca policijske istrage u Skoplju, u januaru i februaru ove godine, užasno mučili i što mu za sve vrijeme istrage, a, dakako, i prilikom donošenja presude ništa nije pomagao kulturno-nacionalni rad njegova oca, njegovih stričeva i ujaka koji su svi časno izvršili svoju dužnost prema Srbiji i Srpstvu. Naprotiv, izgleda da su baš te zasluge i bile razlogom, biće kao drastičan primjer, da se i s njim i sa mnom vrlo teško postupa, da se njega sadistički svaku put do nesvjestice muči i prebija!

Da se, nekim slučajem, pojavim sad negdje na Primorju, u mom Dubrovniku, na primjer, gdje su slični postupci uništili i zadnje tragove nekad cvjetnog Srpstva među katolicima, uvjeren sam, da bih na svakom koraku i od prijatelja i od neprijatelja koji su čuli, kako se postupalo sa mnom i s mojim sinom, i ovaj put čuo sasvim iste riječi koje već preko trideset godina čujem: „To su ti dali Srbi i Srbija” sa tom razlikom, da je u njima davno otupio karakter partijske mržnje i da su one sad, a to i unižava naročito, samo odjek kolegijalnog osjećaja saučešća!

Nemoćan za drugo, ja mogu samo da škrinem zubima i da kao nijemi protest, što se i u samoj Srbiji tako postupa s kulturnim radnicima koji se za nju /ne za pare i u zavjetrini kao sad, nego kad je to značilo igrati se svojom sudbinom!/ nesebično i neustrašivo bili spremni da sve podnesu, podastrem ostavku na mjesto dopisnog člana Srpske kraljevske akademije i molim da me od danas brišete iz spiska tih članova.

Na šta mi ti to članstvo u zemlji, gdje moj naučni rad nije mogao da me spaši od unižavanja najgore vrsti!⁷⁴

⁷² Антон Колендић (1914–1999) био је члан Комунистичке партије Југославије од 1933. године. Осуђен од Суда за заштиту државе, затворску казну одлежао је у Сремској Митровици и Билећи од 1935. до 1939. године. Током Другог светског рата био је припадник партизанског покрета а по његовом окончању угледни историчар књижевности, публициста и дипломата.

⁷³ Реч је о Драгољубу Јовановићу (1895–1977), правнику, универзитетском професору и политичару, вођи левог крила Савеза земљорадника. Као оштар критичар личног режима краља Александра Карађорђевића, више пута је хапшен, а септембра 1932. године осуђен на годину дана затвора и избачен са Правног факултета.

⁷⁴ АСАНУ СКА 763/1935, П. Колендић – СКА, Скопље, 28. јуна 1935.

Павле Поповић, Колендићев блиски пријатељ и сарадник, покушао је да га одговори од овог поступка али у томе није успео. „Нема право, наравно, у колико се тиче Академије, али има право кад говори о стварима уопште”, сматрао је Поповић. „Његово писмо речит је доказ како се с наше стране лудо ради према Српству и Дубровнику”, закључио је.⁷⁵ С обзиром на то да је писмо стигло у Академију у време летњих ферија, када се нису држали скупови академика, питање Колендићеве оставке морало је да сачека поновно окупљање свих чланова у септембру месецу. На скупу Председништва 30. септембра исте године са жаљењем је примљен садржај његовог писма и одлучено је да се оно саопшти целокупној Академији која га је изабрала за дописног члана, као и Академији филозофских наука која га је предложила.⁷⁶ Потом је Јован Ердељановић, секретар Академије филозофских наука, писао Колендићу да Академија „врло немило је дирнута овим Вашим писмом и веома жали што је до њега дошло. Ово је болно осећање утолико теже што су у Вашем акту истакнути као узрок оставци догађаји и поступци који немају с Академијом никакве везе и што Академија, као што и сами знате, није у стању ма у ком погледу утицати на Вашим актом окривљене чиниоце. Зато је Академија, дубоко ценећи и Ваш научни и досадашњи национални патриотски рад, одлучила да Вас замоли да повучете оставку коју сте поднели.”⁷⁷ Осетивши пажњу својих колега, уважавање његовог дотадашњег научног и националног доприноса, али и њихово жаљење што се решио да их напусти због разлога који немају везе са Академијом, Колендић је решио да се предомисли. „Na Vaše vrlo poštovano i neobično ljubazno pismo od 21. oktobra”, написао је у одговору Академији, „iako se stvarno skoro ništa nije izmijenilo u razlozima zbog kojih sam vam upratio moje pismo od 28. juna, izjavljujem da podnesenu ostavku povlačim.”⁷⁸ На следећој седници Председништва прочитано је ово његово писмо, а у касније штампаном *Годишњаку*, у којем су објављени изводи са свих Академијиних седница, Колендићева оставка није споменута.⁷⁹

На основу свега наведеног можемо закључити да случајеви одрицања од кандидатуре, неприхватања избора и подношења оставки на чланство у

⁷⁵ АСАНУ СКА 763/1935, П. Поповић – „Поштованом господину” (вероватно секретару Академије Александру Белићу), Београд 13. јула 1935.

⁷⁶ АСАНУ СКА 763/1935, Белешка секретара Белића од 30. септембра 1935. године на полеђини Колендићеве оставке.

⁷⁷ АСАНУ СКА 763/1935, Ј. Ердељановић – П. Колендићу, 21. октобра 1935.

⁷⁸ АСАНУ СКА 763/1935, П. Колендић – СКА, Скопље 8. новембра 1935; У Народној библиотеци Србије налази се Легат Петра Колендића, где се, између осталог, чува и његов рукопис *Моја сјећања*. С обзиром на то да је ове успомене наменио само својој породици, он данас није доступан истраживачима. Једини је својевремено у њега увид имао Мирослав Пантић, припремајући за објављивање Колендићев рукопис „Из старог Дубровника” и искористио га у предговору ове књиге. Тешко да би Пантић пропустио да спомене оставку на чланство у Академији, да је она била споменута у овом рукопису. Тако да се може са великом вероватношћом претпоставити да Колендић тамо о њој није ни писао. Злата Бојовић, Нада Мирков Богдановић, Дејан Вукићевић, *Кашаљот леаиша Пешира Колендића – рукописи, кореспонденција, сџаре књије*, Београд 2015; Мирослав Пантић, „Књижевни историчар Петар Колендић”, у: П. Колендић, *Из сџароа Дубровника*, СКЗ, коло LVII, књ. 388, Београд 1964, 26–27.

⁷⁹ АСАНУ СКА, Записник седнице Председништва СКА од 9. децембра 1935. године; *Годишњак СКА*, XLIV (1935).

историји Српске краљевске академије нису били ретка појава. Међутим, резултат тих поступака само је у једном случају био коначан и непроменљив. Реч је оставци коју је на чланство у Академији одмах након избора 1914. године поднео Михаило Гавриловић и касније је потврдио 1919. године. Сви остали појединци који су се одважили на неки од наведених корака или су од њега одустајали или су касније поново постајали чланови Академије. Три поднете оставке биле су повучене – Јагић (1903), Петронијевић (1923) и Колендић (1935). Тројица чланова су након поднетих оставки поново изабрани за чланове Академије и живо учествовали у њеном раду – Бранислав Петронијевић (1906), Живојин Ђорђевић (1911) и Јован Радонић (1914). Сви кандидати који су тражили да се њихов предлог за избор повуче ипак су изабрани за чланове Академије – Милутин Гарашанин (1892), Богдан Поповић (1914), Исидора Секулић (1930) и Милош Тривунац (1934). У три наврата чланови су само претили оставком и служили се њоме као неком врстом притиска на Академију како би постигли своје циљеве – Јован Цвијић (1896), Љубомир Стојановић (1923) и Богдан Поповић (1928). Ако оставимо по страни оне оставке чији су нам разлози због недостатка извора данас непознати, најчешће су поводи за оставке била дешавања у самој Академији. Било је и оних који нису имали никакве везе са Академијом, као у случају Јагића и Колендића. Управо у тим ситуацијама академици су уложили највише труда да до оставке не дође, а у *Годишњаку*, као јавно објављиваном прегледу рада Академије, о тим дешавањима нису остали никакви трагови. Мада је њен пословник јасно прописао поступак деловања у случају оставке члана, Академија се те процедуре није придржавала. Само два пута се о поднетој оставци изјаснио скуп целокупне Академије, након чега је следило и брисање подносилаца оставке из чланства. Реч је била о оставкама Петронијевића (1910) и Ђорђевића (1911). Пословник није поштован чак ни у случају једине коначне Гавриловићеве оставке, која је само саопштена на скупу Председништва. У осталим случајевима чин оставке није ни стављан на дневни ред Академијиних званичних тела.

Број овде представљених случајева омогућује нам да јасно препознамо начин деловања Академије у случају када је члан подносио оставку или када кандидат није желео да се прихвати кандидатуре и самог избора. У сваком конкретном случају Академија је настојала да исцрпи сва могућа средства не би ли се појединац предомислио или макар преиспитао сврсисходност донете одлуке. Понекад само игнорисањем најављене оставке, а чешће службеним или приватним путем, Академија је утицала на подносиоца оставке како би променио одлуку. Такав начин деловања давао је резултате и само захваљујући њему учинак поднетих оставки није био велики. У том смислу може се направити поређење са Југославенском академијом знаности и умјетности, која је овом питању приступала знатно другачије. Њен пословник о раду није предвиђао поступак у случају оставке члана, а када је због противсрпских демонстрација у Загребу исту поднео Стојан Новаковић 1902. године, његов гест је само са жаљењем констатован а оставка одмах уважена.⁸⁰ За мали учинак оставки на чланство у Академији није без значаја било и то што се академици нису показали као увређени и сујетни те су поново пред-

⁸⁰ В. Крестић, *нав. гело*, 321–326; *Ljetopis JAZU*, sv. 17 (1902), 45.

лагали и изгласавали оне чланове који су подносили оставке. Сви они оправдали су након избора ukazano поверење и оставили значајан траг како у српској науци тако и у историји Академије.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Msr MIROSLAV JOVANOVIĆ
Serbian Academy of Sciences and Arts
Archive SASA
Knez Mihailova 35, Belgrade, Serbia
E-mail: miroslav.jovanovic@sanu.ac.rs

RESIGNATIONS FROM THE MEMBERSHIP IN THE SERBIAN ROYAL ACADEMY

SUMMARY: The paper presents chronologically all cases of resignations from membership in the Serbian Royal Academy, as well as the cases when individuals, knowing that they were on the list of candidates or elected persons, requested withdrawal of candidacy or annulment of elections. Although these cases were not uncommon in the six-decade long history of the Academy, their final result was almost negligible. The only resignation that remained definitive was the one made by Mihailo Gavrilović, when he thanked for the election in 1914 and reaffirmed his decision of not wanting to be a member of the Academy in 1919. He explained his decision with his preoccupation with other jobs and further development of his career, in which, as he believed, there was no place to dedicate himself to the title of academician and duties in the Academy. The reasons for resigning, at least those with reliable historical data, were mostly related to the work of the Academy itself. However, there were also those which had nothing to do with the work of the institution, such as the resignation of Vatroslav Jagić in 1903 and Petar Kolendić in 1935. In these cases, both the Academy and its members made efforts to withdraw their resignations, and that effort paid off. Even after once accepted resignations, academics did not avoid to reelect those who once renounced their membership. Since they were high-ranking scientists, after reelection they justified the given trust with their great contribution to the work of the Academy and development of Serbian science in general.

KEYWORDS: Serbian Royal Academy, academics, membership, resignations, elections, candidacy

Проф. др ВЛАДИСЛАВ ПУЗОВИЋ
Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 11б, Београд, Србија
Е-адреса: vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

О ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ ЂОКА СЛИЈЕПЧЕВИЋА

САЖЕТАК: У раду се представља прва докторска дисертација одбрање на Православном богословском факултету у Београду 1936. године, чији је аутор био један од најистакнутијих српских црквених историчара XX века – Ђоко Слијепчевић. Дисертација је посвећена лику и делу митрополита карловачког Стефана Стратимировића. Рад представља научни контекст настанка дисертације, њен садржај, процедуру њене одбране и њену рецепцију у српској историографији. Циљ рада је указивање на значај овог дела у историји српске историографије као прве свеобухватне и систематске монографије о знаменитом карловачком митрополиту, која ни данас није изгубила научну референтност.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ђоко Слијепчевић, Православни богословски факултет у Београду, докторска дисертација, митрополит Стефан Стратимировић, Стеван Димитријевић, српска историографија

Ђоко Слијепчевић,¹ један од најзначајнијих српских црквених историчара XX века, докторирао је на Православном богословском факултету у

¹ Референтна библиографија о Ђоку Слијепчевићу: П. Пузовић, „Др Ђоко Слијепчевић (1907–1993) – Биографија и библиографија”, *Бојословље* 1–2 (1992), 103–116; Д. Калезић, „Историја Цркве у радовима Ђока Слијепчевића”, *Српска њроза данас: Перо и Ђоко Слијепчевић – живои и дјело*, прир. Р. Братић, Београд 1998, 155–160; П. Пузовић, „Сећање на Ђоку Слијепчевића”, *Бојословље* 2 (2002), 275–278; Р. Поповић, „Др Ђоко Слијепчевић – историчар Српске Православне Цркве”, *Бојословље* 2 (2002), 269–274; Н. Андријашевић, „Објављивање чланака проф. др Ђока Слијепчевића у Јужноафричкој Републици”, *Бојословље* 2 (2018), 110–125; Н. Андријашевић, „О животу и раду Ђока Слијепчевића са библиографијом његових радова до 1944”, *Симилексис* 1 (2018), 61–79; Н. Андријашевић, „Рад проф. др Ђока Слијепчевића у Институту за југоисточну Европу (Südosteuropa Institut) у Минхену 1955–1975”, *Токови историје* 1 (2019), 111–144; Н. Андријашевић, „Професор др Ђоко Слијепчевић у Швајцарској 1948–1954”, *Црквене ситуације* 2 (2019), 359–378; Н. Андријашевић, „Живот и рад проф. др Ђока Слијепчевића у Савезној Републици Немачкој 1954–1993”, *Бојословље* 1

Београду, 1936. године.² Његова докторска дисертација била је посвећена лику и делу митрополита карловачког Стефана Стратимировића. Ова дисертација била је прва систематска и свеобухватна студија монографског карактера посвећена овој значајној личности српске црквене историје, која је готово пола века била на челу Карловачке митрополије. Појава ове дисертације представљала је важан научни догађај, о чему сведочи значајна пажња која јој је била посвећена у српској научној заједници. Приказе и осврте на ову дисертацију писали су тадашњи најзначајнији српски историчари.

СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О МИТРОПОЛИТУ СТРАТИМИРОВИЋУ ПРЕ СЛИЈЕПЧЕВИЋЕВЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Пишући одредницу о митрополиту Стефану Стратимировићу, која се 1929. године појавила у Станојевићевој *Народној енциклопедији*, Радослав Грујић је констатовао да овај значајни српски архијереј „нема још биографије”.³ Исте године сличан исказ поновио је и Никола Радојчић: „Има веома мало тако једнодушних жеља у нашој науци као што је жудња за једном монографијом о Стефану Стратимировићу.”⁴ Дотадашњи озбиљни научни радови посвећени карловачком митрополиту Стефану Стратимировићу били су малобројни и најчешће су захватили само одређене појединости његове вишеслојне делатности. Његове улоге у развоју српске црквене просвете дотакао се 1886. године Иларион Руварац у раду посвећеном питању отварања семинарије за свештеничке кандидате у Карловачкој митрополији.⁵ Његовом епистоларном наслеђу пажњу је посветио Радослав Грујић 1908. године.⁶ Већина текстова о митрополиту Стефану Стратимировићу, објављиваних у црквеним часописима у Карловачкој митрополији у периоду до Првог светског рата, били су пригодног и панегиричног карактера.

После Првог светског рата повећана је научна пажња према личности и делу митрополита Стефана Стратимировића. Димитрије Руварац припремио је за штампу студију о митрополитовом животу и раду, али она није прошла рецензију за објављивање у издању Српске краљевске академије.⁷ Уместо тога објавио је „Нацрт живота и списак књижевних радова Митрополита

(2020), 97–127; В. Пузовић, „Путеви српске црквеноисторијске науке: српски богослови као истраживачи историје Српске Цркве”, *Осам векова аутокефалије Српске Православне Цркве*, II, ур. В. Пузовић и В. Таталовић, Београд 2020, 95–120.

² Слијепчевићева докторска дисертација била је прва одбрањена докторска дисертација на београдском Православном богословском факултету.

³ R. Grujić, „Stratimirović Stefan”, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, knj. IV, Zagreb 1929, 516.

⁴ Н. Радојчић, „Историјске студије митрополита Стефана Стратимировића”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 3 (1929), 317.

⁵ И. Руварац, *Шта се и како се и с које стране досле њокушавало да се и код нас оснује Семинарија за кандидате свештеничког реда*, Нови Сад 1886.

⁶ Р. Грујић, „Књижевна писма митрополита Стевана Стратимировића”, *Богословски гласник* 3–4 (1908), 204–219; 5–6 (1908), 311–324.

⁷ Овај податак изнео је Јован Радонић, сведочећи да је имао прилику да прочита поменуто непубликовану Руварчеву студију, која је била „слабо компонована и с осетним празнинама, није ни мало одговарала очекивањима стручњака и поштоваоцима знаменитог

Стевана Стратимировића” у *Прилозима* професора Павла Поповића, 1921. године.⁸ Пет година касније у првом броју *Боџословља* појавила се студија Стевана Димитријевића посвећена митрополитовом мемоару о ослобођењу српског народа упућеном руском цару Александру I.⁹ Уследили су 1929. године енциклопедијска одредница Радослава Грујића¹⁰ и рад Николе Радојчића посвећен митрополитовим историографским настојањима.¹¹ Две године касније Димитрије Руварац објавио је још један рад о митрополиту Стратимировићу, заокружујући своја дотадашња истраживања о њему.¹² На Савиндан 1936. године, на свечаном скупу у Матици српској, говор посвећен Стратимировићу, а поводом стогодишњице његовог упокојења, изнео је Никола Радојчић.¹³ У њему није преовладавао панегиричан тон, иако је био изнет свечаним поводом. Био је то објективан научни поглед са избалансираним оценама, у оквиру којег су представљени и анализирани главни аспекти Стратимировићевог просветног, националног и књижевног рада. Била је то својеврсна схема за научну монографију о митрополиту. Неколико месеци касније појавила се докторска дисертација Ђока Слијепчевића посвећена митрополиту Стефану Стратимировићу.

Докторска дисертација Ђока Слијепчевића

Подстицај за писање дисертације о митрополиту Стефану Стратимировићу Ђоко Слијепчевић добио је од проте Стевана Димитријевића, првог професора Историје Српске православне цркве на Православном богословском факултету. О томе је сведочио у једном каснијем чланку посвећеном свом ментору: „Своје интересовање за митрополита Стратимировића Димитријевић је пренео и на писца овог састава и препоручио му за докторски рад тему *Стеван Стратимировић, митрополит карловачки, као вођа цркве, просветио и национално-војнички радник*”.¹⁴ Димитријевић је у свом раду о Стратимировићу из 1926. године истакао да изучавање и потпуно приказивање митрополитовог живота и рада треба да буде „предмет опширног и свестраног истраживања”.¹⁵ Погодног кандидата за такво истраживање пронашао

митрополита”. Ј. Радонић, „Ђоко М. Слијепчевић, Стеван Стратимировић, Београд 1936”, *Југословенски историјски часопис* 1–4 (1937), 386.

⁸ Д. Руварац, „Нацрт живота и списак књижевних радова Митрополита Стевана Стратимировића”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 1 (1921), 71–85.

⁹ С. Димитријевић, „Стевана Стратимировића, митрополита карловачког, план за ослобођење српског народа”, *Боџословље* 1 (1926), 38–66.

¹⁰ R. Grujić, „Stratimirović Stefan”, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, knj. IV, Zagreb 1929, 515–516.

¹¹ Н. Радојчић, „Историјске студије митрополита Стефана Стратимировића”, *Гласник Историјског друштва у Новом Сагу* 3 (1929), 317–364.

¹² Д. Руварац, „Митрополит Стеван Стратимировић”, *Гласник Историјског друштва у Новом Сагу* 3 (1931), 374–391.

¹³ Радојчићев говор је објављен у *Летопису Мајнице српске*: Н. Радојчић, „Митрополит Стефан Стратимировић”, *Летопис Мајнице српске* 1 (1936), 40–60.

¹⁴ Ђ. Слијепчевић, „Национални и научни лик Стевана М. Димитријевића”, *Искра* 656–657 (1978), 11.

¹⁵ С. Димитријевић, „Стевана Стратимировића, митрополита карловачког, план за ослобођење српског народа”, *Боџословље* 1 (1926), 66.

је у дипломираном студенту Православног богословског факултета и супленту Четврте мушке реалне гимназије у Београду, Ђоку Слијепчевићу. Димитријевићу су добро биле познате научне способности Слијепчевића као и његов интерес за српску црквену историју који је пројављивао током студирања. Током сваке академске године Слијепчевић је писао по један темат из српске црквене историје и сваки је био награђен.¹⁶ Посебно је била важна озбиљна научна студија посвећена патријарху Пајсију Јањевцу,¹⁷ која је у многим аспектима представљала пионирски подухват у научном проучавању лика и дела овог српског патријарха из XVII века. Темат који је настао током четврте године студија (1933/1934), посвећен митрополиту Стефану Стратимировићу, био је својеврстан увод у његово дубље проучавање делатности овог архијереја које ће неколико година касније резултирати докторском дисертацијом. У српској богословској јавности Слијепчевић је био познат као један од покретача богословских научних часописа *Светосавље*, *Хришћанска мисао* и *Луци*, као и аутор већег броја чланака углавном у поменутом часописима који су били посвећени црквеноисторијским и актуелним црквеним темама.¹⁸

Докторска дисертација Ђока Слијепчевића под насловом *Митрополијџ карловачки Стиван Сирајимировић као црквени ђолавар, ђросветџни и национално-ђолијџички раденик* написана је на 284 странице машинописа, уз још 10 уводних страница обележених римским бројевима и две последње странице посвећене садржају.¹⁹ Коришћена је архивска грађа из четири архивска фонда. Главнину коришћених извора чинили су материјали из Митрополијско-народног црквеног архива у Сремским Карловцима. Коришћена је грађа из Архива Српске краљевске академије у Београду, Државног архива у Београду, као и необјављена писма из фондова Народне библиотеке у Београду. У уводу дисертације Слијепчевић је истакао да је у поменутом фондovima „прегледао сву архивску грађу”, као и да је „прегледао сву архивску

¹⁶ Током прве године студија Слијепчевић је написао рад на тему *Незаконитџосџ укидања Пећке ђаџријарџије 1766 – узроци и ђоследице ђоџа незаконитџоџ акџа*. Рад је био награђен са 2.000 динара из Фонда Алексе Илића. Током друге године студија написао је рад из опште црквене историје на тему *Пајсџџво и васељенски сабори*. Рад је наградила београдска Саборна црква. Током треће године студија написао је рад на тему *Пајсџје архиџејискоџ ђећки и ђаџријарџ срџски као јерарџ и књижевни радник*. За овај рад добио је награду Његовог Величанства краља Александра I Карађорђевића. Рад је био објављен у факултетском научном часопису *Боџословље*. Током четврте године студија написао је рад на тему *О митрополијџу Стивану Сирајимировићу*. Рад је био награђен са 2.000 динара. Последњи студентски темат написао је на тему *Београдска митрополијџа и митрополијџи од обновљења Пећке ђаџријарџије до њеноџ ђрисаједињења Царџградскоџ (1557–1766)*. Рад је добио награду Београдске општине у износу од 2.000 динара (Архив Православног богословског факултета Универзитета у Београду (даље: Архив ПБФ), *Професорски доције Ђока М. Слијепчевића*).

¹⁷ Ђ. Слијепчевић, „Пајсије, архиепископ пећки и патријарх српски као јерарџ и књижевни радник”, *Боџословље* 2 (1933), 123–144; 3 (1933), 241–283.

¹⁸ Детаљније о научној делатности Ђока Слијепчевића, у поменутом периоду: Н. Андријашевић, „О животу и раду Ђока Слијепчевића са библиографијом његових радова до 1944”, *Симџлексис* 1 (2018), 61–79.

¹⁹ Примерак докторске дисертације Ђока Слијепчевића под насловом *Митрополијџ карловачки Стиван Сирајимировић као црквени ђолавар, ђросветџни и национално-ђолијџички раденик*, у виду машинописа, налази се у библиотеци Православног богословског факултета Универзитета у Београду, под сигнатуром Др-21.

грађу која је објављена или посебно или разбацана по разним часописима²⁰. Као недостатак навео је изостанак руске архивске грађе до које „није било могуће доћи”.²⁰ Слијепчевић је употребио радове из 22 часописа, док се у списку коришћене литературе налази 86 научних радова. Аутор са највећим бројем радова у поменутом списку био је Димитрије Руварац (7 радова). У овом списку, између осталих, налазили су се радови Николе Радојчића, Стевана Димитријевића, Миленка Вукићевића, Манојла Грбића, Димитрија Кириловића, Јована Радонића, Мите Костића, Станоја Станојевића, Јована Суботића, Јована Скерлића.

Структуру Слијепчевићеве дисертације чине три централна поглавља уз уводне делове и закључак. Дисертација почиње уводом у којем су представљене тема и циљ дисертације, њена структура, коришћени извори и литература (I–IV). Следи списак коришћене библиографије (V–X), а затим поглавље уводног карактера под насловом *Биографски подаци о митрополићу Стјевану Стјрајимировићу до његова избора за митрополићу (1790) и смрти (1–21)*. Прво од три централна поглавља носи наслов *Црквени рад митрополићу Стјевана Стјрајимировића (22–122)*. У овом поглављу представљено је Стратимировићево старање о материјалном обезбеђењу и васпитном подизању свештенства, обнови монаштва, занављању епископата, борби против унијаћења, увођења новог календара и увођења световних лица у конзисторије. Друго централно поглавље носи наслов *Просветни рад митрополићу Стјевана Стјрајимировића (123–215)*. У овом поглављу представљене су школске и културно-просветне прилике пре доба митрополита Стефана Стратимировића, његов рад на унапређењу основних и средњих школа, залагање за штампарiju, његов однос према Вуку Караџићу. Треће централно поглавље носи наслов *Политичко-национални рад митрополићу Стјевана Стјрајимировића (216–281)*. У оквиру овог поглавља обрађени су политичка интересовања и рад митрополита у контексту његовог мемоара упућеног руском цару Александру I, његова улога у Првом српском устанку, његов однос према Тицановој и Белоцркванској буни, његов однос према кнезу Милошу. Дисертација је завршена кратким закључком (282–284).

Приликом писања дисертације Слијепчевић се суочио са сложеном темом која је у дотадашњој литератури била само делимично дотакнута. Одабрао је три крупне целине многостране делатности митрополита Стефана Стратимировића, док је једну свесно изоставио. Радило се о књижевном и научном митрополитовом раду. Његов црквени, просветни и политичко-национални рад представио је првенствено се ослањајући на архивску грађу. Слијепчевић је судове о Стратимировићу формирао трудећи се да схвати дух преломне епохе, који је доносио многе културне, духовне и политичке промене српском народу. Поредџи његове судове са судовима дотадашњих истраживача митрополитовог рада, а посебно судовима Јована Скерлића и Димитрија Руварца, може се констатовати да се Слијепчевић трудио да коригује преовлађујући критички тон у односу на Стратимировића.

Ђоко Слијепчевић је пријаву за полагање докторског испита, уз пет примерака докторске дисертације, предао декану Православног богословског

²⁰ Ђ. Слијепчевић, *Митрополић карловачки Стјеван Стјрајимировић*, III.

факултета Лазару Мирковићу, 17. априла 1936. године. У пријави је навео да је дисертацију написао „у споразуму са господином Стеваном Димитријевићем, редовним професором Универзитета”.²¹ Савет факултета је на седници одржаној 22. априла исте године одредио комисију за полагање докторског испита.²² Слијепчевићев усмени део докторског испита, који је уједно био први у историји Православног богословског факултета, одржан је 22. јуна 1936. године. Одговарао је на питања из Опште историје Цркве, Историје Српске цркве и Патрологије.²³ Наредног дана професори Стеван Димитријевић и Филарет Гранић поднели су комисији за одбрану Слијепчевићеве дисертације кратак реферат о самој дисертацији. Примедбе у реферату односиле су се на распоред одређених одељака у дисертацији, као и на непотребно велики обим одељака из другог централног поглавља, који је био посвећен културно-просветним приликама пре доба митрополита Стефана Стратимировића. Дисертација је похваљена као „резултат једног добро смишљеног и са ретком марљивошћу и великим напором написаног научног дела”. Као једну од главних вредности рада референти су истакли добро коришћење обимне необјављене архивске грађе. Реферат су завршили констатацијом да је кандидат показао да „потпуно влада научним методом и да је способан да самостално ради на науци”.²⁴ Усмена одбрана дисертације уследила је 29. јуна и трајала је од 8.15 до 9.15 часова преподне. Пред комисијом којом је председавао професор Лазар Мирковић, а коју су још чинили професори Стеван Димитријевић, Драгутин Анастасијевић, Филарет Гранић и Александар Павлович Доброклонски, Ђоко Слијепчевић успешно је одбранио своју докторску дисертацију.²⁵ Диплому доктора богословских наука (бр. 3758, од 16. октобра 1936. године), коју су потписали ректор Београдског универзитета Драгослав Јовановић и декан Православног богословског факултета Димитрије Стефановић, Слијепчевић је примио на свечаној промоцији, 14. децембра 1936. године.²⁶

РЕЦЕПЦИЈА СЛИЈЕПЧЕВИЋЕВЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ У СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

У летњем броју *Хришћанске мисли* (за јул и август 1936. године) најављено је публикавање докторске дисертације Ђока Слијепчевића за септембар исте године. Најављена је као „изузетан, крупан прилог нашој историографији, а посредно нашој културној и политичкој мисли”.²⁷ Дисертација се

²¹ Архив ПБФ, *Професорски досије Ђока М. Слијепчевића*.

²² Комисију су чинили следећи професори: Лазар Мирковић, Стеван Димитријевић, Драгутин Анастасијевић, Филарет Гранић и Александар Павлович Доброклонски. За референте су одређени Димитријевић и Гранић (Архив ПБФ, *Зависник седница Савета Православног богословског факултета, књ. II (1930–1937)*, 264).

²³ Из Опште историје Цркве добио је оцену 9, из Историје Српске цркве оцену 8, а из Патрологије оцену 9 (Архив ПБФ, *Професорски досије Ђока М. Слијепчевића*).

²⁴ Исто.

²⁵ Исто.

²⁶ Исто.

²⁷ „Ђоко Слијепчевић: Стеван Стратимировић, митрополит карловачки”, *Хришћанска мисао* 7–8 (1936), 120.

појавила као монографија, у издању београдске књижаре Владе Н. Рајковића.²⁸ Објављивање монографије било је пропраћено Слијепчевићевим текстом посвећеним митрополиту Стефану Стратимировићу у дневном листу *Правда*.²⁹ У овом тексту сажето је представио кључне аспекте делатности митрополита и своју књигу најавио као исправљање неправде према њему, због стогодишњег запостављања и необјективног приказивања.³⁰ Појава Слијепчевићеве монографије изазвала је значајну пажњу српске научне јавности. Први прикази појавили су се већ крајем 1936. године, а прикази и студије подстакнуте Слијепчевићевим делом објављивани су током 1937. године и касније. У научну расправу о Слијепчевићевом делу били су укључени водећи српски историчари међуратног периода.

Крајем 1936. године појавила су се два приказа монографије посвећене митрополиту Стефану Стратимировићу. Станоје Станојевић објавио је приказ у *Гласнику Историјској друштва у Новом Сагу*³¹, а Љубомир Злоковић³² у *Светосављу*³³. Станојевић је Слијепчевићеву књигу видео као попуњавање „једне велике празнине, која се у нашој историографији јако осећала”.³⁴ Похвалио је аутора за исцрпно коришћење домаћих извора, али и напоменуо да би рад био потпунији да су коришћени бечки извори. Као најбољи део рада оценио је прво централно поглавље посвећено црквеном раду митрополита, а као најслабије оно посвећено његовом политичко-националном раду. Истакао је да ће се „у детаљима о ономе што је изнео г. Слијепчевић у својој књизи, без сумње много што шта моћи допунити, исправљати се свакако неће имати много”.³⁵ Станојевићу се није допао Слијепчевићев апологетски тон према митрополиту, који је по њему понекад био претеран, и који је отежавао да се после читања књиге створи јаснији суд о делатности овог архијереја.

У Злоковићевом приказу није било критичких тонова према Слијепчевићевом делу, већ искључиво похвале. Истакао је, као и Станојевић, да је овај рад попунио празнину у српској историографији. Похвално је писао о коришћеној архивској грађи, инсистирајући на томе да је писац „дао све што је могао дати; све оно са чиме су располагали наши архиви и наше библиотеке, он је савесно искористио”.³⁶ За разлику од Станојевића Злоковић је сматрао да је Слијепчевић успео да коригује дотадашње критичке судове о митро-

²⁸ Ђ. Слијепчевић, *Стеван Сјтрајимировић, митрополит карловачки као поглавар Цркве, просветни и национално-политички радник*, Београд 1936. На почетку монографије наведено је да је реч о докторској тези прихваћеној на Православном богословском факултету, на основу реферата професора Стевана Димитријевића и Филарета Гранића.

²⁹ Ђ. Слијепчевић, „После сто година. Један национални великан добио је признање. Живот и дела Стевана Стратимировића”, *Правда* 11.466 (24. септембра 1936), 6–7.

³⁰ Исто, 7.

³¹ С. Станојевић, „Ђоко М. Слијепчевић, Стеван Стратимировић, Београд, 1936”, *Гласник Историјској друштва у Новом Сагу* 4 (1936), 470–471.

³² Злоковић је у време објављивања поменутог приказа био студент Православног богословског факултета у Београду (Архив ПБФ, *Сјуденјски досије Љубомира Злоковића*). Реч је о потоњем епископу горњокарловачком Симеону (1951–1990).

³³ Љ. Злоковић, „Ђоко М. Слијепчевић: Стеван Стратимировић”, *Светосавље* 3–4 (1936), 185–188.

³⁴ С. Станојевић, *Ђоко М. Слијепчевић*, 470.

³⁵ Исто.

³⁶ Љ. Злоковић, *Ђоко М. Слијепчевић*, 186.

политу, сагледавајући сложену епоху и конкретне историјске прилике у којима је деловао. Посебно је похвалио одељке посвећене митрополитовом односу према Вуку Караџићу, истичући да је аутор овом питању приступио објективније од дотадашњих истраживача.³⁷

Наредне 1937. године приказ је у *Југословенском историјском часопису* објавио Јован Радонић.³⁸ Он се придружио претходно исказаним ставовима о томе да је Слијепчевићево дело допринело попуњавању празнине у српској историографији. Сматрао је да „књига г. Слијепчевића иде међу добре ствари које су до сада написане о Стратимировићу”.³⁹ Најслабије поглавље књиге било је уводно, посвећено митрополитовим биографским подацима. Радонић је овде уочио и неке фактографске грешке, које је у приказу исправио.⁴⁰ У осталим поглављима Слијепчевић је донео „пуно тога новог”.⁴¹ Његово кориговање дотадашњих неповољних судова о Стратимировићу оцењено је као научно утемељено, посебно у сегменту везаном за наводну митрополитову аутократију у погледу несазивања сабора и за његов однос према Вуку Караџићу. Радонић жали што Слијепчевић није унео и поглавље о књижевном раду митрополита ради потпуности монографије, па констатује: „Да је то унесено у ову добру књигу личност заслужнога митрополита била би објашњена са сваке стране”. И без тога књига је добра и „један од најбољих радова о митрополиту Стратимировићу”.⁴²

Исте године када и Радонићев приказ појавила се студија Николе Радојчића *Око митрополија Стефана Стратимировића*.⁴³ Овај рад представљао је наставак дотадашњих Радојчићевих истраживања о митрополиту, посебно његовог излагања у Матици српској, почетком 1936. године.⁴⁴ Желео је да допуни ово излагање, а додатни подстицај му је представљало појављивање Слијепчевићевог дела. У студији је размотрено неколико питања везаних за митрополита Стефана Стратимировића: о изворима и литератури о њему, о његовим родитељима, борби против уније, поучним песмама, мемоару упућеном руском цару, просветној делатности, чланству у слободним зидарима и писмима. Сва поменута питања размотрена су и у светлу научних резултата изнетих у Слијепчевићевом делу. Радојчић је у Слијепчевићевом делу, пре свега, видео користан нацрт биографије митрополита Стефана Стратимировића, који треба да укаже на проблеме у дотадашњим проучавањима и отвори нове перспективе. Целовита биографија могућа је тек после низа мањих специјалних студија. Иако је, на неки начин, одрекао целовитост Слијепчевићевог дела, признао га је корисним за науку. То је „одличан подсетник

³⁷ Исто, 187.

³⁸ Ј. Радонић, „Ђоко М. Слијепчевић, Стеван Стратимировић, Београд 1936”, *Југословенски историјски часопис* 1–4 (1937), 385–388.

³⁹ Исто, 386.

⁴⁰ Исто, 386–387.

⁴¹ Исто, 387.

⁴² Исто, 388.

⁴³ Н. Радојчић, „Око митрополита Стефана Стратимировића”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 2 (1937), 161–179.

⁴⁴ Н. Радојчић, „Митрополит Стефан Стратимировић”, *Летопис Матице српске* 1 (1936), 40–60.

за решена и нерешена питања из живота и рада великога митрополита⁴⁵. Сматрао је, ипак, да би боље било да се аутор као богослов ограничи само на један сегмент Стратимировићеве делатности и то онај црквени. Радојчић је изнео озбиљне приговоре у вези са архивском грађом која је коришћена у дисертацији. Некоришћење бечких, пештанских и руских архива, а посебно непотпуно коришћење домаћих архива били су важни разлози Радојчићеве оцене о нецеловитости дела. Критиковао је некоришћење конзисторијалних архива у бившој Карловачкој митрополији, посебно централног у Сремским Карловцима, архива Карловачке гимназије и богословије, епархијских и манастирских архива. Критиковао је често неправилно навођење коришћене периодике и литературе.⁴⁶ У сваком од одељака своје студије Радојчић је указивао на пропусте и исправљао фактографске грешке у Слијепчевићевом делу. Сматрао је да је Слијепчевић могао да мање панегирично приказује Стратимировића, да дубље упозна русофилску позадину његових ставова, да читаоце упозна са његовим поучним песмама. Као квалитет дисертације истакао је добро коришћење Стратимировићевих писама. У Слијепчевићеву дисертацији видео је још један аргумент у корист објављивања Стратимировићеве преписке.⁴⁷ И поред оштре критике, својствене Николи Радојчићу као водећем историчару српске историографије, призната је научна вредност Слијепчевићевог дела. Оценио је да дела попут овог „могу науци учинити сјајних услуга”.⁴⁸

Слијепчевићева дисертација била је подстицај и за Радослава Грујића да 1939. године у *Бојословљу* објави рад „Стратимировићево архипастирство. Поводом докторске дисертације Ђоке М. Слијепчевића”.⁴⁹ Годину дана раније (1938), у реферату за Слијепчевићев избор за приватног доцента на Катедри за Историју Цркве на Православном богословском факултету, Грујић се кратко осврнуо на његову дисертацију истакавши да је „научна критика запазила и добро примила његову дисертацију о митрополиту Стевану Стратимировићу”.⁵⁰ У раду објављеном у *Бојословљу* Грујић је желео да допуни Слијепчевићево истраживање у сегменту везаном за Стратимировићево архипастирство исказано кроз духовно руковођење паством у његовој Сремској архијерејској, посебно на почетку његове управе. Извор је нашао у Стратимировићевим архипастирским посланицама које су сачуване у циркуларним протоколима парохија бивше Карловачке митрополије. Сматрао је да је то важан сегмент митрополитове делатности о којој Слијепчевић није писао. Представио је и анализирао четири архипастирске посланице, чији је интегрални текст дао у прилогу рада.⁵¹ Наредне, 1940. године, Грујић је опет писао реферат за Слијепчевића, овога пута за универзитетског доцента на Катедри за Историју Цркве на Православном богословском факултету. Том

⁴⁵ Н. Радојчић, *Око митрополија Стефана Стратимировића*, 162.

⁴⁶ Исто, 163–167.

⁴⁷ Исто, 178.

⁴⁸ Исто, 162.

⁴⁹ Р. Грујић, „Стратимировићево архипастирство. Поводом докторске дисертације Ђоке М. Слијепчевића”, *Бојословље* 1 (1939), 14–40.

⁵⁰ Архив ПБФ, *Професорски досије Ђока М. Слијепчевића*.

⁵¹ Р. Грујић, *Стратимировићево архипастирство*, 31–40.

приликом је поново истакао да је његова дисертација „примљена у нашој науци повољно”, наводећи као пример приказ Станоја Станојевића. Навео је да су „повољне реферате о њој, уз извесне примедбе и допуне, дали и проф. Никола Радојчић и овде потписани”.⁵²

* * *

Ђоко Слијепчевић је докторском дисертацијом посвећеном митрополиту карловачком Стефану Стратимировићу озбиљно закорачио у српску научну заједницу. О томе сведоче осврти главних српских историчара међуратног периода. Дело о митрополиту Стратимировићу чини део својеврсне Слијепчевићеве трилогије посвећене истакнутим личностима српске црквене историје. Започета делом о патријарху Пајсију Јањевцу, продужена дисертацијом о Стратимировићу, ова трилогија закључена је монографијом о митрополиту Михаилу Јовановићу, објављеном у Минхену 1980. године.⁵³ Значајни делови дисертације уграђени су у најважније Слијепчевићево дело *Историју Српске Православне Цркве*.⁵⁴

У Светосавској беседи одржаној у Матици српској 26. јануара 2007. године Славко Гавриловић је, уз Димитрија Руварца, Николу Радојчића и Теодору Мајицу Петровић, истакао Ђока Слијепчевића као мериторног биографа митрополита Стефана Стратимировића.⁵⁵ Његова докторска дисертација, одбрањена на Православном богословском факултету у Београду 1936. године, и даље представља једно од главних дела српске историографије о овом знаменитом карловачком митрополиту.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Prof. VLADISLAV PUZOVIĆ, PhD
University of Belgrade
Faculty of Orthodox Theology
Mije Kovačevića 11b, Belgrade, Serbia
E mail: vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

ON ĐOKO SLIJEPCHEVIĆ'S DOCTORAL THESIS

SUMMARY: Đoko Slijepčević's doctoral thesis, dedicated to the Metropolitan of Karlovci Stefan Stratimirović, was defended at the Faculty of Orthodox Theology in Belgrade in 1936. It is important in many aspects. It was the first doctoral thesis defended at the aforementioned faculty. Its author was one of the most prominent Serbian Church historians of the

⁵² Архив ПБФ, *Професорски госије Ђока М. Слијепчевића*.

⁵³ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980.

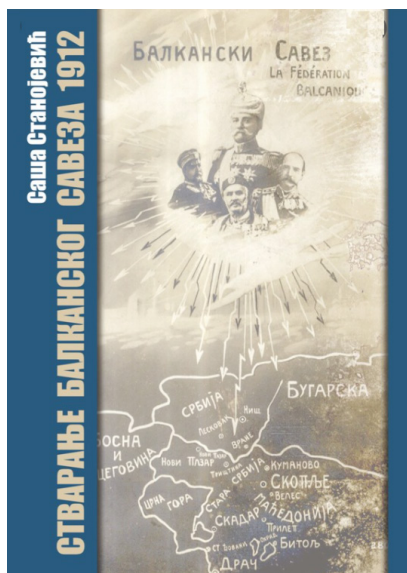
⁵⁴ У другом тому *Историје Српске Православне Цркве*, објављеном у Минхену 1966. године, поглавље посвећено митрополиту Стефану Стратимировићу преузето је знатним делом из докторске дисертације.

⁵⁵ С. Гавриловић, „Митрополит Стефан Стратимировић. Поводом 250-годишњице рођења”, *Летопис Матице српске* 3 (2007), 395.

20th century. This thesis, later published as a monograph, was the first comprehensive and systematic study dedicated to the renowned Metropolitan who, for almost half a century, governed the Metropolitanate of Karlovci. Slijepčević wrote the thesis under the mentorship of Stevan Dimitrijević, the first History professor of the Serbian Orthodox Church at the Faculty of Orthodox Theology in Belgrade. Here, he presented the key aspects of Stratimirović's work, mostly according to unpublished archival materials. The appearance of Slijepčević's work aroused great interest in the Serbian scientific community, which can be seen in the overviews and reviews of the most prominent Serbian historians in the period between the two World Wars. They recognised the dissertation as a reference work enabling Slijepčević to seriously enter the Serbian scientific community. This work, which today represents a bibliographic rarity, has kept its scientific reference.

KEYWORDS: Đoko Slijepčević, Faculty of Orthodox Theology in Belgrade, Doctoral Thesis, Metropolitan of Karlovci Stefan Stratimirović, Stevan Dimitrijević, Serbian Historiography

БАЛКАНСКИ САВЕЗ, ИЛИ ПУТ КОЈИМ СЕ РЕЂЕ ИДЕ
(Саша Станојевић, *Стварање Балканског савеза 1912*, Филозофски факултет
Универзитета у Приштини, са привременим средиштем у Косовској Митровици,
Историјски архив Топлице и Народни музеј Топлице, Косовска Митровица –
Прокупље 2020, 361 стр.)

Недавно је у издању Филозофског факултета Универзитета у Приштини, са привременим средиштем у Косовској Митровици, Историјског архива Топлице и Народног музеја Топлице из Прокупља, на већем броју страна, изашла из штампе монографија посвећеног колеге Саше Станојевића *Стварање Балканског савеза 1912. године*.

Балкански ратови представљају значајан догађај у процесу ослобађања хришћанског становништва од Отоманске империје. Инспирисане националним интересима, самосталне балканске државе – Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка сматрале су да је њихово учешће у решавању тзв. „Источног питања”, односно будућности „болесника са Босфора”, не само незаобилазно, већ и под претњом да може да изазове и негативан одјек код великих сила – одлучујуће.

Блокоски већ увелико подељена Европа, обузета трком у наоружању коју је инспирисао дух милитаризма и империјална претенциозност, није могла помирљиво и индолентно да гледа на било каква војно-политичка кризна жаришта.

Балканска геополитика, можда више него друге конфликтне појаве, привлачила је њену пажњу. У њој су се укрштали различити интереси и зато је она била својеврсни сведок различитих намера, које су се вешто криле иза реторике пробоја демократских идеја и цивилизацијских начела којима је требало култивисати простор препознат у претходном веку као поприште ратова и прекомерног насиља у међусобним бескрајним сукобима, за чије се отпочињање кривила необуздана и претећа национална и државна амбиција „друге стране”.

На тај начин борба за национално ослобођење и уједињење представљана је као „реметилачка појава” мира и сигурности. Европска јавност била је све боље обавештена о ситуацији на Балкану, а извештаји који су били дело новинарског или путописног духа истицали су његову културну запуштеност и бескрајне племенске сукобе.

Синоним ове не само неприхватљиве већ и претеће појаве по европску цивилизацију XX века, опредељену за хуманост и мир, био је термин „балканизација”. Он је подразумевао искључивост насупрот толеранцији, самодовољну емоцију насупрот разуму, пароксизам насупрот разумевању, силу насупрот дијалогу и руководио се етничким чишћењем и егзодусом побеђених.

У тој лакоћи оптуживања „недораслих нација” као да се заборављало да су верски, националистички и државно експанзионистички конфликти били блиска прошлост Европе, а у сенци испразне приче о развоју хуманизма, постајали су, суштински, њена неизбежна будућност.

У процепу омаловажавајућег третирања и обезвређивања оправданих тежњи за коначним ослобођењем, младе балканске национале државе одлучиле су да покушају заједнички да политички, војно и дипломатски делују. У том смислу интеграционе идеје на Балкану постале су права противтежа европске блоковске подељености и сведочиле су, слободно можемо да истакнемо, о тренутку, премда историјски краткотрајном али значајном, када је та и таква „балканизација” постала примамљива алтернатива постојећој широј геополитичкој расцепканости и намераваној супрематизи.

Стварање Балканског савеза био је изузетно захтеван подухват. Он је требало да премости бројне противуречности, анимозитете, националне пројекције, „тешке сударе” историјског памћења, помућене „културе сећања” и амбиције властољубљу склоних политичких елита.

Из тог разлога ово је врло интересантна тема и истраживачки недовољно расветљен историјски догађај. Иако се о балканским ратовима стручно и занатски доста успешно писало (Михаило Војводић, Васил Поповић, Димитрије Ђорђевић, Саво Скоко, Андреј Митровић, Стеван Павловић, Љилана Алексић-Пејковић, Радослав Распоповић и др.), догађаји који су им претходили у вези са дипломатском и логистичком подршком били су третирани као пролегомена која је или недовољно историографски интригантна или се подразумевало да представља целину са ратним операцијама које, у истраживањима, у потпуности доминирају.

Колега Саша Станојевић представио је начин стварања Савеза и процес усаглашавања врло испреплетаних интереса балканских држава. Ова монографија резултат је посвећеног рада и систематског истраживања архивске грађе, прикупљане из многобројних фондова који се налазе у архивима, музејима, институтима и библиотекама у Србији, Бугарској, Црној Гори и Грчкој.

Научну поузданост овој монографији обезбеђује грађа преузета из Архива Србије, Архива Српске академије наука и уметности и Архива Југославије. Када су у питању црногорски архиви, аутор је материјал преузео из Архивског одељења Историјског института Црне Горе у Подгорици и Архивског одељења Народног музеја Црне Горе на Цетињу. Грађу бугарске провенијенције сакупио је из Централног државног архива у Софији. Када је реч о дOMETИМА грчке историографије, аутор

је обрадио и њихово актуелно становиште, као и постојећа упоришта.

Снажан ослонац у расветљавању теме биле су и објављене збирке докумената. Од домаћих и страних збирки аутор је користио: *Документи о спољној политици Краљевине Србије: 1903–1914*; *Балканската война или Руската оранџева книга* (дипломатически документи, издадени отъ руското външно министерство, докосващи се до събитията на Балканския полуостровъ, августъ 1912 г./јули 1913 г.), Софија 1914; „Дипломатическая подготовка Балканской войны 1912 г.”, *Красный Архив*, т. 1(8), т. 2(9), Ленинград–Москва 1925; *British Documents on the Origins of the War: 1898–1914*, Vol. IX/1–2, ed. G. P. Gooch, H. Temperley, London 1933/1934; *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств 1878–1917*, Москва–Ленинград 1938; Н. М. Потапов: руски војни агент у Црној Гори. т. 1, Извјештаји, рапорти, телеграми, писма: 1902–1915. г., ред. одбор А. Н. Сахаров, Р. Распоповић, одг. ур. А. В. Игњатјев и др., Подгорица–Москва 2003; *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One: The Balkan Wars 1912–1913*, part I, ed. S. Kunalalp, G. Tokay, Istanbul 2012.

На основу ове разноврсне необјављене и објављене грађе, уз коришћена аутентична сведочанства, које сазнајно обогаћује бројна стручна литература, како актуелна тако и старија, склони смо да констатујемо да је пред нама значајно историографско дело, које представља несумњив допринос развоју српске историографије.

„Хватање укоштац” са дипломатском преписком, која је имала и своје шифроване канале преписке, и њено историографско тумачење били су посебан изазов. Ограничене околности самосталног директног дипломатског контакта, јер амбасадори, осим великим силама, нису били дозвољени, представљали су могући проблем актерима, услед недовољног разумевања или погрешног тумачења. Врло вешто Станојевић је у својој монографији надилазио ове проблеме, не дозвољавајући заинтересованој јавности да их примети. Његове анализе и јасноћа израза у потпуности их превазилазе.

Композиција рада није хронолошка већ тематска. То само по себи указује на испољену вештину у представљању вредних знања до којег је аутор дошао. У уводном делу аутор упознаје читаоце са темом свог истраживања и оправданом истраживачком па-

жњом коју усмерава ка врло занимљивим околностима развоја сложених односа на Балкану и у Европи почетком прошлог века.

Анализира контекст развоја српско-бугарских преговора, као најбитнију карикју Балканског савеза, пошто су били снажно оптерећени противуречним односима из прошлости и захтевали су велико дипломатско умеће и компромисни приступ, зарад превазилажења бројних неслагања. У томе се, на крају, успело, што је било прилично изненађујући крајњи резултат за бројне европске дипломатије, чија гордост то није била у стању да прихвати.

Наредно поглавље односи се на приступање Грчке Савезу и однос према њеним националним и државним циљевима. Не мање интересантно је и поглавље које се односи на Црну Гору, њену националну и државну политику и прикључење Савезу, уз ослонац на братску Краљевину Србију. Велику пажњу привлачи и поглавље које се бави појединачним односима великих сила према Балканском савезу. Аутор анализира руско, потом аустроугарско, немачко, британско, француско, италијанско становиште као и становиште Сједињених Америчких Држава.

Изнесени резултати показују у којој мери су догађаји на Балкану представљали поприште сусрета и судара интереса моћних држава, и колико је залагање чланица Балканског савеза било пресудно да се успостави усклађеност интереса и добије подршка за предстојећи пројекат националног ослобођења. Незаобилазно је поглавље о становишту Отоманског царства према Савезу. Оно уједно показује колико је стереотипна слика о скромним војним, политичким и дипломатским дOMETИМА Царства, које се налазило усред амбивалентног карактера сопствених реформи и процеса модернизације, била не-одржива и безразложно потцењивачка.

Сведена аналитичка разматрања видљива су у Закључку, који је преведен на енглески и руски језик. Монографија, обогаћена и илустративним прилозима, садржи регистар личних имена и регистар географских назива.

У средишту расправе о стварању Савеза доминирало је тзв. Македонско питање. Подједнако интересантно за националне политике и државотворне идеје Срба, Бугара и Грка, договарање око ове територије праћено је бројним напетостима и, на махове, због подразумевале територијалне припадности, претило је да стварање Савеза доведе у питање.

Ипак, претња заједничког спољног непријатеља и вишевековног узурпатора очувала је помирљив дух компромиса. Колико је он био крхак, видело се убрзо након успешне војне у Првом балканском рату. Јединство је поражено пред налетом империјализма и територијалне претендиозности дојучерашњих савезника. Балканско заједништво, тешким прегнућима остварено, располутило се по шавовима неприхватљивог бугарског експанзионизма, који је добио подршку у Бечу, а индиректно и у Берлину.

Његов пораз у Другом балканском рату значио је тек почетак сукоба са његовим ментором Аустроугарском монархијом, који је све мање крио сопствене намере да продре до Солуна, а иза којег се крио „продор на исток” далеко моћнијег старатеља, оличеног у Другом немачком рају.

Треба истаћи да пораз Савеза, представљен кроз међусобни сукоб у Другом балканском рату, иако је разорио, није могао да поништи историјске одлуке о јединственом војно-политичком и дипломатском наступу.

Ове одлуке биле су плод умесне политике која је представљала израз промишљене дипломатске делатности, толико ретко приметне и међу оновременим европским државама, које су се грчевито трудиле да прилагодје „тајминг” неминовног сукоба тренутку када су извршиле успешне припреме да се с њим суоче, надајући се, истовремено, неуспеху већ препознатог, али незваничног непријатеља, уз истовремени грчевити покушај да избегну да почине грешку и дају повод започињању сукоба. Ту прилику пријатила им је све смелија борба Срба за национално ослобођење и уједињење.

Монографија колеге Саше Станојевића представља дело озбиљног и одговорног истраживача, који је савременим ненаучним погледима, у свом делу, колико год они примамљиви или одбојни били, онемогућио да постану „шара на ћилиму”, историјског дела које је мајсторски ткао. Уз зналачки критички приступ и упориште у бројној архивској грађи добили смо дело које ће добити незаобилазно место у српској историографији овог периода, а и аутора од кога се, на основу ове монографије, још много очекује.

*Проф. др Саша Марковић,
Универзитет у Новом Саду,
Педагошки факултет у Сомбору,
milnik.markovic@gmail.com*

ВОДИЧ КРОЗ РАТНИ СРЕМ

(Горан Васин и Ненад Нинковић, *Срем у Првом светском рату: лојалности и преки суд*, Историјски архив „Срем”, Сремска Митровица 2018, 133 стр.)

Много година је прошло откако је једно преломно раздобље у историји Срема, као што је Први светски рат, добило пуну истраживачку пажњу. У круговима историчара обично се узима „Распеће српског народа у Срему 1914” (1936) као последњи најпотпунији приказ трагичног искуства Срба у Срему за време Првог светског рата. Требало је да прође више од 80 година да се оформе снаге које би наставиле тамо где су стале раније генерације. Наравно, надокнађивање пропуштеног показало се као велики изазов. У време када су Васин и Нинковић приступили истраживању, учесници рата већ одавно нису били међу живима. Осим тога, у времену од 1936. до 2018. изменило се неколико генерација које су одрасле и образовале се у идеолошки другачијем окружењу од оног у коме су живели и стварали Искруљев и његови савременици. Проникнути у свест људи који су проживели ратну епоху показало се утолико већим изазовом.

Међутим, аутори насловљене књиге, показали су се дораслима за решавање нагомиланих питања пред којим су се нашли стица-

јем историјских околности, може се рећи чак потпуно усамљени. Као добри познаваоци литературе о историји Хабзбуршке монархије и историји Срема, добро су оценили да наука ни издалека није дала одговоре на сва питања, поготово не на она која се тичу судбине Срба пречана у другој декади XX века. Зато су одговоре тражили не само у фондovima Државног архива у Загребу и Архива САНУ у Сремским Карловцима, него и у фондovima Ратног архива у Бечу (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv). Њихов истраживачки приступ уродио је плодом и пред читаоцем се налази књига која умногоме надопуњује наводе ранијих истраживача, дајући тако јединствен и прегледан приказ ратног искуства Сремаца, било као војника на далеким фронтovima, било као жртава ратних злочина.

Књига садржи три поглавља. Уводно поглавље „Последњи рат Аустроугарске” (7–36) доноси у општим цртама слику Црно-жуте монархије пред крај њеног постојања. Та слика у потпуности одговара истини и сама по себи објашњава узроке каснијег распада Монархије. Друго поглавље представља заправо „Списак извора и литературе” (37–39), који укључује најзначајније историографске резултате о историји Хабзбуршке монархије. Средишње поглавље „Срем у Великом рату” (41–102), које у хеуристичком смислу представља највреднији део књиге, до детаља описује све значајне моменте који су обележили историју Срема и Срба Сремаца за време Првог светског рата. Поглавље „Прилози” (стр. 103–133) доноси фотодокументациони материјал, који укључује и до сада непознате фотографије из ратног Срема.

Око пажљивог читаоца приметити ће да су аутори добро овладали архивском грађом бечке провенијенције. Једнаким успехом анализирали су документе Судбеног стола Сремска Митровица (Државни архив Загреб) и документе фондова бечког Ратног архива: Rayonskomando Banat (RB), Gruppe Komando Syrmien (GKS) и Gruppe Armees Komando, Syrmien (GAK, S). Такође ће читалац препознати да аутори добро познају писање бечке

штампе (Reichpost, Neue Freie Presse), која је после Сарајевског атентата донела читаву серију агресивних чланака о Србији и српском питању.

Место одигравања описаних догађаја, Срем, дефинисано је у књизи као Сремска жупанија, која је укључивала територију између Дунава и Саве од данашњих месних заједница Новог Београда све до Ђакова, Даља, Тење и Белог Брда на западу. Ова жупанија бројала је према попису из 1910. готово 200.000 Срба, који су чинили преко 45% укупне популације. Била је подељена на десет управних котара, који су се делили на управне округе (области). Већински српски котари налазили су се у централном и источном делу Срема. Котари са апсолутном српском већином били су Ириг, Митровица и Земун. У Румском, Старопазовачком и Инђијском котару Срби су чинили већинско становништво (око 90%), тако да се и они сматрају традиционално већинским српским котарима. Како аутори истичу, управо ови котари (Земунски, Румски, Митровачки, Иришки и Старопазовачки) били су у Првом светском рату места масовног страдања Срба.

Страдање Срба у Срему представљено је не само кроз статистичке податке, него и кроз конкретне случајеве. Током Јулске кризе градоначелник Сремске Митровице Теодор Василић смењен је и интерниран, а у селима су затварани виђенији људи као таоци. Српска култура и научна друштва су гашена. Такоређи, српско заједништво било је забрањено. Као једина српска национална установа остала је Карловачка митрополија, која је и сама делила с народом све ратне тегобе. Многи свештеници и учитељи прошли су кроз тортуру. Упркос томе, митрополија је, хтела – не хтела, морала да учествује у ратним напорима Аустроугарске. Ратна реквизиција лишила ју је црквених звона.

Уједно са хапшењем и интернирањем Срба 1914. одвијао се парадоксалан процес. Наиме, Срби су мобилизовани за рат. Процењује се да су 1914. године дали око 127.000 војника, од чега је на фронт упућено мање од 66.000. Срби су служили у 70. Петроварадинском пешадијском пуку заједничке војске, где су чинили 56% њеног људства и у 28. Осијечком ландвер (домобранском) пешадијском пуку. Чинили су и значајан удео у 12. Осијечком уланском пуку (33%, од чега 20% Срба Сремаца). Било их је и у 104. ландштурм бригади. Неки од ових пукова учествовали су

чак и у нападима на Србију и Русију. Према томе, судбина Срба припадника ових пукова била је неописиво трагична. Додатну напетост у Срему изазивао је сам положај регије. Срем није био само регрутно подручје, него и подручје са којег су извођени напади на Србију. Кроз Срем су прошле бројне армије које су својим присуством измениле његов питоми изглед. Свакодневни живот под војничком чизмом постао је изузетно тежак. Практично је уведено ратно стање. Цивилне власти одговарале су војним властима. Судбина Срба постала је неиздржива у таквим условима. Трачак наде дала је офанзива српске војске у Срем 6–13. септембра 1914, која је донела ослобођење Земуна, првог већег места у Аустроугарској. Ширум Земуна облепљени су плакати мајора Светомира Ђукића, са следећим садржајем: „Грађани Земуна! Српска војска је данас ослободила наш град...” Међутим, након слома офанзиве, уследиле су одмазде над Србима, у којима су предњачиле мађарске јединице. Војне власти примењивале су принцип колективне одговорности тако што су читава села оптуживали за нелојалност: Шашинце, Јарак, Буђановце, Сибач, Никинце, Грабовце, Кленак, Хртковце и друга места. Они који су преживели преки војни суд нису били боље судбине. Изведени су пред цивилне судове у Земуну и Митровици (који је измештен у Винковце), где им је за веллеиздају изречена смртна казна. Интернирани су радили најтеже послове у Славонији и Срему, а део њих доспео је чак и у Арадски логор.

Као реакција на то, Срби су из Срема прелазили у Србију, ступајући у добровољачке јединице. Већ током августа формиран је Сремски добровољачки одред. Онима који нису 1914. искористили прилику за прелазак на другу страну, друга прилика указала се тек 1915, када их је рат одвео у Русију. Тамо су се после тешких борби предавали руској војсци. Заробљени Срби, укључујући оне из Срема, ступали су у добровољачке јединице у Одеси. Срби Сремци дали су велики допринос победи српског оружја у Првом светском рату. Затекли су се у крупним догађајима, као што је био пробој Солунског фронта. Они који су само дезертирали из својих јединица у Срему одметнули су се као зелени кадар на Фрушку гору, одакле су деловали као стварна власт у региону. Управо зато аутори посвећују нарочиту пажњу зеленом кадру. Појаву зеленог кадра у Срему доводе у везу са

продубљеном економском нестабилношћу, повећаним сиромаштвом и учесталом реквизицијом.

Рат је многе породице раставио и много деце учинио сирочићима. Пошто су државне мере биле недовољне, српско грађанство у Аустроугарској сâмо се организовало у акцији заштите и збрињавања сирочића из свих српских крајева. Управо ће ова хумана акција постати нуклеус каснијих народних одбора, од којих је свакако најзначајнији Српски народни одбор у Новом Саду, организатор и сазивач Велике народне скупштине (25. новембра 1918). Упркос томе што су претрпели највеће губитке, Срби Сремци смогли су снаге да догађајима дају и свој печат. Организовали су се у народна већа, која су прво сарађивала са Народним вијећем Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу. Међутим, приметивши да ово тело нема стварну власт и да одуговлачи са доношењем одлуке о прикључењу Србији, преузели су иницијативу и на састанку у Руми, 24. новембра 1918, усвојили закључак о присаједињењу Срема Краљевини Србији. Овим, наравно, није била завршена интеграција Срема у Србију јер су и после 1918. извесно време на управним и судским

положајима остали остаци старог режима. Тек након избора 1920, који су донели победу Народној радикалној странци, потврђена је припадност Срема Краљевини Србији.

Књига Ненада Нинковића и Горана Васина представља важан допринос историографији и увод у систематско и свеобухватно истраживање историје Срба у Срему. Она далеко надмашује резултате ранијих генерација историчара ове проблематике, који су из укупних историјских збивања у Срему издвајали само поједине делове, тражећи заметке комунистичког организовања, као нпр. ратног дезертерства. Нинковић и Васин показали су, заправо, да је историјска слика Срема и његовог становништва 1914–1918. далеко сложенија него што су то историчари социјалистичке епохе, превише усредсређени на епизоде, могли претпоставити, те да за иоле потпуну слику треба уложити још много истраживачких напора. Од важних тема нарочито се издвајају добровољачке јединице састављене од Сремаца. Свака од њих представља у историографском смислу посебну тему. Знатижељан читалац може се надати да ће и њих једнога дана проучити колеге Нинковић и Васин.

*Мр Владимир Нинчевић
Суботица
nvlado1991@gmail.com*

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ЈЕЛЕНА БОЖИЋ (1959). Редовни универзитетски професор и научни саветник у ЈНУ Институту за заштиту и екологију Републике Српске у Бањој Луци.

Дипломирала 1982. (*Ревитализација Аге у Сџоцу*) на Архитектонском факултету Универзитета у Сарајеву. Магистрирала 1986. (*Сакрални објекти у Сарајеву из њериода аусџроуџарске уџраве 1878–1918*) на последипломском студију „Градитељско наслеђе” на Архитектонском факултету Свеучилишта у Загребу. Докторирала 1991. (*Архитекџосиј џл. Ванџаџ. Значај и допринос архитекџури Сарајева у џериоду аусџроуџарске уџраве*) на Архитектонском факултету Универзитета у Сарајеву. Радна ангажовања: виши асистент на Архитектонском факултету Универзитета у Сарајеву, изабрани наставник, продекан и декан на Архитектонско-грађевинском факултету Универзитета у Бањој Луци; помоћник и заменик министра за науку и културу у Влади Републике Српске, извршни директор за научноистраживачки рад и научни саветник у ЈНУ Институт за заштиту и екологију Републике Српске (Бања Лука), професор на универзитетима у БиХ и региону. Области научног истраживања: историја и теорија архитектуре, заштита и ревитализација градитељског наслеђа, екологија грађења. Стручни рад: консултант Светске банке (WB) и Европске банке за обнову и развој (EBRD), руководилац на пројектима Комитета за културно наслеђе Савета Европе за БиХ и тд.

Важније књиге: *Свједоци историје. Архитекџонско наслеђе аусџроуџарској џериода у Босни и Херџеџовини*, Бања Лука 2001; *Вријеме у џросџору. Теорија и историја очувања траџиџељској наслеђа*, Источно Сарајево 2004; *Архитект Јосип Ванџаџ: значај и допринос архитекџури Сарајева*, Источно Сарајево 2006.

КОНСТАНТИН ДРАГАШ (Београд, 1993). Истраживач-приправник у Балканолошком институту Српске академије наука и уметности.

Дипломирао (2016) на Катедри за историју Филозофског факултета у Београду (*Полиџичке идеје Париске комуне 1871*), где је одбранио и мастер рад 2017. године (*Швајџарска искуџива срџских инџелекџуалаџа 1864–1914*). Докторанд на Катедри за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (пријављена тема докторске дисертације: *Иџалија и срџско џиџиање 1911–1915*). Област научног истраживања: италијанско-српски односи у XIX и XX веку, историја политичких идеја модерне епохе, историја српских политичких странака до 1918.

МИРОСЛАВ ЈОВАНОВИЋ (Београд, 1987). Архивиста и заменик управника Архива Српске академије наука и уметности у Београду.

Дипломирао 2010. а мастер студије историје на Филозофском факултету у Београду завршио 2011. године. На истом факултету 2019. године пријавио докторску дисертацију на тему *Српска краљевска академија (1918–1947)*. У Архиву САНУ у Београду ради од 2012. године. Област научног истраживања: културна и интелектуална историја српског народа, српски академици, историја САНУ.

БОРИВОЈЕ МИЛОШЕВИЋ (Бања Лука, 1977). Ванредни професор на Студијском програму за историју Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци.

Магистрирао 2011. (*Православно свешћенство као фактор друштвеног развоја Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека*) и докторирао 2014. године (*Српско православно свешћенство у Босни и Херцеговини у аустроугарском раздобљу [1878–1918]*) на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци. Област научног истраживања: Босна и Херцеговина у XIX веку, историја Српске православне цркве у Босни и Херцеговини, српско школство у Босни и Херцеговини, историја Првог светског рата. Члан је Управног одбора Андрићевог института (Андрићград).

Важније књиге: *Православно свешћенство у друштвеном развоју Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Бања Лука 2012; *Српска православна црква и свешћенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград–Вишеград 2016.

ВЛАДИСЛАВ ПУЗОВИЋ (Београд, 1978). Ванредни професор на Групи за историју цркве Православног богословског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирао 2003, магистрирао 2008. и докторирао 2012. (*Историјско-канонски аспекти односа карловачке управе Руске заграничне Цркве и Московске патријаршије*) на Православном богословском факултету Универзитета у Београду. Област научног интересовања: историја Српске православне цркве, историја Руске православне цркве, историја српско-руских црквених односа, историја српско-руских богословско-академских веза, историја српског богословља, историја руске црквене емиграције у 20. веку, историја међуправославних црквених односа.

Важније књиге: *Црквене и политичке прилике у доба Великог раскола 1054. године*, Београд 2008; *Руски ишчеви српског богословља: Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Београд 2017.

Био-библиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

РЕГИСТАР

- Абдул Азиз (султан) 10, 14, 16
Абдул Хамид II 10
Абдулмецид I (султан) 10
Авакумовић, Јован 111
Avanti! (часопис) 61
Аграрно питање
аграрна земља (БиХ) 107
аграрни немири (БиХ) 92
аграрно питање (БиХ) 94–95, 97–98, 102–105
аграрно питање Краљевине СХС 104
аграрна реформа (БиХ) 102, 104, 106–107
Ајас-пашин двор 14, 23
Академија друштвених наука СКА 115–116, 119–121
Академија природних наука СКА 116–118
Академија уметности СКА 110, 118–119, 121–122, 125–126
Академија филозофских наука СКА 110, 114, 116–119, 122–123, 126, 128
Академска беседа 111, 114
М. Гарашанин 114
Ј. Радонић 120
Албанија 54, 58–62, 65–69, 71–74, 76–78, 82, 85, 88
Албанско национално питање 66, 77, 84
Албанци 63–64, 66–67, 69, 74, 78–79, 82–83, 86
Албертини, Алберто (Alberto Albertini) 87
Албертини, Луиђи (Albertini Luigi) 53–62, 74, 77, 87–88
Александар I Карађорђевић 124, 127, 134
Александар I (руски цар) 133, 135
Александар II Николајевич (руски цар) 15
Александар Обреновић 74, 76
Алексић-Пејковић, Љиљана 144
Алесје (Љеша) 59
Анали Гази Husrev-begove biblioteke 10, 18
Анастасијевић, Драгутин 136
Андраши, Ђула 18
Андријашевић, Н. 131, 134
Анексија Босне и Херцеговине 57
Анисимов, Максим Јурјевич 163
Антим (митрополит) 18
Апелов кеј (данас Обала Кулина бана, Сарајево) 20
Арадски логор 147
Арнаути → видети: Албанци
Арнаутовић, Шериф 94, 103
Архивистика / архив
Архив БиХ 92, 94–96, 100, 106–107
Архив Југославије 95, 144
Архив Православног богословског факултета (Београд) 134, 136–137
Архив Републике Српске (Бања Лука) 93, 95, 103
Архив САНУ 109, 112, 114, 117–121, 123–126, 128, 144
Архив САНУ (Ср. Карловци) 146
Архив СКА 121, 134
Архив Србије 144
Архива Срп. цркв. општ. (Сарајево) 13
Архивско одељење Историјског института Црне Горе 144
Архивско одељење Народног музеја Црне Горе 144
руска архивска грађа 135
Аустрија 56–60, 63–64, 66–70, 75–76, 81, 83–84, 87–88
Аустријанци 77
Аустроугарска 18, 56–60, 63–66, 68–69, 71, 75, 87, 92–94, 97, 145–148
војска 93
спољна политика 88
управа 94–95
штампа 94
Африка 89
Ацарита, Леонардо (Leonardo Azzarita) 61, 85
Ашкенази 38
Бабић, Михајло Д. 20
Бабуна (планина) 79
Балкан (Балканско полуострво) 17, 56–63, 65–68, 70–73, 74, 76–77, 80, 83, 85, 88–89, 94, 144–145
балканска геополитика 143
балканска политика 66
Балканска федерација 59, 78
балканске државе 56, 143–144
Balkanica 76
Балканолошки институт САНУ 53

- Балкански вилајет 77
Балкански народи 62, 66, 70–71, 76
Балкански рат (*La guerra balcanica*, В. Мантегаца) 76
Балкански ратови 59–62, 73–74, 76, 78, 87, 143–144
Балкански савез 59, 61, 66, 68, 144–145
Балканско питање и Италија (*La questione balcanica e l'Italia*) 61
Бан, Матија 114
Бан, Светомир 110
Бања Лука 7, 15, 91, 93, 95, 100–101, 103, 105, 108
Бањолучки срез 100–101, 103
Бар 68, 73, 82, 84, 87
Баре (гробље) 8
Барела, Ђулио (*Giulio Barella*) 62
Барзилаи, Салваторе (*Barzilai Salvatore*) 57
Барије, Отавио (*Ottavio Bariè*) 55, 59–60
Барили, Бруно (*Bruno Barilli*) 61
Барцини, Луиђи (*Luigi Barzini*) 53, 73–75, 78
Башчаршија 9, 24
Бевионе, Ђузепе (*Giuseppe Bevione*) 62
Бејтић, Алија 9
Бекерели, Алберто (*Becherelli Alberto*) 61
Бели Дрим 65–66
Белић, Александар 110, 120, 124, 128
Белкреди, Ђакомо Ђоби (*Belcredi, Giacomo Gobbi*) 55
Бело Брдо 147
Белоцркванска буна 135
Бенедети, Ахиле (*Benedetti Achille*) 85
Бенеш, Едвард (*Edvard Beneš*) 87
Бентбаша (Сарајево) 20
Београд 14, 26, 66–68, 70, 74–78, 80–82, 96–97, 102, 106, 114, 117, 119–126, 128, 131–132, 134, 137, 140
Београдска богословија 26
Београдска митрополија 134
Београдска општина 134
Београдске новине 74, 116
Београдски универзитет 78, 134, 136
Беране 63–64
Бери, Ђино (*Berri, Gino*) 53, 73, 84–86
Берлин 20, 145
Берлински конгрес 18
Берлински уговор 57
Бертхолд, Леополд 62
Бесара, Ђорђе 12
Беч 8–10, 13–14, 17, 20, 26, 58, 60, 62–64, 71, 88, 116, 145
Библиографија 111
Ђоко Слијепчевић 131, 134–135
Библиотека 137, 144
Народна библиотека Србије 134
Православни богословски факултет 134
Сарајево 29
Бизмарк, Ото фон 66
Бијељина 93
Билећа 127
Биографија
Стеван Стратимировић 135
Слијепчевић, Ђоко 131–141
Српско учено друштво 109
Српска краљевска академија 109
чланови Друштва српске словесности 109
Бисолати, Леонида (*Leonida Bissolati*) 59
Битети, Олиндо (*Bitetti Olindo*) 87
Битка код Дерне 79
Битка код Мердара 79
Бишка код Мердара и Врањини (Б. Барили) 61
Битка на Брдици 85
Битољ 16, 64–65, 67, 70, 77, 79–80
Битољски вилајет 63–64
Бихаћ 93
Бихаћки округ 100–101
Бјађини, Антонело (*Biagini Antonello*) 61
Бјело Поље 63
Благоја крај Брдице 68
Богићевић, Војислав 13
Богишић, Валтазар 56
Бојословље 133–134, 139
Боемија њошћив Аусјиро-Угарске (Е. Бенеш) 87
Божих, Јелена 7, 22, 25–26
Божих, Кл. 9
Бој код Мердара и Преполца 78
Бојана (река) 65, 69, 83, 85
Бојовић, Злата 128
Болоња 62
Бомпиани, Ђорђо 63
Боројевић, М. 13
Босанска вила (периодика) 8–11, 15, 17–18, 21, 23, 26
Босанска Дубица 93, 101
Босанска Костајница 93, 95
Босанска Крајина 93, 95, 101–103, 105–106
Босанска Крупа 93, 101, 105
Босански Брод 17
Босански вијалет 10, 18
Босански дојађајник (лист) 9
Босански Нови 93
Босански Петровац 93
Босански устанак 18
Босански Шамац 93
Босанскохерцеговачке цамије 94
Босанско-херцеговачки истичник (периодика) 13, 23, 26
Босна 9–11, 15, 18–19, 21
Босна и Херцеговина 7–10, 12, 14, 18–19, 23–24, 57, 91–97, 99, 100–108
аграрно питање 92, 94–95, 97–98, 102–107
Босфор 76, 143
Бошковић, Јован 111
Бошковић, Стоја 111
Бошњак (календар) 9
Branislav (периодика) 20

- Братислава 20
 Братић, Р. 131
 Браун, Аугуст 24
 Браца, Франческо Саверњан ди (Francesco Savargnan di Brazza) 62
 Брдица 83, 85–86
 Бродник, Дени 24
 Брчко 9
 Бубало, Ђорђе 163
 Бугари 64, 66–68, 70, 72, 75, 77, 88–89, 145
 Бугарска 61, 64–65, 67, 70–72, 75–78, 80, 82–83, 88–89, 143–144
 Бугарска влада 70, 88
 Бугарско-румунски преговори 82
 Будимлић, Петар 14–15
 Будимпешта 20, 24
 Буђановци 147
Букар за основне школе у вилајету босанскоми 12
 Букурешт 72, 75
 Бунић (de Bona), Иво Лука 24
 Бунић, Александра (рођ. Јефтановић) 24
 Бунић, Паула (рођ. Јефтановић) 24
 Бунић, Франо 24
 Буцоњић, Пашкал 11
- Валона 60, 65, 67, 73, 77
 Валтровић, Михаило 110, 114
 Ванцаш, Јосип 20, 24
 Вараждин 21
 Вардар 82
 Вардарска Македонија 60, 62, 67, 70
 Вардиште 93
 Василић, Теодор 147
 Васиљевић, Душан 97
 Васин, Горан 146, 148
 Васић, Конрад 18
 Ватикан 121
 Везенковић, Стојан 16
 Велес 70
 Велешини (насеље, Сарајево) 24
 Велика Албанија 65, 82
 Велика Британија 56
Велика Бугарска (La Grande Bulgaria, В. Мантегаца) 76
 Велика Бугарска 70
 Велика народна скупштина (1918) 148
 Велика скупштина (Сарајево, 1919) 100
 Велика школа (Београд) 26, 116
 Велики Турчилук (Сарајево) 9
 Велуидин-паша (валија) 11
 Венеција 69
 Већа грађанска школа (Сарајево) 13
Вечерње новости 82, 93
 Видаковић, Драго 15
 Вилајетски сабор (Идаре мецлис) 10, 12, 18–19
 Вилајетски устав 10
 Винковци 147
- Вирпазар 83, 85
 Високи Дечани 21
 Високо (котар) 106
 Високо 106
 Виторио Емануеле III (Vittorio Emmanuele III) 56
 Вишеград 93
 Војводина 103
 Војводић, Михаило 144
 Војна болница (Ниш) 78
 Врање 64, 78–79
Врбаске новине 93
 Вргорац 19
 Вујић, Михаило 116
 Вукићевић, Дејан 128
 Вукићевић, Миленко 135
 Вуковар 9
 Вукотић, Јанко 86–87
 Вукчевић, Јован Б. 125
 Вулетић, Александра 163
 Вуловић, Светислав 110
 Вурзбах, Константин 21
- Гавриловић, Михаило 120–121, 129
 Гавриловић, Славко 140
Gazzetta di Venezia (лист) 62
 Гази Хусрев-бегов безистан (Сарајево) 10
 Гајда, Вирђинио (Virginio Gayda) 62
 Гаковић, М. 92, 94, 106
 Гали, Роберто (Galli Roberto) 57
 Гарашанин, Милутин 113–114, 129
 Гаргареш (Либија) 80
 Гацко 93
 Гварино, Еуђенио (Eugenio Guarino) 61
 Гвичардини, Франческо (Guicciardini Francesco) 58
 Гешов, Иван Евстратијев 75
 Гилфердинг, Александар Ф. (историчар) 10–11
Giornale d' Italia (лист) 58, 62, 67, 85, 80
 Главни одбор Народног вијећа БиХ 93
 Главни одбор Савеза тежака (Сарајево, 1920) 106
 Главни штаб српске војске 79
 Гламоч 93
Глас народа 104–105
Глас СКА 114
Глас слободе (лист) 93, 95, 102, 105
Гласник Историјској друштва у Новом Сагу 137
 Глигоријевић, Б. 97, 103–104, 106
 Глигорић, Дим. 9
Годишњак СКА 111–112, 116–124, 128–129
 Горажде 17
 Госпојинско друштво 22
 Гостивар 70
 Грабовци 147
 Градишка 19
 Градобор (Бугарска) 74

- Градска вијећница (Сарајево) 101, 105
Грађа за историју Првог српског устанка 121
Гранић, Филарет 136–137
Грац 20
Грачаница 93
Грбић, Манојло 135
Грђић, Васиљ 104
Гробље (Кошево) 21
Гробница Димитрија Јефтановића 22
Грујић, Радослав 132–133, 139
Gruppe Armee Komando 146
Gruppe Komando Sygmien (GKS) 146
Грци 58, 64, 72, 145
Грчка 59, 61, 63, 66–67, 72, 75, 77, 83, 143–145
Грчко-турски сукоб 64
- Дабробосанска епархија 18
Даванцати, Роберто Форџес (Roberto Forges Davanzati) 58
Далматинска обала 57
Далмација 62, 87, 103
Даљ 147
Данев, Стојан Петров 75
Данило Петровић (принц) 86
Даница (периодика) 9
Дарданели 64
Дело 74
Демократска странка 98, 101, 103–105, 107
Дервента 17
Деспих, Јово 8
Деспих, Мара (рођ. Јефтановић) 8
Деспих, Никола 8
Деспих, Хаџи Максим 14–16
Destra Storica 54
Дечани 16
Диздар, Хамид 16
Дима, Александар (Alexandre Dumas) 54
Димитријевић, Стеван М. 131, 133, 135–137
Димовић, Данило 9, 26
Димовић, Јован 13
Дионисије (митрополит) 12, 15
Длустуш, Љубоје 14
Дневник (М. Ђ. Милићевић) 116
Дневник Јована Жујовића 123–125
Добој 95
Доброклонски, Александар Павлович 136
Добрун 93
Добруца 71
Долфини (конзул) 68
Драгаш, Константин 53, 89, 149
Драч 64–65, 67–68, 78, 83–84
Држава (лист, Бања Лука) 104
Државни архив
 Београд 134
 Загреб 146
 Краљевина Србија 121
Дрим 86
Дринска дивизија 85
- Други балкански рат 60, 62, 70, 80, 82, 87, 145
Други немачки рајх 145
Други светски рат 127
Друштво Светог Саве 21
Друштво српске словесности 110
Дубровачка гимназија 126
Дубровник 14, 24, 126–128
Дунав 80–81, 147
Дутина, Т. 92
Дучић, Нићифор 111, 115, 121
- Ђаковица 59, 68, 78, 87
Ђаково 147
Ђокић, Ристо 106
Ђолити, Ђовани (Giovanni Giolitti) 56, 58–60, 72
Ђорђевић, Владан 111
Ђорђевић, Димитрије 144
Ђорђевић, Живојин 117–118, 129
Ђорђевић, Јован 114–115
Ђорђевић, Петар 123
Ђорђевић, Тихомир 126
Ђукић, Светомир 147
- Евгеније Летица 100
Европа 55–57, 63–64, 76, 82, 98, 143, 145
Егејско море 64, 66, 70–71, 85
Емануел Гуљелмо (Guglielmo Emmanuel) 69
Енглеска 18
Епир 63
Ердџановић, Јован 128
Ерентал, Алојз фон (Alois Lexa von Aehrenthal) 58–59
Есад-паша Топтани 85–87
Етнички односи (БиХ) 96–107
Етнографски зборник 115
- Женски свей* (периодика) 20–21, 23, 26
Жујовић, Гордана 109
Жујовић, Јован 110, 114–115, 120, 123–125
- Загреб 93, 146, 148
Задарска богословија 23
Зајечар 82
Закон о чиновницима и осталим службеницима (1923) 112
Замполи, Исидоро (Isidoro Zampolli) 62
Занети, Армандо (Zanetti, Armando) 80
Заплата, Р. 18
Засјава (лист, Нови Сад) 12
Збор тежака Сарајевског среза 105
Зборник за историју, језик и књижевност српског народа 121
Звонаши 107
Звоно 101
Зворник 93
Земаљска влада БиХ 20, 93–96, 106–107
Земаљска конференција Радикалне странке 102
Земун 74, 76, 80, 147

- Земунски котар 147
 Зенари, Армандо (Armando Zenari) 73, 83–85
 Зеница 19
 Зетски дом 21
 Злоковић, Љубомир 137
 Зогај (село) 87
 Золи, Корrado (Corrado Zoli) 62
 Зубовић, Јован 99
- Иванишевић, Јов. Фил. 12–13, 21, 26
 Игњатјев, А. В. 144
Idea Nazionale (часопис) 60
Из рајних дана (И. Типико) 62
Из старога Дубровника (Колендић) 128
 Избори за Уставотворну скупштину 105, 107
 Илиндански устанак 74
 Илић, С. 92
Illustrazione popolare – giornale delle famiglie
 (лист) 54, 85
 Имотски 19
 Инђијски котар 147
 Ирби, Аделина Паулина 11, 21, 23
 Иришки котар 147
 Исаиловић, Невен 163
 Искруљев, Тоша 146
 Исковић, К. 92
Историја Српске Православне Цркве (Ђ. Сли-
 јепчевић) 140
 Историјски архив Топлице 143
 Источна Европа 26
 Источна Србија 80
 Источна Херцеговина 92
Источник (лист) 13
 Источно питање 143
Italia all'estero (часопис) 62
Italiani e Jugoslavi nell' Adriatico (А. Pernice) 58
 Италија 9, 53–65, 67–69, 71–72, 76–78, 82–83,
 85, 87–88
 Италијани 69
 Италијанска дипломатија 71, 82
 Италијанска спољна политика 85
 Италијанско-турски рат 73
- Јавор* (периодика) 8
 Јагић, Ватрослав 109, 116, 129
 Јадранско море 57–59, 59, 65–67, 69–70, 73,
 75–76, 78
 Јадранско приморје 67, 85, 127
 Јајце 93
 Јанковић, Велизар 82
 Јанковић, Д. 92
 Јапан 74
 Јарак 147
 Јахић, А. 94
 Јевреји
 Јеврејска ашкенаска општина (Сарајево) 38
 Сарајево 8, 10, 19
 Јевтић, Боривоје 20
- Једнакост* 95
 Једрене 64, 68, 74–75, 77
 Јелена Петровић 56
 Јелић, Алекса 8
 Јенко, Даворин 110, 114
 Јермени 64
 Јерусалим 16
 Јефтановић, Александар 8, 21, 23–25
 Јефтановић, Анђелија (рођ. Сршкић) 8
 Јефтановић, Војислав 23
 Јефтановић, Глигорије М. 8–10, 17–19, 24, 26
 Јефтановић, Даша (рођ. Стефановић) 8
 Јефтановић, Димитрије М. 8–10, 12, 15, 17–19,
 20–21, 23
 Јефтановић, Душан 8
 Јефтановић, Едита (рођ. Браун) 24
 Јефтановић, Здравко 8
 Јефтановић, Јефталија (рођ. Петровић) 26
 Јефтановић, Јованка 8
 Јефтановић, Константин 23
 Јефтановић, Манојло 8–16, 24, 26
 Јефтановић, Петар – Пера 7–8, 10
 Јефтановић, Савка (рођ. Деспић) 15, 17, 21–23
 Јефтановићи (породица) 7–51
 Јовановић, Драгољуб 127
 Јовановић, Драгослав 136
 Јовановић, Ђорђе 122
 Јовановић, Јован Змај 115
 Јовановић, Љубомир 59, 62
 Јовановић, Милан 111
Јовановић, Мирослав 114, 109, 130
 Јовановић, Слободан 121, 124–125
 Јоунис, Хана 11
 Југоисточна Европа 131
 Југославенска академија знаности и умјетно-
 сти 129
 Југославија 96–97, 100, 118
 Југословенска демократска лига 97–98
 Југословенска демократска странка 99, 102–103
 Југословенска муслиманска организација 107
Југословенска јоштва (периодика) 14
 Југословенска републиканска странка 123
Jugoslavenski list 97
 Југословенски одбор 87
 Јужни Словени 58, 60, 76, 87, 98, 126
 Јужноалбански фронт 73
 Јужноафричка Република 131
 Јукић, И. Ф. 16
 Јулска криза 147
- Кабури, Франко (Franco Saburi) 57–58
 Кавала 72
 Калезић, Д. 131
Календар Бошњак 24
 Кандић, Љ. 104
 Каправа Ђовани, Капасо Торе ди (Saraga Gio-
 vanni Capasso Torre di) 61, 68
 Карађорђевићи (династија) 93, 98, 100, 105–106

- Карацић, Вук Стефановић 116, 135, 138
 Пренос посмртних остатака (Беч) 116
 Карловачка богословија 139
 Карловачка гимназија 139
 Карловачка митрополија 132, 139, 147
 Кастеллини, Гвалтијеро (Gualtiero Castellini) 59
Кайџолој лејатајна Пејтра Колендића 128
 Катедра за италијански језик и културу (Београд) 78
 Катедрални трг (Сарајево) 20
 Катедра за историју Цркве (ПБФ, Београд) 139
 Католичка црква / католицизам 16, 19–20, 68–69, 76–77, 84, 86, 94–96, 106
 Кашиковић, Никола Т. 10
 Кеџмановић, Душан 100
 Кина 73
 Кириловић, Димитрије 135
 Кирк-Килис 74
 Кладуша 19
 Клајн, Адолф 9
 Клашнице 93
 Кленак 147
 Клериф, Љубомир 110
 Кљаковић, Јозо 80
 Кључ 93
 Кнежевина Србија 15, 76
 Ковачевић, Љубомир 110, 114, 117, 121
 Коларици, Симона (Simona Colarizzi) 88
 Колендић, Антон 127–129
 Колендић, Петар 126, 128–129
 Комунистичка партија Југославије 107
Коријере дела Сера 53–89
 Косановић, Сава → видети: Сава Косановић
Kosovo and Metohija (1912–2012) 79
 Косово и Метохија 67, 72, 78–79, 81–82
 Косовска Митровица 64, 67, 143
 Косовски вилајет 63–64
 Костајница 19
 Костић, Мита 135
 Котор 69
 Котор Варош 101
 Котуров сокак (Улица Симе Милутиновића, Сарајево) 16
 Кошево 21, 24
 Крагујевац 26
 Крајцарско штедовно друштво православних Српкиња (Сарајево) 22–23
 Краљачић, Т. 97, 100–103
 Краљевина Југославија 7–8, 97, 104–105, 112, 126
 Краљевина Србија 53–54, 103, 112, 116, 121, 144–145, 148
 Краљевина СХС 7–8, 85, 91, 94–97, 100–103, 105–107, 121
 Краљевство двеју Сицилија 54
 Кратово 70
 Кратовска битка 79
 Креси (Crespi, породица) 54
 Крестић, Василије Ђ. 94, 109, 116, 129, 163
 Крестић, Петар В. 163
 Крешевљаковић, Хамдија 9
 Кризман, Богдан 92
 Криспи, Франческо 56
 Кривовул 120
 Кркљуш, Љубомирка 163
 Крушевац, Тодор 8–10, 12, 26
 Кујунџић, Милан 110
 Кулен Вакуф 93
 Културно-историјско наслеђе (Сарајево) 7–8
 Куманово 64, 67, 70, 79, 81–82
 Кумануди, Коста 124
 Куртовић, Шукрија 99, 104
 Куршумлија 82
L'assedio di Scutari (Беријеви мемоари) 85
L'Indipendente (лист, периодика) 54
La Stampa (лист, Торино) 57, 62
 Лајпциг 9
 Ландштурм бригада 147
 Лапски четнички одред 78
 Ларко, Ренцо (Renzo Larco) 73
 Легат Петра Колендића 128
 Легија Гарибалдинска 77
Лейојис Мајице срјске 133, 138
 Либија 56, 59–60, 65, 73, 78
 Ливно 12
 Ливорно 62
 Лицеј (Београд) 26
 Ловћен 60, 66, 69, 84
 Лозанић, Сима 121
 Ломбардија 55
 Лондон 55, 66, 82, 114, 121
 Лондонска конференција 66, 68
 Лондонски уговор 69, 72
 Лука, Антонио (Antonio Lucca) 77
 Луцати, Луиџи (Luzzatti, Luigi) 53, 67, 73
 Луцато, Ело Luzzatto Ello 62
Ljetopis JAZU 129
 Љеш 59, 64
 Љубибратић, Саво 104
 Љубиње 104
 Маглај 93
 Магрини, Лучано (Luciano Magrini) 62
 Мађари 65
 Мајски преврат 74
 Македонија 62–63, 65–66, 70–72, 76–79, 81–82, 85, 88, 116
 Македонско питање 145
Мале новине (лист) 113–114
 Мали Ђурчилук (Сарајево) 9
 Маликовић, Д. 103, 106
 Манастир Високи Дечани 16
 Манастир Милешева 16
 Манастир Свете Троице (Таслица) 16
 Мандић, В. 94

- Мандић, Миховил 18–19
 Мантегаца, Вико (Mantegazza Vico) 53, 73, 76–78, 89
 Марангони, Чезаре (Cesare Marangoni) 65
 Маргетић, Ђоре 12
 Марија Фјодоровна (руска царица) 11
 Маријин двор 24
 Маринковић (капетан) 79
Mario Nordio. Inviato speciale in Europa 62
 Марковић, Божидар 98
 Марковић, Петар Ј. 85
Марковић, Саша 145
 Мартиновић, Митар 84–87
 Мартиновић, Шћепо 69
 Мартић, фра Грга 16
 Мاستиловић, Д. 92, 97, 99, 100, 103, 105
 Масхар-паша Осман 18
Маџица (периодика) 9
 Матица српска 21, 133, 138, 140
 Матје, Роже (Mathieu Roger) 79
 Матковић, Х. 97
 Матковић-Годоровић, Сима 26
Mattino (лист) 62, 79
Macedonia (Mantegazza) 76–77
 Маџар, Божо 18, 26
 Мексико 73
 Мердари 79
Messaggero (лист) 62, 64
 Метоксија 64, 67
 Мештровић, Иван 123
 Мијатовић, Чедомиљ 110, 114
 Микић, Ђорђе 94, 101, 103, 105
 Милан Обреновић 110, 114–115
 Миланковић, Милутин 123
 Милано 54–55, 72
 Милићевић, Милан Ђ. 8–9, 110, 114–116
 Миловановић, Милован 62, 78
 Милорадовић, Г. 96
 Милош Обреновић 26, 135
Милошевић, Боривоје 91, 93–94, 108
 Милошевић, Јованка 22
 Милутиновић, Сима Сарајлија 23
 Министарство спољних послова 121
 Минхен 131, 140
 Минчин, Џејмс Џорџ Котон 17
 Мирдита 85
 Мирков Богдановић, Нада 128
 Мирковић, Лазар 136
 Мировни уговор (Букурешт) 72
 Митровић, Андреј 144
 Митрополиско-народна црквена архива (Ср. Карловци) 134
Митрополиј карловачки Сиван Сивраји-мировић као црквени поглавар, просветни и национално-политички радник (докторска дисертација, Ђ. Слијепчевић) 131–141
 Михаило Јовановић 140
 Михаило Обреновић (кнез) 14
 Мишковић, Јован 111
 Младеновић, Љубица 15
 Младотурска револуција 60, 62
 Младотурци 86
Моја сјећања (П. Колендић) 128
 Монастир 77, 79
 Моравска дивизија 78
 Мостар 17, 23
 Музеј града Сарајево 16
 Мурићани 85
 Муслимани 82, 86, 94–96, 99, 100–103, 106–107
 Муслиманска тежачка странка (странка, БиХ) 97
 Муслиманске странке 107
 Муслимански политички прваци (БиХ) 100–101
 Муслимански феудалци 94, 106
 Мушка основна школа (Сарајево) 26
 Надовеза, Б. 98
Nazione (лист, Фиренца) 62
 Наполеон III Бонапарта (цар) 13
 Напуљ 62
 Народна библиотека Србије 128, 134
 Народна влада БиХ 93, 95–96
Народна енциклопедија 132
 Народна политичка организација (Бања Лука) 100–101
 Народна радикална странка 97, 100–101, 103, 148
Narodne novine (лист) 10–12, 16, 21, 30
 Народни музеј Топлице 143
 Народни одбор (Сарајево) 17–19
 Народно вијеће (БиХ) 92–93, 96, 100
 Народно вијеће СХС (Загреб) 148
Narodno jedinstvo (лист) 93, 105
 Народно позориште (Сарајево) 20
 Национално-верски односи (БиХ) 96–107
 Начелство округа Сарајево 95
Наше старице (периодика) 9
 Немачка 56, 131
 Немечек, Ханс (Hans Niemeczek) 20
 Ненадовић, Љубомир 110
Neue Freie Presse (Беч) 116
 Нешић, Димитрије 110, 113–114
 Нигрисоли, Бартоло (Bartolo Nigrisoli) 83–84
 Никинци 147
 Никић, Андрија 11
 Никић, Љубомир 109
 Никола Петровић 56, 60, 69, 83–84, 92, 114–115
 Николај II Романов 56
 Николајевић, Светомир 110, 114
Нимчевић, Владимир 148
 Нинковић, Ненад 146, 148
 Ниш 75, 77, 80
Нова Европа 99
 Новак (село) 80
 Новак, Виктор 94

- Новаков, Драгољуб 115
 Новаковић, Стојан 14, 110, 114, 116–119, 121, 129
 Нови Београд 147
 Нови Пазар 16
Novi pozor (периодика) 12
Нови Требевих (периодика) 8, 12, 17
 Новопазарски санџак 87
 Нордио, Марио (Mario Nordio) 62, 75
 Нунцијанте, Фердинандо (Ferdinando Nunziantе) 87
 Нушић, Бранислав 122
- Његуши 84
 Њежић, Живко 99
- Облика (село) 82
 Одбор за Академијин *Историјски зборник* 119–121
 Одеса 147
Одјек 82
 Окружна област Бања Лука 95
 Олива, Доменико (Domenico Oliva) 55
 Омеровић, Енес 95–97, 100, 102
 Орден Мецидија 10
 Оријент (Сарајево, хотел) 17
 Осијек 9
 Осијечки ландвер (домобрански) пешадијски пук 147
 Осијечки улански пук 147
Ослобођење 104
 Османска банка 74
 Османско царство 18, 60, 62, 87, 89, 143, 145
 Оснивачка конференција Демократске странке (Сарајево, 1919) 103
 Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv 146
Ошацибина (лист) 99
 Охрид 65, 70, 82
 Охридско језеро 70
- Павловић, Ђ. 121
 Павловић, Стеван 144
 Павловић-Барили, Милена 61
 Пајсије (митрополит) 18
 Пајсије Јањевац (патријарх) 134, 140
 Памучина, Јоаникије 11
 Пантић, Мирослав 128
 Панчево 81
 Панчић, Јосиф 110
 Папа, Карло (Carlo Papa) 67
 Папић, Митар 13
 Паприков, Стефан Георгиев 70
 Паржик, Карл 24
 Париз 54, 97, 121
 Париски архиви 121
 Пашић, Никола 64, 66, 70, 77, 88, 102–104
 Педагошки факултет у Сомбору 145
 Педраци, Орацио (Pedrazzi Orazio) 62
 Пејановић, Ђорђе 14
 Пелагић, Васа 15
- Пенде, Дијана (рођ. Бунић) 24
 Перин, Ђоко 105
 Перниче, Анђело (Pernice Angelo) 58, 77
Perseveranza (лист) 54
 Петар I Карађорђевић 74, 79
 Петар Зимоњић 95
 Петраковић, Петракије 18
 Петрановић, Теофил 12–13, 26
 Петроварадински пешадијски пук 147
 Петровић, Константин 13
 Петровић, Михаило 124
 Петровић, Петар Петракија 19, 26, 32
 Петровић, Теодор – Мајица 140
 Петровићи (династија) 68
 Петроград 71, 121
 Петронијевић, Бранислав 116–117, 122–123, 129
 Пећ 59, 64, 69, 78, 82
 Пећка патријаршија 16, 134
 Пешта 9
 Пива (река) 8
Piccolo (лист) 58, 62, 75
 Пламенац, Јован 83, 86
 Подгорица 63, 84, 144
 Подузетништво за градњу и грађевински материјал Аугуст Браун д.д. 24
 Позориште (Сарајево) 20–21
Политика (периодика) 14, 16
 Политичке партије (БиХ) 97–107, 103, 106
Поме (лист) 126
 Попис становништва (БиХ) 97
 Поповић, Алекса Ј. 11
 Поповић, Богдан 118–119, 121–122, 124–125, 129
 Поповић, Васил 144
 Поповић, Милан 78
 Поповић, Павле 119, 128, 133
 Поповић, Р. 131
 Порта 19
 Пословник СКА 113, 117
 Поћорек, Оскар 94
Правда (лист) 9, 22, 72, 114, 124, 137
 Правни факултет (Београд) 127
 Православни богословни завод 23
 Православни богословски факултет (Београд) 131–137, 139–140
 Праг 20
 Први балкански рат 62, 71–72, 79–80, 82, 145
 Први светски рат 58, 62, 73–74, 78, 91–94, 110, 119–120, 132, 146–147
 Први српски устанак 121, 135
 Предић, Урош 122
 Председништво СКА 119
 Премерштајн, Антон 126
 Преспанско језеро 82
 Прибићевић, Светозар 101
 Призрен 59, 64, 66–67, 78, 80, 82
 Приједор 93, 95
 Прилеп 64, 79–80
 Прилепска битка 79

- Primorac* (периодика) 12
 Приштина 82, 143
 Прњавор 93
 Прокупље 143
 Просветни савет Министарства просвете и црквених дела 110
 Просвјета (СПКД, Сарајево) 20, 23
 Професорски досије Ђока М. Слијепчевића 134, 136, 139
Пузовић, Владислав 131–132, 140, 150
 Пузовић, Предраг 131
 Пуриватра, Ариф 102, 106
Луи (лист) 134
 Путописи (А. Ф. Гилфрединг) 10
 Пучини, Ђакомо (Puccini Giacomo) 78
- Радикална странка 74, 103–105, 107
 Радикално-демократски напредњаци (РА-ДЕНА) 98–99
 Радикалска скупштина (Бања Лука, 1919) 101
 Радикалска штампа 102
 Радовић, Малиша 126
 Радовић, Тано 10
 Радојевић, Мира 98, 103–104, 124, 163
 Радојчић, Никола 132–133, 135, 138–140
 Радојчић-Костић, Гордана 109
 Радонић, Јован 119–120, 129, 132–133, 135, 138
 Радуловић, Ифигенија 163
Развјештак (периодика) 18, 97
 Рајковић, Влада Н. 137
 Рајковић, Ђорђе 19
 Рајковић, Шпиро 13
 Ракић, Милан 121–122
 Распоповић, Радослав 144
Rassegna Contemporanea (лист) 87
 Растовић, Александар 103, 106, 163
 Рати, Федерико Валерио (Federico Valerio Ratti) 73
 Ратни архив (Бечу) 146
 Рауонскомандо Ванат (RB) 146
 Ребац, Хасан 99
 Република Српска 108
 Ризан-паша, Хасан 85–86
 Ријека 85
 Ријека Црнојевића 56, 83
 Рим 55, 57, 59, 62, 67–68, 88
 Ристић, Јелка (рођ. Јефтановић) 8
 Рица-ефендија 11, 14
 Родопи 70
 Ројтер (агенција) 66
 Роси, Адолфо (Adolfo Rossi) 56
 Руварац, Димитрије 132–133, 135, 140
 Руварац, Иларион 132
 Рума 148
 Румија 83
 Румски котар 147
 Румунија 18, 61, 65, 71–72
 Русија 18, 56, 58, 60, 63–66, 69–72, 147
- Руски конзулат (Сарајево) 10
 Руско-јапански рат 73
- Саборна црква (Београд) 134
 Саборна црква Рождества Пресвете Богородице (Сарајево) 14–15
 Сава (река) 80–81, 147
 Сава Косановић 14–15, 18, 26, 80–81
 Савез земљорадника (Земљорадничка странка) 106, 127
 Савез српских земљорадничких задруга (БиХ) 105
 Савез тежака (странка, БиХ) 97, 102, 105–107
 Савов, Михаил Георгиев 88
 Савојски, Еуген 9
 Салвемини, Гаetano (Gaetano Salvemini) 59
 Самоуковић, Симо 13
Самоуправа 71, 82
 Сан Ђовани ди Медуа 59, 65, 67–68, 85
 Сан Ђулијано, Антонио (San Giuliano) 58–59, 61, 63
 Сански Мост 93, 105
 Санстефански мир 18
 Санџак 59, 69
 Сарајево 7–10, 12–17, 19–24, 26, 92–93, 95, 99–100, 103, 105–106
Sarajevoer Adressbuch 1914 mit Fremdenführer und Situationsplan 24
 Сарајевска православна црквена општина 11–13, 15, 18, 20
 Сарајевски атентат 147
Сарајевски лист / *Sarajevski list* (периодика) 9–10, 15, 17, 20–21, 24, 33, 35–36, 38–39, 94
 Сарајевски одред 93
 Сарајевски срез 105
 Сарић, Самија 10
 Сафет-паша 8, 11
 Сахаров, А. Н. 144
Светосавље 134, 137
 Светосавска беседа
 Матица српска 140
 Брчко 9
 Светска изложба (Будимпешта) 24
 Себиљ (Сарајево) 24
 Северна Африка 89
 Секулић, Исидора 125, 129
 Серес (Сер) 67, 74
 Серока (село) 85
Secolo (лист) 54, 62
 Сибач 147
 Сиди-Месри (Либија) 80
 Сима (учитељ) 26
 Симеон (епископ) 137
Симилексис 134
 Сједињене Америчке Државе 145
 Сјеница 85
 Скадар 59, 62, 65, 67–69, 73, 77, 82, 84–87, 89
 Скадарска криза 60, 83

- Скадарски фронт 83
 Скадарско језеро 83
 Скалеа, ди Пјетро Ланца Бранџифорте (Pietro Lanza Branciforte di Scalea) 57
 Скарлић, Владислав 8, 10, 12–14, 16, 18–19
 Скарфоло, Карло (Carlo Scarfoglio) 62
 Сквити, Никола (Nicola Squitti) 69
 Скендерова, Хаџи Стака 11
 Скерлић, Јован 135
 Скоко, Саво 144
 Скопље 64, 70, 77, 79, 81–82, 126–128
 Славонија 147
 Славонски Брод 17, 19
 Сливница 76, 82
 Слијепчевић, Ђоко М. 131–141
 Словени 74
 Словенија 103
Словенски јуџ 98–99
 Словенци 65, 97–98, 101, 103, 105, 148
 Слога (певачко друштво, Сарајево) 21, 23
Службене новине Краљевине СХС 112, 123
Службени војни лист 24
 Собреро, Марио (Mario Sobrero) 58
 Солун 64–65, 67, 74, 82, 145
 Солунска лука 78
 Солунски вилајет 63–64
 Солунски фронт 147
 Сомбор 13
 Сонино, Сидни (Sidney Sonnino) 65, 72
 Софија 72, 74–77, 121–122, 144
 Социјалдемократска партија (Звонаши) 92, 97, 107
 Споменик Сими Милутиновићу Сарајлији 23
 Срби (Срем) 146–148
 Срби 61–72, 75–78, 80, 82, 84, 86–89, 91, 94, 96, 98–105, 109, 114, 127, 143–144, 145, 147–148
 Србија 9, 18, 26, 55, 58–59, 61–70, 72–78, 80–81, 83–84, 88, 93–94
Србобран (лист) 20
Србске новине (лист) 15
 Сребрна медаља за војну храброст 85
 Средишња канцеларија НВ СХС (Загреб) 93
 Срем 146–148
Срем у Првом светском рату (Н. Нинковић, Г. Васин) 146–148
 Сремска архидијецеза 139
 Сремска жупанија 147
 Сремска Митровица 127, 146–147
 Сремски добровољачки одред 147
 Сремски Карловци 134, 139
 Сремскомитровачки котар 147
 Сремци 146–147
 Срећковић, Пантелија 110, 115–116
Sriemski Hrvat 19
 Српска војска 82
 Српска Врховна команда 92
Српска зора 99–100
 Српска краљевска академија 109, 132
 Закон СКА 116
 Основни закон Краљевско-српске академије 110
 Оставке на чланство 109–130
 Пословник СКА 116
 Српска народна странка 100
 Српска нижа гимназија (Сарајево) 14
 Српска православна црква 95, 131–133
 Српска приватна женска основна школа (Сарајево) 11
 Српска реалка (гимназија, Сарајево) 10, 13–14, 26
Српска ријеч (лист) 101–103, 105
Српске народне њесме (Хаџи Ристић, Коста) 9
 Српске политичке странке 107
Српски књижевни гласник 20
 Српски народни одбор (Н. Сад) 148
Српски райови (В. Barilli, *Le guerre serbe*) 61
 Српски фронт 62
 Српско удружење учитеља за Босну и Херцеговину 23
 Српско учено друштво 110–111, 115
 Српско-италијански комитет (Comitato Italo-Serbo) 78
 Српско-православна црква (Чајниче) 17, 23
 Српско-православно гробље „Свети Архангели” (Кошево) 21
 Српско-турски рат (1876) 76
 Станић, Миле 110
 Становништво (БиХ) 97
 Станојевић, Саша 143–145
 Станојевић, Станоје 132, 135, 137, 140
 Стара Србија 11, 63–64, 74, 76, 78–79, 81–82, 85, 89
 Старо Српце 79
 Старопазовачки котар 147
Сиварање Балканској савеза 1912. (С. Станојевић) 143–145
 Стевановић, Андра 118
 Стефан Стратимировић 131–140
 Стефановић, Која 8
 Стодри (село) 83
 Стојановић, Љубомир 118–120, 123–124, 129
 Стојановић, Никола 98
 Стојановић, С. 79
 Страњаковић, Драгослав 114
 Струма 67, 82
 Суботић, Јован 135
 Суд за заштиту државе 127
 Судбени сто (Сремска Митровица) 146
 Сундечић, Јакоб 56
 Табановци 81
 Тарабош 69
 Таталовић, В. 132
 Ташлихан (Сарајево) 9–10
 Тежачка организација (БиХ) 105–106
Тежачки њокреј (лист) 106

- Telegrafo* 62
 Тења 147
 Теразије (Београд) 82
 Терзић, Божидар 92
 Теслић 93
 Тетово 70
 Тешањ 17, 93
Times (Тајмс) 55
 Тимочка дивизија 93
 Тиса, Иштван (Istvan Tisza) 70
 Титони, Томазо (Tommaso Tittoni) 56, 58
 Тицанова буна 135
 Тодоровић, Пера 113
 Тодоровић, Стеван 119, 121
 Томановић, Лазар 56
 Тометиновић, Иван 15
 Томић, Јован 112
 Томић, Н. 121
 Топал, Осман-паша 11
 Тополчани 79
 Торе, Андреа (Andrea Torre) 53, 59, 72–73, 87–88
 Торели-Виолије, Еуђенио (Eugenio Torelli-Viollier) 54–55
 Торино 54, 57
 Точанац Радовић, Исидора 163
 Травник 17, 94
 Тракија 64, 67, 70
 Трговачка школа (Сарајево) 14
 Трговачко-ћурчијска задруга (Сарајево) 16
 Трговина 65, 92, 102–103, 106
 Босна и Херцеговина 7–51
 Сарајево 7–8
 Трговинско-индустриска комора (Дринска бановина) 47
 Требиње 105
Tribuna 55, 58, 67
 Тривунац, Милан 125–126, 129
 Триполи 82, 89
 Трифковић, Ристо 8
 Тројни савез (Triplice Alleanza) 56–57, 59
 Трст 13–14, 58, 62
 Трумбић, Анте 87
 Тузла 8
 Туроман, Јован 111, 121
 Турска 9, 18, 56–57, 61, 63–66, 70–72, 77, 83–84, 86
 Турско-балкански фронт 62
 Турско-бугарски сукоб 64, 74
 Турци 62, 66, 78–79, 85
- Пеле кула 78
 Пивинини, Гвелфо (Guelfo Civinini) 53, 73, 78–83, 87, 89
 Пипико, Иво 62
 Пипола, Арналдо (Arnaldo Cipolla) 57 – 58
 Пициска Јалија 14
 Пустендил 82
- Угарска 81
 Узђуплија, Мента 10
 Уједињена муслиманска организација 94
 Улица
 - Васе Пелагића (Сарајево) 44
 - Велики Ђурчилук (Сарајево) 9
 - Владислава Скарлића (Сарајево) 44
 - Јефтановићева (Сарајево) 38, 44
 - Конак (Сарајево) 38
 - Котуров сокак (Сарајево) 16
 - Куловића (Сарајево) 9
 - Мала Ферхадија (Сарајево) 39
 - Мали Ђурчилук (Сарајево) 9
 - Маршала Тита (Сарајево) 31
 - Сафвет-бега Башагића (Сарајево) 24
 - Симе Милутиновића (Сарајево) 16
 - Њемалуша (Сарајево) 43, 47
 - Њумурија (Сарајево) 33
 - Ферхадија 38
 - Фрање Јосипа (Сарајево) 24, 29, 37–39
- Уметнички одсек СКА 118
Un'escursione al Montenegro (A. Rossi) 56
 Универзитет
 - Београд 78
 - Бања Лука 108
 - Приштина 143
- Урошевац (Феризовић) 67
 Устав Краљевине СХС 104
 Уставотворна скупштина 106–107
Уџисци из рајна (И. Пипико) 62
Учишељ (периодика) 23
 Ушће Бојане 85
- Фадилпашаић, Мустај-бег 18–20
 Фадилпашаићи 9
 Фалбо, Итало Карло (Italo Carlo Falbo) 62, 64
 Фелне (архитекта) 20
 Ферхадија (Сарајево) 20
 Феудалци (БиХ) 95
 Филиповић, Јосип 19
 Филозофски одсек СКА 118
 Филозофски факултет
 - Приштина 143
 - Скопље 126
- Филолоџ* (часопис) 74
 Финци, Леон 24
 Фиренца 62
 Фоа, Родолфо (Foà Rodolfo) 62
 Фонд Алексе Илића 134
 Фондови бечког Ратног архива 146
 Фортис, Алесандро (Alessandro Fortis) 57
 Фотић, Александар 163
 Фраделето, Антонио (Fradeletto Antonio) 57
 Фракарولي, Арналдо (Arnaldo Fraccaroli) 73
 Франасовић, Драгутин 76
 Франц Фердинанд 94
 Француска 18, 57, 71
 Фрања Јосиф 20, 23

- Фрасети, Алберто (Alberto Frasseti) 57
 Фрау Ферајн (добротворно друштво, Сарајево) 22
 Фрушка гора 147
- Хабзбуршка монархија 146
 Хамбург 20
 Хамди-паша 15, 19
 Намидије (топердњача) 68
 Хаџи Ристић, Коста 9
 Хаџи Ристић, Риста 8
 Хаџи Ристићи 10
 Хаџијамаковић, Мухамед 18
 Хаџиселимовић, Омер 17
 Хаџићи (Сарајево) 24
 Хелмер (архитекта) 20
 Херцеговачки ејалет 10
 Херцеговачки устанак 19
 Херцеговина 11, 92
 Хилми-паша Хусеин 77
 Хотел
 Оријент (Сарајево) 17
 Централ (Сарајево) 14
 Храбак, Богумил 104
 Хрвати 57, 65, 94, 97–99, 101, 103, 105, 107, 109, 148
 Хрватска 81, 94, 103, 105
 Хрватска аграрна странка (БиХ) 97
 Хрватска пучка странка (БиХ) 97, 107
 Хрватска тежачка странка (БиХ) 97, 107
Hrvatski dnevnik (Сарајево) 94
 Хрватски државни архив (Загреб) 93
 Хрватски политички прваци (БиХ) 100–101
 Хришћани 19, 56, 63–64, 68, 78–79, 89, 94, 134, 136, 143
Хришћанска мисао 134, 136
 Хришћанске гробнице (Вашарејце) 79
 Хртковци 147
 Хусрев-бегова библиотека 10
- Цариград 9, 15, 62, 67, 73–74, 76
 Цвијић, Јован 97, 115–116, 118, 121–122, 124, 129
 Централ (хотел, Сарајево) 14
 Централне силе 57
 Централни државни архив (Софија) 144
 Цетиње 56, 58, 60, 68–69, 83–84, 87, 120–121, 144
 Циглана (Сарајево) 24
Corriere della Puglia 62–63
Corriere della sera (*Коријере дела Сера*) 53–89
 Црвени крст 68, 79, 83 (Италија)
 Црква
 Босански Брод 17
 Дервента 17
 Мостар 17
 Саборна црква Рождества Пресвете Богородице 14–15
- Светог Анте Падованског (Сарајево) 16
 Славонски Брод 17
 Тешањ 17
 Травник 17
 Херцега Стјепана (Горажде) 17
 Светог Ђорђа (Варајдин) 21
 Фоча 17
- Црквиња (Сарајево) 20
 Црна Гора 18, 53, 56–63, 65–69, 74–77, 82–85, 87–88, 92–93, 143–145
 влада 87
 војска 85
 луке (Јадран) 66
 скупштина 69
 Црногорско приморје 69, 73
 Црногорско-турски рат 77
 Црногорци 60, 69, 73, 78, 83–87
Croatia Christiana periodica (периодика) 11
- Чајниче 17, 23
 Чаталга 74
 Чаушевић, Мехмед Џемалудин 94
 Черни, Јозеф (Josef Czerny, инжењер) 9
 Четврта мушка реална гимназија (Београд) 134
 Чиршки, Леополд фон 56
 Чокорило, Ђорђе 99–100
 Чокорило, Прокопије 11
 Чубриловић, Васо 18
- Џамоња, Ђуро 104
- Шамац 19
 Шарић, Иван 94
 Шар-планина 70, 82
 Шашинци 147
 Швајцарска 131
 Шевић, Милан 123
 Шериф, Осман-паша 12, 15–16
 Шехић, Нусрет 91–93, 96, 99–100, 102–103, 106–107
 Шибеник 127
 Шкаљић, Абдулах 10
 Школа у Чајничу 17
Школски вјесник (периодика) 12–14, 21, 26
 Шмитран, Јово 107
 Шола, Атанасије 92
 Штампa
 Босна и Херцеговина 97
 цензура штампе (БиХ) 96
Штампаци за земаљски главни траг Сарајево 19
 Штимац, Вера 10
 Штип 82
 Штрешнак, Роберт 21
 Шуваковић, Урош 103
 Шуљепников, Е. П. (руски конзул) 15
 Шумадија 100
 Шушкаловић, Александар 13, 26

РЕЦЕНЗЕНТИ ЧЛАНАКА У 2020. ГОДИНИ
REVIEWERS OF PAPERS IN 2020

Др Максим Јурјевич Анисимов, Институт за руску историју, Руска академија наука, Москва,
Др Ђорђе Бубало, Филозофски факултет, Универзитет у Београду,
Др Александра Вулетић, Историјски институт, Београд,
Др Невен Исаиловић, Историјски институт, Београд,
Академик Василије Ђ. Крестић, Српска академија наука и уметности, Београд,
Др Петар В. Крестић, Историјски институт, Београд,
Др Љубомирка Кркљуш, Матица српска, Нови Сад,
Др Мира Радојевић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду,
Др Ифигенија Радуловић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду,
Др Александар Растовић, Историјски институт, Београд,
Др Исидора Точанац Радовић, Историјски институт, Београд,
Др Александар Фотић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Маџице српске за историју објављује оригиналне, претходно необјављене радове, разврстане у следећим категоријама: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија и грађа. Поред тога објављује прилоге у виду приказа и извештаја из научног живота. У *Зборнику Маџице српске за историју* објављују се радови из области историје, помоћних историјских наука и сродних хуманистичких и друштвених дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима, на енглеском, руском, немачком и француском језику. Радови на српском језику штампају се ћириличним писмом.

Зборник Маџице српске за историју излази двапут годишње.

Публиковање у *Зборнику Маџице српске за историју* се не наплаћује, нити се радови и рецензије хоноришу.

Зборник Маџице српске за историју доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Маџице српске за историју* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензента и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензента непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких, политичких и других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутор гарантује да рукопис представља његов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту.

Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајице српске за историју* рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензента или, уколико то не желе, да повуку рад из Уредништва. Рок за исправку рада је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензента спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави и не могу бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник шаље поднесени рад одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Зборника Мајџице српске за историју*. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајџице српске за историју* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотеке и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајџице српске за историју*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајџице српске за историју је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајџице српске за историју не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард-диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини-диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права*.

Уредништво *Зборника Мајнице српске за историју*

EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Journal of History publishes original, previously unpublished papers, classified into following categories: original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemic, scientific bibliography. Apart from that, it publishes contributions such as reviews and reports from scientific life. In the *Matica Srpska Journal of History* there are papers from the field of history, auxiliary sciences of history and cognate humanity and social disciplines.

The papers can be written in Serbian and cognate languages, in English, Russian, German and French. Papers done in Serbian language are written in Cyrillic alphabet.

Matica Srpska Journal of History is published twice a year.

Publishing in *Matica Srpska Journal of History* is not charged nor are the papers or reviews paid for.

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime on the magazine website: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Journal of History* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska*

Journal of History, the handwriting will not be published in any other publication and in any other language without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means.

PAPER REVIEW

The submitted papers undergo review. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. All the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. The reviewer is due to complete the review within three weeks. The authors who receive conditionally positive reviews are obliged to respect the reviewers' remarks or, if not, withdraw the paper from the editorship. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the handwriting to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the *Matica Srpska Journal of History*. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Journal of History* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of: disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Journal of History*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Journal of History does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

We kindly ask the authors to take a look and fill in the *Author's statement* and the *Contract on the transfer of copyrights*.

The editorship of the *Matica Srpska Journal of History*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Маџице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЦИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **vnikolic@maticsrpska.org.rs** или **zmsi@maticsrpska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Владимир Николић, Зборник МС за историју, Маџице српске 1, 21000 Нови Сад.* (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 062/8563915, односно 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 3 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: ***Times New Roman***; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод.**

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог навођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.“.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље“.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „исто“. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али с различите стране, користи се „исто“, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правопису српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети“ користи се скраћеница „вид.“, а за „упоредити“ се користи скраћеница „упор.“.

Редакција

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **vnikolic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: Vladimir Nikolić, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000 (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 62 856 39 15 and +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 3 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: 1.5; font size: 12. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>)

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author’s name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation “ref.” is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author’s name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.
3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author’s name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.

5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by “et al.”
8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author’s initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author’s initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by “etc.”
10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then “ibid.” should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then “ibid.” should be used followed by page number and full stop.
11. Latin and other foreign words should be italicized.
12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правоиџс срџскоџа језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
13. For “compare” the abbreviation “cf.” should be used.

Упутство за ауторе на енглески језик превела
Оливера Кривошић

Матица српска

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ**

Зборник Матице српске за историју излази 2 пута годишње.

Годишња претплата (2 свеске) износи **450,00** динара (за иностранство **15,00 €**)

за чланове Матице српске **225,00** динара (из иностранства **10,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за историју*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСИ”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за историју* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за историју

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsi@maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615-798

Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: +381 21 6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*
закључило је свеску 103 (1/2021) 5. априла 2021. године

За издавача: проф. др Драган Станић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Мр Ивана Ћелић
Коректор: Владимир М. Николић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 300

Објављивање свеске бр. 103 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Петар В. Крстић. – 1984, 29– . – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком
језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета,
Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св.
42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999);
Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад
(од св. 67/68/2003). – Наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410